

BILI SO

ZAPRTI

PREGNANI

OBEŠENI

USTRELJENI

NA SUŽENJSKEM

DELU

UPORNI

*Vodnik
po koncentracijskih
taboriščih
in zaporih*

Uredniški odbor: Bojan Ajdič, Lojze Bukovac, Milan Filipčič (odgovorni urednik),
Ernest Lotrič, Jože Martinčič in Stane Šinkovec Lektor: Bojan Samarin
Likovno opremil: arh. Vlasto Kopač

BILI SO
ZAPRTI
PREGNANI
OBEŠENI
USTRELJENI
NA SUŽENJSKEM
DELU
UPORNI

*Vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih, kjer so
med drugo svetovno vojno nacistični okupatorji hoteli,
a nikoli uničili svobodoljubnega duha našega človeka*

OKUPATORJEVO NASILJE NA SLOVENSKEM

1. Bistvene značilnosti okupacije

Fašistična okupacija Slovenije, ki je pomenila največje zlo za slovenski narod, je imela tri bistvene značilnosti:

1. ponovno razkosanje že tako razkosanega slovenskega narodnega ozemlja, 2. prizadevanje okupatorjev, da bi zasedene predele čimprej priključili svojim državam in jih vključili v svoj družbeni red, 3. namen okupatorjev, da slej ko prej uničijo slovenski narod kot etnično enoto in tako narodnostne meje izenačijo z državnimi.

Po kratkotrajni vojni v aprilu 1941. leta, v kateri je bila Slovenija operacijsko območje ene nemške in ene italijanske armade, je bilo slovensko narodno ozemlje ponovno razkosano. Tudi to je bil izraz križanja imperialističnih interesov sosednjih držav, ki so izvirali že iz 19. stoletja. Nove državne meje na Slovenskem je že od konca marca ali v začetku aprila 1941. leta določil Hitler sam in prisodil Nemčiji naj večji del, takega kot drugima državam, to je Italiji in Madžarski skupaj. Nemčija je dobila vso slovensko Štajersko, Gorenjsko, del Prekmurja in severni del Dolenjske, Italija večino Dolenjske in Notranjske ter Ljubljano, Madžarska pa večino Prekmurja. Vsi okupatorji so imeli zasedene slovenske predele za svoje in so jih hiteli ograditi z novimi državnimi mejami, čeprav nihče ni bil zadovoljen s tistim, kar je dobil in bi vsak rad dobil več: Nemci vzhodni del Dolenjske, Italijani trboveljski premogokopni revir, Madžari preostali del Prekmurja.

Po kratkotrajni vojaški upravi so okupatorji v zasedenih slovenskih pokrajinah uvedli civilno upravo. Nemški okupator je ob uvedbi začasne civilne uprave v sredini aprila 1941. leta zasedene slovenske predele oblikoval v dvečasni upravni tvorbi: spodnjo Štajersko (Untersteiermark) in Gorenjsko z Mežiško dolino (»zasedena območja Koroške in Kranjske« - besetzten Gebiete Kärntens und Krains), ki bi ju ukinil po priključitvi k Štajerski oziroma Koroški. Obe pokrajini sta upravljala šefa civilne uprave v Mariboru in na Bledu, ki sta bila že prej pokrajinski vodji NSDAP za Štajersko in Koroško. V obeh pokrajinah so najprej pustili dotedanjo upravnopolitično razdelitev na okraje in občine, poleti in jeseni 1941. leta pa so namesto manjših okrajev uvedli večja okrožja. Italijanski okupator je zasedene slovenske predele oblikoval v tako imenovano Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana), ki jo je upravljal civilni komisar, od 3. maja 1941. leta pa visoki komisar. Madžarski okupator pa po ukinitvi vojaške uprave v Prekmurju v sredini avgusta 1941. leta ni oblikoval posebne upravnopolitične tvorbe, temveč je oba okraja vključil v sosednji madžarski veliki županiji v Szombathelyju in Zalaegerszegu.

Italijani in Madžari si zavoljo priključitve zasedenih slovenskih predelov k Italiji in Madžarski niso delali nikakršnih preglavic; prvi so jih priključili 3. maja, drugi pa 16. decembra 1941. leta. Nemški okupator pa je hotel zasedene slovenske predele najprej očistiti tistih ljudi - zlasti narodno zelo zavednih Slovencev in protifašistov - ki bi ovirali ponemčevanje slovenskih predelov in njihovo vključevanje v fašistični družbeni red. Najprej so nacisti že za 1. oktober 1941. leta predvideno priključitev dvakrat odložili, nato pa zavoljo narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem v decembru 1941. leta odložili še za šest mesecev, kar je zavoljo vedno širšega narodnoosvobodilnega boja pomenilo, da predvidene priključitve formalno-pravno niti niso izvedli. Je pa nemški okupator kljub temu zasedene slovenske predele postopoma vključeval v svoj družbeni red in pri tem tudi grobo kršil določbe mednarodnega prava o vojni in okupaciji.

Namen uničiti slovenski narod kot etnično enoto je bil skupen vsem trem okupatorjem na Slovenskem. Razlika je bila le v času, v katerem naj bi se to zgodilo. Pa tudi v načinu, kako naj bi to dosegli. Nemški okupatorje za doseg tega cilja uporabljal najostrejša sredstva - množično izganjanje Slovencev, množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji in hitro ter popolno ponemčevanje tistih ljudi, ki naj bi za nekaj časa še ostali doma. Nekatera znamenja pa kažejo, da bi nacisti, če bi dobili vojno, po njej pregnali vse Slovence v vzhodno Evropo. Kako se je nemškemu okupatorju mudilo uničiti slovenski narod, pove že to, daje nameraval v nekaj mesecih izgnati od 220.000 do 260.000 Slovencev ali vsakega tretjega človeka, ki je živel pod nemško okupacijo, da je nameraval naseliti od 60.000 do 100.000 nemških kmetov in obrtnikov in daje zatrjeval, kako se bo tu najpozneje v petih letih govorilo samo še nemško. Premišljeni raznarodovalni ukrepi so zajeli slehernega človeka, od otroka do starčka, od pastirja do inženirja.

Italijanski okupatorje bil glede raznarodovanja Slovencev premetenejši in previdnejši. Tako ni preganjal ljudi iz narodnopolitičnih razlogov kot nemški, dopustil je obstoj in delovanje slovenskih kulturnih in drugih ustanov - seveda pod nadzorstvom italijanskih fašistov. Svoj raznarodovalni namen je poskušal doseči predvsem s pomočjo dvojezičnosti in s postopno fašizacijo mladine. Ko pa so se po letu dni okupacije vojaške in politične razmere zaostrele, je odvrigel svojo »človekoljubno« krinko in se zavzel za podobne ukrepe kot nemški okupator in kot jih je tudi sam uporabljal v Slovenskem primorju in Istri. Tam je namreč že v sredini dvajsetih let začel uvajati zelo nasilno italijanizacijo vsega slovenskega in hrvaškega življa. Ni bilo sicer množičnega izganjanja ljudi, vendar se je na tisoče Slovencev in Hrvatov izognilo fašističnemu nasilju z begom v Jugoslavijo. Fašistične oblasti so na slovensko ozemlje tudi načrtno naseljevale Italijane, da bi tako krepile italijanizacijo na različnih

področjih. Sleherni odpor italijanizaciji in fašizaciji so oblasti kazno-vale z zaporom ali s konfinacijo pa tudi s smrtjo, kar jasno dokazuje tako imenovani prvi tržaški proces proti članom slovenske narod-norevolucionarne organizacije.

Madžarski okupator je pri raznorodovanju prekmurskih Slo-vencev uporabljal podobne metode kot nemški. Vse izobraženstvo, ki ni bilo doma iz Prekmurja, je izgnal v druge predele Slovenije, kmečke priseljence pa na Madžarko. Zatiral je slovenski jezik in do-volil le uporabo prekmurskega narečja, dokler se ljudje ne bi naučili madžarščine.

Seveda je bil namen vseh treh okupatorjev tudi izrabiti člove-ške in gmotne sile za potrebe svojih držav, ki so bile v vojni s protifašistično koalicijo. Pri tem je imel seveda pajvečje možnosti nemški okupator, saj je dobil gospodarsko razvitejše in bogatejše predele.

2. Bistveni viri okupatorjevega nasilja

Nasilje fašističnih okupatorjev na Slovenskem med drugo sve-tovno vojno je imelo najmanj tri bistvene vire. Njihova obravnava je seveda bolj akademskega pomena, saj se žrtve okupatorjevega nasilja niso spraševale po njegovih virih, temveč predvsem po nje-govem učinku in posledicah. Kljub temu jih kaže vsaj enkrat na splošno razčleniti in opredeliti.

Nekatere oblike okupatorjevega nasilja so izvirale iz bistva fa-šističnega režima samega. Fašistični režim je že z zanikanjem usta-ve, z odpravo nekaterih osebnih svoboščin, s podrejanjem vsega fa-šistični stranki in totalitarni državi, s spodbujanjem nacionalizma ali celo šovinizma ter rasizma, z delovanjem skvadrističnih, esesov-skih, esajevskih in drugih oboroženih tolp itd. spodbujal nasilje manjšine nad večino. Zaradi vojne je to nasilje še stopnjeval, tako daje doseglo tudi stopnjo množičnega ubijanja ljudi, ki niti niso bili nasprotniki fašističnega režima (ubijanje telesno onemoglih in du-ševno prizadetih Nemcev).

Nasilje je izviralo tudi iz okupacijskih sistemov, ki so jih oku-patorji uvedli po zasedbi slovenskih predelov. Njegov neizrazitejši izrazje bilo zapiranje narodnostno zelo zavednih, protifašistično us-merjenih ljudi, političnih emigrantov s Primorskega, politično in raso pregledovanje in ocenjevanje ljudi, množično izganjanje lju-di, delitev prebivalstva v različne državljske skupine in zapostav-ljanje nekaterih skupin, uničevanje vsega slovenskega in nasilno uvajanje nemškega itd. Pri vseh treh okupatorjih je bil najpomemb-nejši razlog za tovrstno nasilje onemogočati vsakršen odpor proti okupaciji in fašizaciji dežele, pri nemškem pa še posebej čimprejš-nje uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Ker včasih zlasti politična emigracija zamenjuje vzrok in posledico, velja še posebej

poudariti, da so prej navedene oblike nasilja okupatorji uvedli takoj po zasedbi dežele in ne šele po vstaji slovenskega naroda. Prav nasprotno, vstaja slovenskega naroda in narodnoosvobodilni boj pod vodstvom Komunistične partije Slovenije sta okupatorji ovirala ali jim celo onemogočila, da bi izvedli nekatere že predvidene nasilne ukrepe. Tako sta predvsem zmanjšala obseg množičnega izganjanja Slovencev iz narodnopolitičnih razlogov in prisilila okupatorja, da ga je na Gorenjskem odložil na čas po vojni, onemogočila priključitev zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, vključevanje v pol vojaške formacije na Gorenjskem, vpoklice Slovencev v nemško vojsko na Gorenjskem od leta 1943 dalje itd.

Seveda pa sta vstaja in narodnoosvobodilni boj tudi spodbudila nove oblike okupatorjevega nasilja, ki gaje izražalo množično zapiranje ljudi, njihov odgon v konfinacijo, internacijo ali v koncentracijska taborišča, na morišča, uničevanje hiš in naselij, plenjenje gmotnih dobrin itd. Deloma je bilo to nasilje preventivne narave, se pravi onemogočili naj bi ljudem, da se pridružijo narodnoosvobodilemu boju, in še bolj represivni, maščevalen pomen, se pravi kaznovati ljudi zavoljo sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju in jim onemogočiti nadaljnje delovanje. Pri uvajanju tega nasilja ni bilo več nobenih razlik med okupatorji; kaj kmalu so vsi uvedli razmerna enake ukrepe za zadušitev oborožene vstaje in uničenje vseh pojavov in oblik narodnoosvobodilnega gibanja.

Fašistično nasilje je bolj uspevalo tam, kjer narodnoosvobodilno gibanje ali Osvobodilna fronta še nista imela množične podlage. Naj večji obseg in najstrašnejši izraz je doseglo okupatorjevo nasilje poleti in jeseni 1942. leta. Pozneje se je ost nasilja otopila spricho vedno večje širine narodnoosvobodilnega gibanja in vedno močnejšega narodnoosvobodilnega boja. Okupatorji so morali celo priznati, da se morajo pri uporabi »ostrih ukrepov«¹ proti privržencem narodnoosvobodilnega gibanja omejevati le na izrazitejše primere. Nestvarno bi bilo reči, da okupatorjevo nasilje proti vsem pojavom narodnoosvobodilnega gibanja in še zlasti proti civilnemu prebivalstvu ni imelo neugodnega učinka za narodnoosvobodilno gibanje. Če bi bilo temu tako, aktivistom OF in enotam narodnoosvobodilne vojske ne bi bilo treba premagovati posledic okupatorjevega nasilja. Lahko pa rečemo, da še tako strahovito nasilje ni moglo niti v celoti niti za daljši čas odvrniti prebivalstva od tvornega sodelovanja v boju za svojo narodno in socialno osvoboditev.

3. Nekatere oblike okupatorjevega nasilja

Prve mesece okupacije so si vsi trije okupatorji na Slovenskem prizadevali uveljaviti svoj okupacijski sistem in ga tudi čimbolj zavarovati pred notranjimi nasprotniki. Nemški in madžarski okupator sta imela za svoje najhujše nasprotnike narodno zelo zavedne in

protifašistično usmerjene Slovence ter deloma tudi priseljence po letu 1914; zato sta jih začela takoj zapirati in izganjati s svojega okupacijskega območja. V ta namen je nemški okupator uredil več sprejemnih ali preselitvenih taborišč (Maribor, Rajhenburg, Begunje, Šentvid nad Ljubljano itd.). Največ slovenskih ljudi (več kot 140.000) pa je nemški okupator predvidel za izgon, čeprav jih ni imel za svoje nasprotnike; potreboval je le njihovo imetje, da bi naselil Nemce. Najhujši zločin v prvih mesecih okupacije je nemški okupator zagrešil z lažno nacistično »evtanazijo«, s pokolom blizu 500 telesno onemoglih in duševno bolnih ljudi s slovenske Štajerske v gradu Hartheim pri Linzu. Italijanskemu okupatorju so bili najhujši nasprotniki narodno zelo zavedni primorski Slovenci, politični emigranti s Primorskega, člani različnih emigrantskih društev, zato jih je začel takoj zapirati, vendar pri tem ni bil tako velikopotezen kot nemški okupator.

Kmalu po oboroženi vstaji slovenskega naroda, poleti 1941. leta, so okupatorji storili vse, da bi vstajo že v kali zatrli. Že ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so nameravali prijeti vse njim znane komuniste, vendar jih veliko večino niso dobili, ker so že prej delali kot ilegalci ali pa so se pravočasno umaknili v ilegalo. Ob začetku oborožene vstaje od konca julija 1941. leta so okupatorji poostрили ukrepe za lastno varnost in za zaščito okupacijskega sistema, začeli so izdajati ukaze o ukrepih proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja ter graditi sistem za zatiranje narodnoosvobodilne misli in akcije na vseh področjih.

Nemški okupator na Štajerskem in Gorenjskem je že v prvih dneh oborožene vstaje nastopil proti udeležencem narodnoosvobodilnega gibanja z najhujšimi ukrepi - z ubijanjem. Že 30. julija je pri Brežicah ustrelil deset članov krške partizanske skupine, ki so jo zajeli nacisti. Na Gorenjskem so prve štiri udeležence narodnoosvobodilnega gibanja ustrelili le tri dni pozneje, to je 2. avgusta pri Begunjah. Na Gorenjskem je šef civilne uprave Franz Kutschera 29. julija 1941. leta ustanovil tako imenovano posebno sodišče za sojenje »komunističnim elementom«, ki mu je predsedoval sodni svetnik dr. Kurt Messinerj; to je bila le policijska komisija za določanje kandidatov smrti. Na Štajerskem pa je ljudi za smrt določal komandant varnostne policije in varnostne službe sam, in to na predlog vodje urada tajne državne policije (gestapa). Šefa civilne uprave sta imela pravico pomilostiti tiste, ki so jih določili za usmrnitev. Nekaj časa sta tudi sama podpisovala razglase o usmrnitvi, ki so imeli predvsem zastraševalni namen; pozneje pa je to delal višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju na Bledu policijski in esesovski general Erwin Rösener. Po najnovejših podatkih so na Gorenjskem med vojno usmrtili 127 skupin s skupno 1270 ljudmi, na Štajerskem pa 67 skupin s skupno 1590 ljudmi. Za usmrčene ljudi so že med vojno začeli uporabljati ime talci, ki se je ohranilo tudi po vojni. Talce

so ubijali pri treh največjih gestapovskih zaporih v zasedenih slovenskih pokrajinah, in to v Begunjah, Mariboru in Celju pa tudi na krajih partizanskih akcij. Skupino ljudi z Gorenjskega so ustrelili tudi v koncentracijskem taborišču Mauthausen. V letih 1941-1942 so večino trupel ustreljenih talcev upepelili v graškem krematoriju, sicer pa so jih največkrat pokopali na kraju usmrtitve. Teža dejanja, zaradi katerega so nekoga določili za usmrtitev, ni bila vedno enaka; včasih, denimo poleti 1942. leta, je bilo dovolj že majhno dejanje v korist narodnoosvobodilnega gibanja (npr. pomoč v obliki ene marke), da so celo priletne ženske zapisali smrti. Poslednja pisma za svobodo ustreljenih, ki jih je za Štajersko skrbno in spoštljivo izdal Muzej narodne osvoboditve Maribor, pomenijo naj pristnejše in najpretpretnejše sporočilo o tem, kar je v najtežji preizkušnji za narod in posameznika čutil vsak človek; pomenijo naj dragocenejšo oporoko in izročilo vsem rodovom našega naroda.

Aretacije udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja, ki so bile nemalokrat posledica izdaj ali okupatorjevih vdorov v narodnoosvobodilne organizacije, in zajetja borcev partizanskih enot so že leta 1941 prenapolnila tedanje zapore, tako daje moral gestapo urediti še pomožne, denimo na gradu Borlu pri Ptuj. Postopek s političnimi jetniki v zasedenih slovenskih pokrajinah je bil po policijskih določilih iz nemškega rajha ves čas v pristojnosti tajne državne policije (gestapa). Čeprav so nacisti na Štajerskem in Gorenjskem z ustanovitvijo posebnih političnih sodišč leta 1944 hoteli dati temu vtis kazensko-pravnega reda in pravičnosti, je veliko večino političnih jetnikov še naprej obravnaval gestapo. Po zaslišanju, in včasih tudi po tako imenovanem poostrenem zaslišanju, ki je bilo pravzaprav uradno dovoljeno mučenje ob navzočnosti ali odsotnosti zdravnika, je zasliševalec - uradnik gestapa - sestavil sklepno poročilo. V njem je tudi predlagal nadaljnji postopek, in to izpust, usmrtitev ali odgon v koncentracijsko taborišče I. (lažje), II. (težje) ali III. (najtežje) stopnje. Ta predlog je potrdil ali spremenil vodja urada gestapa pri komandantu varnostne policije in varnostne službe v pokrajini (na Bledu in v Mariboru). O njem je nato komandant izrekel poslednje mnenje, če je šlo za predlog o izpustu ali odgonu v koncentracijsko taborišče, če pa je šlo za usmrtitev, je komandant na Bledu posredoval predlog že omenjenemu sodišču, kije nato izreklo »sodbo«; v Mariboru pa je komandant sam podpisal »odločbo« o smrtni kazni. Ko se je nato v omenjenih treh zaporih nabralo dovolj jetnikov za odgon v posamezno koncentracijsko taborišče in ko je medtem prispela še teleprinterska odločba iz glavnega državnega varnostnega urada (RSHA) v Berlinu, so jetnike pod stražo ali celo vklenjene v lisice ali verige odpeljali v taborišče. Ni natančnejših ali zanesljivejših podatkov o številu slovenskih političnih jetnikov v zaporih na Slovenskem ali v nemških koncentracijskih taboriščih;

sodimo, da jih je bilo nekaj deset tisoč; zanesljivejši je le podatek, da je nemški okupator samo iz begunjskih zaporov odpeljal v taborišča 5183 oseb.

Posebno težka je bila usoda nekaterih sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev, ki so jih nacisti aretirali po nekem, za sedaj še neodkritem Himmlejevem ukazu, ki gaje izdal 24. 1. 1942. leta. S Štajerskega so jih od avgusta 1942 do junija 1943. leta v šestih akcijah zbirali v za to posebej urejenem sprejemnem taborišču v celjski okoliški osnovni šoli, na Gorenjskem pa od začetka leta 1942 do avgusta 1944. leta najprej v taborišču Šentvid nad Ljubljano in nato v gradu Goričane pri Medvodah. Nfypretresljivejša je pri tem ločitev otrok od odraslih pri prvih dveh akcijah na Štajerskem v avgustu 1942. leta, ko so nato otroke odpeljali v Nemčijo in jih ponujali nemškim ljudem, da jih posvojijo (ukradeni otroci), odrasle pa so poslali v koncentracijsko taborišče Auschwitz, kjer so jih večinoma pomorili v plinskih celicah.

Zavoljo doslej še nepojasnjenih razlogov so na Gorenjskem pustili družine skupaj in so več kot osem tisoč ljudi odpeljali v nemška preselitvena taborišča (Volksdeutsche Mittelstelle). Pač pa je bil postopek na Gorenjskem grozovitejši v tem, da so nacisti poleti 1942 na Gorenjskem uvedli v določenem smislu izredne razmere in požgali ter zravnali z zemljo kar enajst vasi, moške, stare več kot 15 let, postrelili, njihova trupla pometali v ogenj, drugo prebivalstvo pa izgnali v Nemčijo. Omenimo naj, daje povelje za posebno ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski, ki so jo imenovali operacija »Encijan«, napisal Himmler in je tudi sam sestavil navodila za ukrepe proti civilnemu prebivalstvu, ki so ga skoraj vsega osumili sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju. Tisti čas so ponovno oživel načrti o množičnem izgonu večjega števila Slovencev z Gorenjskega in o večji nemški kolonizaciji na slovenski zemlji, vendar je razmah narodnoosvobodilnega boja podobno kot poleti 1941. leta tudi pozneje preprečil uresničitev teh zločinskih namenov. Prvo vas na zasedenem slovenskem ozemlju je nemški okupator požgal 20. septembra 1941. leta in to Rašico pri Ljubljani, prve prebivalce vasi pa pobil in trupla pometal v ogenj 11. januarja 1942. leta, kar se je zgodilo v Dražgošah. Tako je samo v letu 1942 kar 12 slovenskih vasi doživelo usodo čeških Lidie.

Poleti 1942. leta je bilo nasilje nemškega okupatorja najhujše, kar se kaže predvsem v številu ustreljenih in obešenih (v Kamniku) ljudi, kije bilo večje kot v vsem preostalem času okupacije skupaj, in tudi v številu požganih in z zemljo zravnanih vasi. Nasilje se je spet povečalo pred koncem vojne, ko je nemški okupator zlasti na Štajerskem »čistil«¹ zapore in množično streljal vse, ki jih je osumil sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju. Sicer pa je bilo nasilje neprestano eno najpomembnejših okupatorjevih orožij v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Italijanski okupator je bil na Dolenjskem in Notranjskem pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja manj uspešen od nemškega, čeprav je imel na voljo veliko večje število oboroženih enot (vojaški korpus). Tudi tuje za vzdrževanje miru in reda skrbela policija, vendar je po njenih neuspehih pri zasledovanju partizanskih enot poleti in jeseni 1941. leta in po nesporazumu med civilno upravo in vojsko Mussolini 19. januarja 1942. leta zaupal obrambo javne varnosti vojaškim poveljstvom. Koje bila civilna uprava edini nosilec boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju, je visoki komisar Emilio Grazioli 11. septembra 1941. leta ustanovil posebno sodišče, ki pa je imelo eno samo obravnavo (8. 10. 1941. leta, trije obsojeni na smrt, kazen pa nato znižana). Dne 20. septembra 1941. leta pa je visoki komisar uvedel proti »nevarnim osebam« fašistično prakso konfirmacije, ki jo je na predlog policijskega ali karabinjerskega urada izrekla posebna komisija (podprefekt, kvestor in karabinjerski častnik). Pošiljanje slovenskih ljudi v konfinacijo v Italijo je bilo razmeroma množično v obdobju od oktobra 1941 do februarja 1942, ko jih italijanski okupator še ni pošiljal v koncentracijska taborišča.

Od oktobra 1941. leta dalje so temeljne ukrepe proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Ljubljanski pokrajini določale predvsem višje oblasti zunaj te pokrajine. Tako sta Mussolinijeva razglasa 3. in 24. oktobra 1941. leta postala fašistična »pravna« podlaga za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju za vse obdobje italijanske okupacije. Težje kršitve javne varnosti je obravnavalo vojaško vojno sodišče II. italijanske armade na Sušaku, od decembra 1941. leta dalje pa njegov odsek v Ljubljani, ki gaje Mussolini ukazal ustanoviti 7. novembra 1941. leta. To sodišče je izreklo prvo smrtno obsodbo 6. 12.

1941. leta za ujetega politkomisarja belokranjske partizanske čete Jožeta Mihelčiča. Do italijanske kapitulacije je sodišče obravnavalo 8737 primerov proti 13.186 Slovencem in izreklo 83 smrtnih obsodb, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3082 obsojencev pa na zapor do 30 let. Na smrt obsojene so Italijani najprej streljali na ljubljanskem strelišču ali v okolici mesta, njihova trupla na skrivaj pokopali na pokopališču v Trziču (Monfalcone). Od marca 1942. leta dalje pa so streljali v gramozni jami pri Tomačevem in trupla pokopali na ljubljanskih Zaláh. Obsojene na dosmrtno ječo ali na druge zaporne kazni so pošiljali v italijanske kaznilnice, denimo v Benetke, Castell-franco di Emilia, Alessandrio, Koper itd.

Po velikem razmahu narodnoosvobodilnega gibanja jeseni 1941 in pozimi 1941-1942, ko je Osvobodilna fronta - po Kidričevih besedah - postala država v državi, navedeni ukrepi italijanskemu okupatorju niso več zadoščali niti za delno vzdrževanje javne varnosti, bolje rečeno njegovega okupacijskega sistema. Zato so vojaška poveljstva, ko jim je Mussolini zaupal obrambo javne varnosti, začela pripravljati odgon civilnega prebivalstva v koncentracijska taborišča. Za taborišča, ki so jih najprej pripravljali na Primorskem

(Čiginj, Spodnja Tribuša) in kmalu nato v Furlaniji (Gonars, Visco itd.), na otoku Rabu in nekaterih krajih severne (Padova) in celo srednje Italije (Renicci), je skrbela intendanca pri poveljstvu II. italijanske armade na Sušaku. Potem ko so najprej poslali v taborišča nekdanje jugoslovanske častnike in tudi podčastnike, so začeli odvažati tja civilno prebivalstvo iz Ljubljane in podeželja. V Ljubljani so lovili prebivalstvo v tako imenovanih množičnih racijah, po preiskavah posameznih predelov in preverjanju zajetih prebivalcev, za kar so uporabljali slovenske vohune (med njimi nekaj izprijenih nekdanjih udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja). Štiri največje racije v Ljubljani so bile v mesecih februar, marec, junij in december 1942. leta, slednjo - tako imenovano božično racijo - je okupator zaupal belogardistom, ki so si v neki vojašnici uredili svoje zapore (tem zaporom je ljudstvo reklo »farovž«). Na podeželju so prebivalstvo lovili za odgon v koncentracijska taborišča največ v tako imenovanih vojaških čistkah (rastrellamentih). Števila ljudi, ki so jih z Dolenjskega in Notranjskega odgnali v italijanska koncentracijska taborišča, niso mogla takrat ugotoviti niti vojaška poveljstva; računala so, da gre za kakih 20.000 oseb, vendar se je v povojni publicistiki uveljavil podatek o 30.000 internirancih. Ohranili pa so se podatki in načrti za popoln izgon Slovencev s celotnih območij in za množično naselitev italijanskih ljudi, predvsem vojnih veteranov.

Razumljivo je, da so pri tako množičnih ukrepih italijanskega okupatorja proti civilnemu prebivalstvu v Ljubljanski pokrajini bili kmalu vsi zaporji prepolni; prepolna so bila kmalu tudi koncentracijska taborišča. Glavni zaporji so bili na sodišču v Ljubljani, pomožni pa v šempetrski vojašnici, ki je postala pojem ječe za politične jetnike. Vedenje velike večine političnih jetnikov je bilo vredno borcev narodnoosvobodilnega gibanja, poskusi (deloma celo uspešni), da bi jih rešili iz rok okupatorja, so med najbolj tveganimi akcijami varnostnoobveščevalne službe OF, množične demonstracije Ljubljančanov za izpust jetnikov in internirancev v letu 1943 pa zapisane na naj svetlejših straneh zgodovine NOB.

Ob omenjenih ukrepih proti narodnoosvobodilnemu gibanju je tudi italijanski okupator uvedel ukrep jemanja in streljanja talcev. Že pozimi 1941-1942 so vojaška poveljstva na svojih območjih sestavila sezname ljudi, ki bi jih po potrebi obravnavala kot talce. Vendar so šele poldrugi mesec po izidu zloglasne »okrožnice 3 C« poveljstva II. italijanske armade, kije predvidevala več novih hudih ukrepov proti civilnemu prebivalstvu, razglasili sklep o ustrelitvi talcev, kot povračilni ukrep za partizanske akcije. Prvih šest talcev so ustrelili 28. 4. 1942. leta pri Radohovi vasi. Do italijanske kapitulacije so ustrelili 21 skupin s 145 talci. Za talce so Italijani izbrali tudi nekaj uglednih slovenskih kulturnih in javnih delavcev.

Omenjena »okrožnica 3 C« je zlovešče naznanjala pošastno razsežnost strahovitega nasilja v veliki italijanski ofenzivi od sredine julija do začetka novembra 1942. leta. Že v sredini marca 1942. leta so vojaški oddelki požgali nekaj vasi pod Krimom in nato v ofenzivi še na desetine in njihovo število bo šele potrebno ugotoviti. Povsod so množično streljali civilno prebivalstvo in ujete partizane, pri določanju kandidatov smrti pa so jim pomagali celo nekateri slovenski duhovniki. Zato tudi v Ljubljanski pokrajini pomeni poletje 1942. leta čas najstrahovitejšega okupatorjevega in tudi že belogardističnega nasilja, kije nato sicer nekoliko upadlo, prenehalo pa ni niti do zadnjih dni italijanske okupacije.

Hkrati z nasiljem italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini narašča tudi nasilje italijanskih fašističnih oblasti na Primorskem. Ob prvih začetkih oboroženega boja so se razmere zaostrele ob tako imenovanem drugem tržaškem procesu v prvi polovici decembra 1941. leta, ki se je končal z ustrelitvijo petih gorečih protifašistov (15. 12. 1941) in z obsodbo nekaj desetih drugih rodoljubov na do smrtno ali večletno ječo. Nova zaostritev je nastopila, ko so se na pomlad 1942. leta pomnožile partizanske akcije in ko je moralo v fašistične ječe na stotine ljudi. Samo fašistično posebno sodišče za obrambo države v Rimu je v letih 1942-1943 na 54 sodnih obravnavaх sodilo 159 Slovencev in jih 16 obsodilo na smrt (7 v odsotnosti), 118 pa skupno na 1776 let ječe. To sodišče je sicer poslednjo smrtno obsodbo nad slovenskimi privrženci narodnoosvobodilnega gibanja izreklo v juniju 1942. leta in so nato devet obojencev ustrelili v Forte Brevetta pri Rimu, vendar se je tisti čas že začelo množično pobijanje Slovencev in požiganje slovenskih vasi na Primorskem. Že v začetku junij a so fašisti na ukaz reškega prefekta Temistokla Testa požgali šest vasi pri Ilirski Bistrici in postrelili ali obesili 28 domačinov, 462 pa jih odgnali v internacijo. Nato so poleti 1942. leta in spomladi 1943. leta požgali še nekaj vasi in pobili nekaj desetih ljudi v Vipavski dolini in na začetku poletja 1943. leta še Vojsko. Na jesen 1942. leta so začeli Italijani množično zapirati svoje partizanov, in to moške v Zdravščini in ženske v Kostanjevici pri Gorici. V februarju 1943. leta so zanje odprli koncentracijski taborišči Cairo Montenotte (pokrajina Savona) za moške in Frascette delle Alatri (pokrajina Fresinone) za ženske. V ti taborišči so spravili blizu 2500 ljudi.

Čeprav so fašistično nasilje nad primorskimi Slovenci izvajali vsi dejavniki italijanskega fašističnega režima, predvsem policija, karabinjerji, črnosrajčniki in tudi kraljevi vojaki, si je poseben sloves protislovenskega in profašističnega delovanja pridobil tako imenovani generalni (nato posebni) inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu na Via Bellosguardo 8. Tam je bila najhujša mučilnica za rodoljube vseh treh narodnosti, ki ni prenehala delovati niti ob kapitulaciji Italije. Še več kot poldrugo leto je zvesto slu-

žila nemškemu okupatorju pri zatiranju jugoslovanskega in italijanskega narodnoosvobodilnega gibanja ter si prislužila sloves najgnusnejšega kolaboracionista.

Po italijanski kapitulaciji v septembru 1943. leta je južno Slovenijo, Istro in vzhodno Italijo zasedel nemški okupator z namenom, da po vojni to območje priključi nemškemu rajhu. Na njem je ustanovil tako imenovano operacijsko cono »Jadransko primorje« z vrhovnim komisarjem dr. Friedrichom Rainerjem na čelu. Tudi v njej je bila nemška policija zadolžena za zatiranje protifašističnega in narodnoosvobodilnega gibanja. Z njo so sodelovali tudi dejavniki prejšnjega italijanskega fašističnega režima. V vseljudski vstaji so množične protifašistične demonstracije odprle vrata ječ v Trstu in Gorici, vendar so se te, ko jih je prevzela nemška policija (gestapo), ponovno napolnile. Iz njih so vodila pota v nemška koncentracijska taborišča in na morišča. Samo v začetku aprila so na Opčinah pri Trstu ustrelili 72 talcev in čez nekaj dni na Via Ghega v mestu obesili 52 oseb. Taborišče, zapor in morišče je postala nekdanja rižarna pri Sv. Soboti v Trstu, edino nemško taborišče v Italiji s krematorijem. Iz zasedene Ljubljanske pokrajine pa je nemški okupator odvažal zapornike tudi v osrednje gestapovske zapore v Begunje na Gorenjskem (več kot 3000). V akcijah nasilja nad Slovenci v Ljubljanski pokrajini so sodelovali tudi slovenski domobranci, še posebej zloglasna domobranska policija pod vodstvom Lovra Hacina.

Nemški okupatorje tudi v južni Sloveniji iz maščevalnih razlogov požigal celotne vasi in v njih množično pobijal ljudi. Po uničenju nekaterih krajev (Strmec, Komen, Rihemberk itd.) je v aprilu in maju 1944. leta požgal več vasi v Čičariji in Brkinih, s čemer je ta predel postal tisto območje na Primorskem, na katerem sta italijanski in nemški fašizem z ognjem uničila največ krajev. Moške so kruto pobili in trupla zažgali, v Lipi pa so pobili vse prebivalce - od otrok do starcev. Drugje so prebivalstvo požganih vasi večinoma odpeljali v nemška koncentracijska in v druga taborišča.

Po prvih pojavih narodnoosvobodilnega gibanja je tudi madžarski okupator v Prekmurju storil vse, da bi zavaroval svoj okupacijski sistem in uničil vse klice odpora. Ko se mu je posrečil prvi večji udarec narodnoosvobodilnemu gibanju, je naglo vojaško sodišče v Murski Soboti že ob koncu oktobra 1941. leta obsodilo na smrt tri aktiviste OF, od katerih so dva takoj obesili, več pa so jih obsodili na večletno ječo. Pozneje je bilo še več sodnih obravnav proti privržencem narodnoosvobodilnega gibanja iz Prekmurja, vendar v ječah na Madžarskem, denimo v Vacu. Tisti, ki so se po prvi svetovni vojni kot kolonisti naselili v Prekmurju, so morali od pomladi

1942 dalje deliti usodo srbskih kolonistov iz Bačke in Baranje, v koncentracijskem taborišču Szarvar na Madžarskem. Po nemški okupaciji madžarske spomladi 1944. leta so udeleženci narodnoosvobodilnega gibanja iz Prekmurja in Židje okusili tudi trpljenje v nemških koncentracijskih taboriščih.

V tem kratkem sestavku ni bilo mogoče obravnavati prav vseh vrst nasilja vseh treh okupatorjev nad slovenskim ljudstvom v drugi svetovni vojni. To področje naše zgodovine še ni izčrpnje proučeno, z izjemo nekaterih vrst (množično izganjanje Slovencev, ukradeni otroci, ubijanje talcev na Štajerskem). Iz vsega, kar vemo, pa vendarle lahko sklepamo, da so Slovenci okusili vse vrste nasilja, ki si jih je le bilo mogoče izmisliti. Nekatere vrste nasilja so med vsemi okupiranimi narodi v Evropi okusili celo v največjem obsegu, če upoštevamo število prebivastva. Tudi za večino žrtev fašističnega nasilja v izgnanstvu, zaporih, taboriščih itd. lahko trdimo, da je kljub najhujši preizkušnji ostala zvesta slovenskemu narodu in njegovemu osvobodilnemu gibanju.

dr. Tone Ferenc

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE GONARS

Koje fašistična Italija v aprilu 1941. leta okupirala del Slovenije, je premalo upoštevala uporniškega duha Slovencev, na katerega je naletela v okupiranem Slovenskem primorju in v Istri. Računala je, da smo Slovenci nesamostojni narod in da nas bo zlahka pokorila.

Toda zmota je bila popolna: to »nebogljeno« ljudstvo se je prvič v zgodovini pod vodstvom svoje komunistične partije zavedlo svoje samobitnosti in se tesno povezalo z drugimi jugoslovanskimi narodi ter začelo neizprosni boj za svobodo.

Fašisti so začeli zapirati in preganjati svobodoljubno slovensko ljudstvo in kmalu so bili zaporji v Ljubljani in v Novem mestu nabito polni. Začeli so graditi koncentracijska taborišča, kijih ni bilo nikoli dovolj. Toda pogostejše so bile aretacije, večje bilo pristašev Osvobodilne fronte, več je bilo partizanov.

Eno prvih zasilnih taborišč je bilo v Čeginju pri Tolminu, kamor so začeli v mesecu februarju 1942. leta odvažati ljubljanske puntarje. Toda to zasilno taborišče je postalo že čez štirinajst dni pretesno in zgradili so prvo veliko taborišče v Gonarsu pri Palmanovi (Furlanija), ki se je uradno imenovalo Campo concentramento P. g. N° 89, P. m. 3200.

Taborišče je bilo ograjeno z visoko žično ograjo in s stražnimi stolpi, na katerih so bile stalne vojaške straže. Razdeljeno je bilo na tri sektorje »alfa«, »beta« in »gama«, posebej pa je bilo še taborišče za nekdanje jugoslovanske podoficirje in oficirje. V beti in gami so bile zgrajene barake s pogradi, v »alfi«, ki je nastala v času roške ofenzive, pa so bili postavljeni šotori.

V taborišče so fašisti pripeljali vse, kar so polovili po Ljubljani, na Dolenjskem in Notranjskem, tako da seje nabralo v njem več kot 5000 ljudi. Med to številno in pisano družbo je bilo največ privrženecv Osvobodilne fronte in partije pa tudi nekaj prekaljenih revolucionarjev, za katere fašisti niso vedeli, kdo so.

Čeprav je bila hrana zelo slaba, skoraj nemogoča za redno življenje, čeprav so fašisti iz dneva v dan uvajali ostrejši režim, je partijski in frontni organizaciji uspelo urediti svoje vrste in obvladati razmere v taborišču.

Tako kot v domovini sta tudi v taborišču osvobodilna fronta in partija organizirali poverjenike za vojaške zadeve in obveščevalno službo. Zanje in za partijo ter Osvobodilno fronto smo uporabljali konspirativna imena. Tako je bila partija »Francija«, partijci pa »Francilji«, OF je bila »kuhinja«, obveščevalna služba je bila »umivalnica«, vojaški referenti pa so bili »hlebčkarji«.

Partijski komite in odbor Osvobodilne fronte sta prek svojih ljudi vplivala na to, kdo je bil postavljen za vodjo barake, za delo v

ambulanti, v pisarni in kuhinji, kjer smo želeli imeti svoje ljudi, da bi nam pomagali v različnih akcijah.

V taborišču smo prirejali kulturne nastope pevskega zbora, različna predavanja in tudi demonstrativne nastope, kot na primer ob ustrelitvi interniranca Kovača iz Vevč. Ob prihodu papeževega nuncija, kije želel slišati slovensko nabožno pesem, mu je širitisoč taboriščnikov zapelo Hej Slovani, in ob kresnem večeru smo organizirali množično prepevanje narodnih in borbenih pesmi.

Med tako pisano družino se je v Gonarsu nabralo tudi nekaj takih, ki niso bili naklonjeni osvobodilnemu boju, zato je naša obveščevalna služba skrbno bdela nad njimi, mi pa smo se jih izogibali in jih izločevali iz skupnega življenja.

Ker so bili med nami nekateri ugledni revolucionarji, kot denimo Boris Kraigher, Ivan Bratko, Maks Perc in Franc Ravbar, ki jih fašisti niso poznali, saj so bili v taboriščno evidenco vpisani z ilegalnimi imeni, smo razmišljali, kako bi jim omogočili pobeg. Če bi namreč fašisti po kakršnemkoli naključju zvedeli, kdo so ti tovariši, bi jih zanesljivo postrelili. Tako smo tudi pripravili načrt, da bomo pod 22. barako izkopali rov, po katerem naj bi pobegnili naši najbolj izpostavljeni tovariši in se tako rešili zanesljive smrti, našemu boju v domovini pa vrnilo prepotrebne revolucionarje.

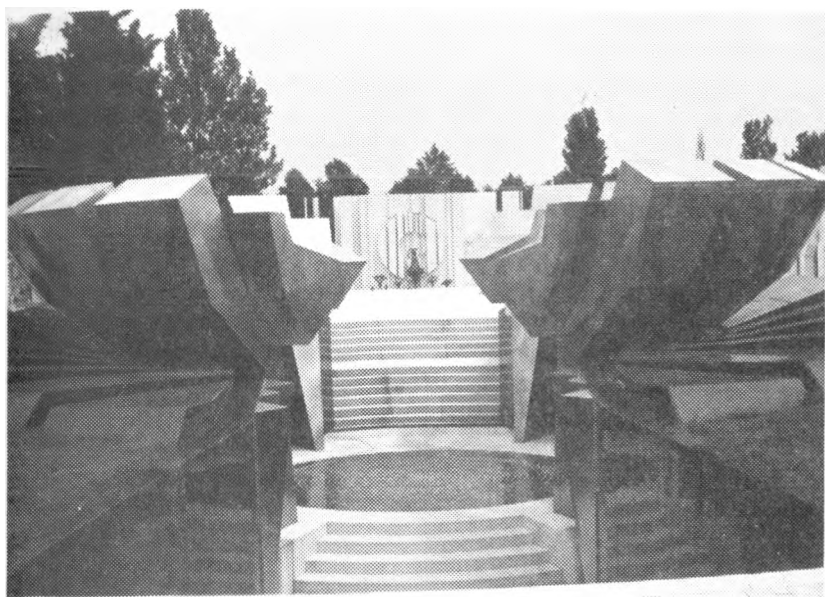
Načrt je bil resnično fantastičen in skoraj neverjeten, če vemo, da se je vse to dogajalo v baraki, kije štela 140 internirancev. V pogradu je bila izrezana odprtina, skozi katero so vsak dan odhajali kopači pod barako; izkopali 60 metrov dolg rov, za katerega pa je vedelo le nekaj ljudi iz barake.

Poleg pobega komunistov iz Sremske Mitroviče v letu 1941, je to edinstven primer pobega iz taborišča. V noči od 30. na 31. avgust 1942. leta so iz taborišča pobegnili: Boris Kraigher, Maks Perc, Franc Ravbar, Janez Učakar, Franc Pangerc, Bojan Štih, Ivan Bratko in Viktor Ilovar. Pobeg pa je deloma uspel, saj je pred rovom ostalo še 9 tovarišev, ki jim je strel stražarja ob osmem pobeglem tovarišu preprečil pobeg.

Pobeg sta dobro in obširno opisala Ivan Bratko v knjigi »Teleskop« in Jože Martinčič v knjigi »Beg iz Gonarsa«.

Fašisti so po štirirnem iskanju odkrili rov, in se znesli nad interniranci, ki so ostali v taborišču, zlasti pa nad 22. barako, skozi katero so pobegnili tovariši. Ker so ugotovili, daje taborišče preblizu Slovenije in daje tvegano držati v Gonarsu zdrave in za boj sposobne Slovence, so jih začeli preseljevati v oddaljenejša taborišča, zlasti pa v taborišča Renicci, ki so ga na hitro postavili v Toscani.

Taborišče v Gonarsu je bilo eno težjih italijanskih taborišč. Razmere so se poslabšale zlasti po pobegu osmih internirancev, ko so tja z Raba pripeljali že do skrajnosti onemogle ženske, med njimi tudi matere z otroki. Fašisti niso prizanašali niti nosečim ženam,

Spomenik v Gonarsu

tako da seje v Gonarsu v skrajno nečloveških razmerah rodilo 63 otrok. Le redki otroci so preživeli.

Na taborišče v Gonarsu imamo različne prijetne in neprijetne spomine. Prijetne zato, ker so se v tistih težkih časih dogajale stvari, kijih preživeli interniranci nikoli ne bomo pozabili. Vrh teh prijetnih spominov je nedvomno pobeg osmerice in priprave nanj.

Tudi žalostnega dogodka, ko je stražar ustrelil interniranca Kovača, se s ponosom spominjamo, saj smo takrat fašistom dokazali, da nismo neorganizirana banda, kot so nas radi imenovali, ampak organizirani frontovci in partijci, ki vedo, kaj hočejo, ki sledijo svojemu taboriščnemu vodstvu. V protest proti ravnanju fašistov smo organizirali posebna zborovanja pred barakami in počastili spomin na mrtvega tovariša. Ta zbor je bil tako mogočen, da so fašisti kar strmeli nad našo organiziranostjo in tudi nobenih povračilnih ukrepov niso izvedli, le trobento, s katero smo objavili zbor, smo jim morali izročiti. S prijetnim občutkom se spominjamo tudi nastopov naših kulturnikov. Pevci so nas večkrat razvedrili s svojimi pevskimi nastopi, podobno tudi recitatorji in slikarji, ki so vsak na svoj način dajali našemu počutju svežine in revolucionarnega navdiha, da smo laže prenašali težko in monotono taboriščno življenje.

Seveda se spominjamo tudi trpljenja. Ne le tega, da smo bili lačni, ampak tudi tega, da za fašiste nismo bili ljudje, marveč le številke. Tudi psihično so nas uničevali, sklicevali so apele, večkrat so

prirejali preglede po barakah in iskali radijske sprejemnike, čeprav jih seveda nismo imeli.

Z neprijetnim občutkom se spominjamo tudi sprejema v vasi Gonars, ko so fašisti nahujskali mladino, da smo banditi, ki da pobijajo njihove vojake. Pravzaprav jim ni bilo treba veliko govoriti o nas, saj smo res zgledali kot najhujši banditi - vsi povaljani, zaraščeni in uklenjeni v verige. Za tak naš izgled so fašisti dobro poskrbeli, saj smo se v zatohlih ljubljanskih zaporih mesece valjali po umazanih podih.

V Gonars pa kljub temu radi prihajamo. Od nekdanjega taborišča je ostalo le nekaj betonskih temeljev. Tudi posebnega pokopališča, kjer so počivali naši umrli tovariši, ni več. Leta 1973 je bila v neposredni bližini zgrajena veličastna kostnica, kamor so prenesli posmrtno ostanke v Gonarsu umrlih tovarišev. Tu počivajo med neštetiimi Jugoslovani, ki so padli ali umrli med drugo svetovno vojno v tem delu Italije.

Grobnico je v letu 1973 zgradila naša domovina ob vsestranski pomoči antifašistov iz Italije, zlasti iz Gonarsa.

Lojze Bukovac

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE MONIGO - TREVISO

Treviso je mesto v pokrajini Veneto, ki meji na Furlanijo in leži približno 30 kilometrov severno od Benetk. Tu je bilo med drugo svetovno vojno koncentracijsko taborišče Monigo. Vojašnice, zgrajene v značilnem vojaškem slogu iz prejšnjega stoletja in pozidane iz živordeče opeke, so Italijani preuredili v koncentracijsko taborišče. V središču vojašnice je bilo veliko vežbališče za vojake, kije kasneje postalo zborna mesto internirancev. Za taborišče je bilo namenjenih sedem zgradb. V prvi zgradbi na zgornjem delu zbornega mesta je bila kuhinja. Na levi strani zgradbe so bile kopalnice s tuši, na desni strani pa je bila kantina. Na vsaki strani zbornega mesta pa so bile po tri stavbe »reparti«, ki so bile namenjene internirancem.

V mesecu juliju 1942. leta, ko je taborišče sprejelo prve slovenske internirance, so bili »reparti« označeni z rimskimi številkami od ena do šest. V prvih štirih so bili bivalni prostori, v petem »repartu« so bila skladišča, del šestega »reparta« pa je bil določen za ambulantno.

Do prvih internirancev, ki so prišli v koncentracijsko taborišče Monigo - Treviso, so bili italijanski vojaki in civilno prebivalstvo izredno sovražno razpoloženi, saj naj bi bili to tisti »Slovenci«, ki ubi-

j^jo njihove sinove, očete in može na okupiranem ozemlju Slovenije.

V drugem večjem transportu internirancev, kije prišel v to taborišče v mesecu septembru 1942. leta, so bili v glavnem dijaki in profesorji novomeške gimnazije, ki so jih Italijani pozaprlji zavoljo organiziranja demonstracij. Proti koncu meseca septembra 1942. leta pa so Italijani pregradili z žično ograjo severni del taborišča, kamor je nekaj dni kasneje prispel transport interniranih in izgnanih mater in žena z majhnimi otroki. To so bili ljudje iz Čabra in njegove okolice ter iz Gorskega kotarja.

Takratna domneva, da je taborišče Monigo - Treviso zbirno in selekcijsko taborišče, seje kasneje pokazala točna, saj so Italijani še naprej poizvedovali za posebej osumljenimi interniranci, pri čemer so jim izdatno pomagali ovaduhi. Okupator je že v ljubljanskih zaporih vrnil med zapornike ovaduhe in jih nato skupaj z njimi pripeljal v Italijo. Zaradi tega so Italijani pogosto vodili internirance nazaj v Ljubljano, kjer so bili nekateri obsojeni na dolgoletno ječo, nekateri pa na dolgoletno konfinacijo na otoku Ustiki, medtem ko so nekaj tovarišev ustrelili v gramozni jami.

Posebna metoda pritiska na internirance je bila tudi v tem, da so fašisti ločili skupaj internirane očete in sinove, brate in dobre prijatelje ter enega od njih, denimo, poslali na Rab, drugega pa v Renicci.

Ob koncu novembra 1942. leta seje taborišče Monigo - Treviso dobro izpraznilo, saj so Italijani dve tretjini internirancev prepe-ljali v notranjost Italije, večji del v Renicci, Anghiari, nekaj pa na Rab in Padovo. Za preselitev internirancev so se italijanske vojaške oblasti odločile zavoljo dveh vzrokov: da bi jih spravili čim dalje od Slovenije oziroma Jugoslavije in jim tako onemogočili pogostejše pobege. Poleg tega pa je bilo taborišče že prenatrpano in ga je bilo potrebno izprazniti za številne druge internirance, zlasti tiste iz Gonarsa.

Po znanem pobegu internirancev iz Gonarsa ob koncu avgusta 1942. leta so Italijani izvedli obsežne preselitve internirancev, največ v Renicci, Rab, Monigo - Treviso in v druga italijanska koncentracijska taborišča. Tako so tudi v Monigo pripeljali večje število internirancev iz Gonarsa in jih v decembru 1942. leta pripravljali za delovno akcijo - edino obliko tovrstnega suženjskega dela pod fašistično Italijo - kakih 20 kilometrov zahodno od mesta Perugia, kjer so gradili železniško progo do nekega premogovnika.

Transport je štel blizu 800 internirancev. Na železniški postaji v Perugii so internirance razdelili na tri skupine in jih odvedli v taborišča: Castel Sereni, Pietrafitta in Ellera, ki so bila vzdolž omenjene železnice. Vsako od taborišč je lahko sprejelo po 300 internirancev. Z železniške postaje so jih dvajset in več kilometrov gonili peš,

tako da so prišli v taborišča skrajno lačni in premraženi, kajti zima je bila zelo ostra. V taborišča so interniranci prispeli na Silvestrovo 1942. leta.

Tudi v teh taboriščih se je razvilo osvobodilno gibanje. Interniranci so se takoj po prihodu lotili političnih in vojaških priprav za odhod v domovino in v partizane.

Taborišče Monigo - Treviso je bilo obdano s pet metrov visokim zidom, na njem pa so bile vsakih nekaj metrov vgrajene navznoter upognjene železne palice, med seboj gosto prepredene z bodečo žico. Po dvorišču in okrog poslopij so bila na gosto posejana stražarska mesta - stražarski stolpi. Ponoči so taborišče neprestano razsvetljevali močni žarometi.

Hrana v Monigu je bila slaba in nezadostna. Zlasti močno so bili podhranjeni otroci.

To taborišče je lahko sprejelo blizu 1800 internirancev, da bi bilo še kolikor toliko vzdržno življenje, toda po podatkih, ki so na voljo, je bilo 1943. leta v taborišču več kot 3500 internirancev. Seveda so bile zaradi tega razmere naravnost grozljive, kar zgovorno potrjuje podatek, daje v razmeroma kratkem obdobju obstoja taborišča Monigo v njem umrlo 189 internirancev, katerih imena so vklesana na skupni grobnici v Gonarsu.

Bližajoči razpad fašističnega režima je pospešil priprave internirancev za odhod v domovino in partizane. Po kapitulaciji Italije so interniranci pobegnili iz taborišča. Večina se je prebila v Slovenijo in se pridružila enotam slovenske narodnoosvobodilne vojske.

*Ernest Lotrič
Jože Martinčič*

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE PADOVA

Taborišče je bilo zunaj Padove, v italijanski vojašnici. Kraj se je imenoval Chiesanuova. Vojašnica je imela šest zidanih poslopij, na levi in desni po tri, vsa pa so tvorila obliko podkve. Ob vhodu v taborišče je bila stavba, namenjena straži in pisarnam, na nasprotni strani je bila kuhinja, ob njej pa skladišče in garažni prostori. Taborišče je bilo krog in krog obdano z zidom, visokim kakih 4 metre. Na notranji strani zidu pa je bila še dober meter široka in približno 2 metra visoka ograja iz bodeče žice. Ob žici so bili na več mestih napis z opozorilom, daje dotikanje žice prepovedano in da bo straža streljala na vsakogar, ki bi prekršil to prepoved. Na vsakem od vogalov taborišča pa tudi med njimi so stali visoki leseni stolpi z reflektorji, na njih pa podnevi in ponoči stražarji s strojnicami.

Bržčas so začeli Italijani uporabljati to vojašnico za koncentracijsko taborišče od junija 1942. leta dalje. Večino internirancev iz Moniga pri Trevisu so premestili v Padovo 14. avgusta 1942. leta. Ob našem prihodu je bilo tam že nekaj internirancev, potem pa so prihrgali novi in novi, v poprečju je bilo v taborišču 4000 internirancev, v veliki večini Slovencev. Zastopani so bili vsi sloji in poklici: učitelji, profesorji, zdravniki, sodniki, uradniki, dijaki, delavci, obrtniki, pa tudi blizu 50 aktivnih in rezervnih jugoslovanskih oficirjev. Starost internirancev seje gibala od 14 do 70 let. Žensk v taborišču ni bilo.

Vsakemu od šestih poslopij vojašnice je bil odrejen po en italijanski oficir. V vsakem posloppju sta bila po dva oddelka, imenovana »fila«. Za vsako filo je bil postavljen vodja oddelka ali »capo fila.« Proti koncu leta 1942 so si interniranci sami volili svoje vodje. Vsaka fila je imela šest sob, po sredini pa je vodil dolg hodnik brez vrat iz sobe v sobo. Vodja je imel svojo sobo takoj ob vhodu v oddlek. Za zadnjo sobo je bila umivalnica, nato stranišče.

Hrana bi morala imeti kakih 700 kalorij na dan, toda večkrat se je kalorična vrednost precej znižala. Zjutraj smo dobili kake četrt litra črne brozge, opoldne so delili kruh, približno pol kilograma na štiri osebe. Tako sprva, kmalu na to za pet oseb, potepi za šest in celo za sedem oseb. Nekatere skupine so se dogovorile, da bo vsak dan po en jetnik dobil ves hlebček, tako daje vsak prišel na vrsto vsak sedmi dan. Ni potrebno pripovedovati, kako je bil teden dolg, k[^]ti lakota je skoraj vsakega premagala, da je kruh pospravil že prvi ali naslednji dan. Večinoma pa so si interniranci napravili tehtnice, da ne bi kdo dobil kako drobtinico več kot drugi. Za kosilo je bila zajemalka zelenjavne juhe, v kateri je plavalo nekaj makaronov. Kdor je imel srečo, jih je naštel 10, mogoče tudi kakega več, kdor pa je imel smolo, je dobil samo 3 ali 4. Tu in tam smo dobili nekaj solate skoraj brez olja, dvakrat na teden pa še majhen košček mesa ali sira, ki ni tehtal več kot 25 do 30 gramov. Za večerjo seje ponovilo kosilo.

Kuharji so bili interniranci, ki so jih nadzirali Italijani. Interniranci So nekatere kuharje sovražili, saj so se uspešno ukvarjali s črno boczb, v kar so bili zapleteni tudi italijanski vojaki.

Zaradi slabe hrane so začeli interniranci hirati in slabeti. V stiski so pisarili svojcem in znancem za hrano. Paketi so začeli prihajati pozno na jesen 1942. leta. Kantino so Italijani sicer organizirali, toda v njej si dobil le ponarejeno vino. Sadja skorajda nismo videli.

V taborišču je izginila celo trava: ljudje sojo kratko malo pojedli. Zavaljo neprimerne hrane so internirance pestile tudi hude prebavne motnje in pogoste rane na črevesju.

Ko seje bližala zima in so dnevi postajali čedalje bolj hladni, so tudi razmere v taborišču postajale vse težje. Nekateri interniranci so bili zelo slabo oblečeni, saj so bili aretirani poleti. Po hrano so odhajali zaviti v odejo, preostali čas pa so preždeli na pogradu. Ker se

niso gibal na prostem, so naglo izgubljali fizično kondicijo in jih je bilo potrebno tudi na silo pripraviti do tega, da so vsaj za nekaj minut razgibali svoje ude. Pri nekaterih so se pojavile tudi uši in stenice. Mnogi so iskali uteho le še v cigareti. Zanj so dali celo svoj skromen delež kruha. Njihovi obrazi so bili zabuhli, noge otekle. Smrt je začela kositi najprej med njimi. Da so bile higienske razmere v taborišču še kar zadovoljive, gre zasluga predvsem zdravnikom-internirancem. Na njihovo zahtevo je bila ena izmed sob preurejena v ambulanto. Zdravniki so skrbeli, da so si interniranci prali svoje perilo in marsikdo jim je bil hvaležen, daje ostal pri življenju.

Italijanski vojaki, zlasti nekateri oficirji, so kazali do internirancev odkrito sovraštvo. Posebno naduti so bili v začetku. Pred delitvijo hrane so nas pustili stati tudi po dve ali tri ure, ne glede na to, kakšno je bilo vreme. Pri tako imenovanem apelu so nas klicali najprej poimensko, potem pa še preštevali. Štetje pa ni nikoli minilo brez zapletov: zdaj nas je bilo premalo, zdaj preveč. Posameznike, ki so se s čim pregrešili, so privezali na kol sredi taborišča in nesrečnik je moral obrniti glavo proti soncu. Tam so ga pustili, dokler ni omedlel. Ob takem početju so interniranci izražali svoj protest z mrmranjem ali kako drugače in po navadi prisilili vodjo oddelka, da je interveniral pri dežurnem oficiju. Zaporne kazni so interniranci prestajali v kleti. Po nekaj mesecih pa je trpinčenje popustilo, saj je vojna začela Italijanom krepko obračati hrbet.

Po izkrcaju zaveznikov na Siciliji je morala Italijanov močno padla. Če je poprej stražar streljal na tistega, ki se je znašel blizu žične ograje, se je zdaj obrnil stran. To so interniranci izkoristili in so populili opozorilne napise, jih razžagali in si potem kuhali v kakem kotu polento ali kako drugo jed, ki so jo prejeli v paketih. Ko je zmanjkalo opozorilnih tabel, so se najbolj drzni lotili tudi kolov v žični ograji. Interniranec je vrgel odejo na ograjo, kot da stega prah iz nje, nato pa je nekajkrat zamajal kol in ga odnesel zavitega v odejo.

Nekega dne nas je obiskal tudi papeški nuncij. Že nekaj dni pred njegovim obiskom so v taborišče pripeljali nekaj šivalnih strojev, čevljarstvo in drugo orodje ter uredili delavnice. Tudi hrana je bila tistega dne nekoliko boljša. Nuncij nam je govoril, da se moramo vdati v usodo in se pokoriti za svoje grehe. Seveda smo mu vrnili z mrmranjem in ko je delil svoj blagoslov, ni nihče pokleknil. Po njegovem odhodu pa so Italijani spet odpeljali stroje in orodje in komedije je bilo konec.

Kmalu po novem letu 1943 so se razmere obrnile na bolje - vendar ne po zaslugi Italijanov, ampak svojcev in znancev iz domovine: paketi so začeli prihajati pogostje.

Vodstvo OF v taborišču je na pobudo partijske organizacije organiziralo akcijo socialne pomoči. Skoraj vsak, kije prejel paket, je

nekaj prispeval v skupen fond. Brez paketov bi bila smrtna žrtev katastrofalna.

Organizacija OF v taborišču je skrbela tudi za moralno stanje in politično osveščenost internirancev. Ko je vedno bolj pritiskala lakota in so se izjalovili naši upi o vrnitvi domov, seje precej ljudi, posebno mladih, lotil obup. Zato je bila naloga aktivistov OF, da jim pomagajo.

Vsako zmago zaveznikov smo znali v naši propagandi izkoristiti in prikazati ljudem, daje naša zmaga zanesljiva. Taboriščna komanda ni dovolila, da bi interniranci kupovali časopis, toda za dobro plačilo so nam italijanski vojaki le prinašali časopise in revije. Nekateri naši tovariši so nam nato iz različnih novic pripravljali poročila in jih potem na glas brali po oddelkih. Sprva so poročali dvakrat ali trikrat na teden, od pomladi 1943. leta dalje pa skoraj vsak dan.

Interniranci so imeli tudi radijski sprejemnik, za katerega pa so vedeli le redki, toda takoj ko je poslušalec izvedel za kako veselo novico, denimo o izkrcanju Američanov v Afriki, o porazu Nemcev pri Stalingradu ali porazu Italijanov in Nemcev v Libiji, seje novica kot blisk raznesla po taborišču.

Člani partije so s pomočjo organizacije OF dobro obvladali razmere v taborišču. Sicer pa je bila ogromna večina internirancev za OF.

V našem taborišču je bilo tudi kakih 50 jugoslovanskih aktivnih in rezervnih oficirjev in podoficirjev. V taborišču so imeli poseben oddelek. Držali so se bolj zase, čeprav so nekateri zahajali tudi v druge oddelke. Po zmagah Anglo-Američanov so postajali vedno bolj zavzeti privrženci kralja Petra. Zlasti to velja za tiste iz nekdanje ribniške garnizije. Govorili so nam, kako se motijo vsi, ki mislijo, da bodo zmagali partizani. Toda v taborišču niso imeli nobene avtoritete, saj so jo zapravili že aprila 1941. leta.

Vedno več internirancev seje učilo ruščine in angleščine. Organiziranih je bilo tudi več marksističnih krožkov. Organizirali pa smo tudi kulturne prireditve, denimo ob obletnici Prešernove smrti.

Tudi za humor smo poskrbeli. Učitelj, doma iz okolice Brežic, je začel zbirati tovariše, ki so bili pripravljeni napisati kaj šaljivega, pa tudi politično zabeljeno.

Ko je zbral precej gradiva, se je odločil, da ga bo objavil v časopisu »Prava resnica za internirance«. S tem naslovom je hotel zbosti Italijane, ki so v Ljubljanski pokrajini izdajali listič »Prava resnica za Slovence«. V tem listu, pisanem v spakedrani slovenščini, so Italijani poveljevali svojo kulturo in svoje zmage. V našem časopisu pa smo se norčevali iz Italijanov in se obregnili tudi ob nekatere internirance, tiste, ki so se vdinjali Italijanom, črnoborzijan- ce in še ob koga. Izdali smo štiri ali pet številk našega lista, žal pa se ni ohranil noben izvod.

Novica o kapitulaciji Italije je razburkala življenje v taborišču. Prepričani, da so dočakali osvoboditev, so interniranci prepevali in kovali načrte, po kateri poti naj bi jo udarili v domovino. Vodstvo OF pa nas je opozarjalo, naj bomo previdni, kajti italijanski stražarji se še niso umaknili. Čez nekaj dni so zasedli taborišče nemški vojaki. Kmalu za tem so internirance z dvema tovornima vlakoma odpeljali prek Brennerja na Dunaj, nato pa v Zagreb. Mnogi so med potjo poskakali z vlaka, ker so bili prepričani, da jih peljejo v nemška taborišča, mnogi so se s pomočjo slovenskega Rdečega križa porazgubili po Zagrebu, nekateri pa srečno prišli v Ljubljano. Veliko internirancev se je tako pridružilo partizanom.

Henrik Kužnik

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE NA RABU

V ljubljanski pokrajini se je do spomladi 1942. leta močno razmahnilo osvobodilno gibanje. Partizanski odredi so vedno pogostejše napadali italijanske posadke. Okupator se je zato začel umikati iz manjših in odročnejših krajev v večja središča. Veliki predeli Dolenjske in Notranjske so se spremnili v osvobojena ozemlja. Tu se je razvila ljudska oblast, prvi osvobodilni odbori so izvajali agrarno reformo, odpirali šole, organizirali kmetijsko pospeševalno službo itd.

Italijani so odgovorili s tako imenovano roško ofenzivo, ki je trajala od 16. julija do 4. novembra 1942. leta. Z ofenzivo so želeli zatreti osvobodilno gibanje Slovencev. Štiri divizije, dve fašistični legiji, številne tankovske in motorizirane enote ter policijske, karabinjerske in obmejne oddelke, ki so skupno šteli blizu 75.000 moških, so pognali na kakih 10.000 borcev partizanskih odredov, vaških zaščitnih enot in aktivistov. Okupatorska vojska je prečesala ozemlje od Rijeke do Ljubljane.

Med roško ofenzivo se je fašistična soldateska kruto znesla nad golorokim prebivalstvom. Prizanesla ni ne dojenčkom ne otrokom ne ženskam ne starcem. Na štabni konferenci generala Robottija, ki je bila 2. avgusta leta 1942 v Kočevju so sklenili: »Ostri sistem je potrebno še zaostri v takem obsegu, da bodo vsi spoznali, da zanje ni rešitve...«

Italijanske oblasti so uredile za prebivalstvo čabranskega, notranjskega, dolenjskega in belokranjskega območja posebno koncentracijsko taborišče na Rabu, da bi tako izvedle program počasnega uničenja zavednega prebivalstva. Ko je visoki komisar ljubljanske pokrajine v dopisu 15. decembra 1942. leta opozoril poveljnika XI. armadnega zbora Gastona Gambaro, da v taborišču na

Rabu množično umirajo ljudje zavoljo lakote, da se nekateri vračajo iz taborišča hudo bolni, je general na vlogo samo pripisal: »Umevno in pravilno, da koncentracijsko taborišče ne pomeni taborišča za debeljenje. Bolan človek je človek, ki da mir.«

Prostor za taborišče na Rabu so izbrali med zalivom Sv. Eufemija in Kamporom na obeh straneh zelo slabega kolovoza, 2. julija pa je prišlo na Rab 200 italijanskih vojakov, ki so se naselili v šotore pod kamporsko šolo. Italijani so 16 družin v neposredni sosesčini takoj nagnali z domačij in jih prepustili lastni iznajdljivosti. Tudi učitelja na šoli v Kamporu je doletela enaka usoda. Vojaki so ukazali domačinom, naj takoj pospravijo letino po poljih in vinogradih. 3. julija 1942. leta so Italijani mobilizirali 300 moških domačinov, da bi razširili cesto od Raba do Kampora, 27. julija 1942 pa so že pripeljali na Rab prvih 170 interniranih Slovencev, starih od 18 do 45 let. Že naslednjega dne je prispel drugi transport z ženskami in otroki. Nekateri transporti niso imeli niti poimenskih seznamov ljudi, ampak samo število internirancev. Taboriščniki so si morali sami postaviti šotore na poljih, kjer so predtem poželi nedozorelo koruzo in posekali vinsko trto. V posameznem šotoru je prebivalo po 6 do 8 ljudi, čeprav je bilo prostora le za 4. Okrog šotorov ni bilo ne odvodnih jarkov ne poti. Ilovnata tla so se v deževju spremenila v globoko blato, ob suši pa v neznosen prah.

Interniranci so morali sami postaviti žično ograjo okrog taborišča in izkopati latrine. Zgraditi so morali barake za kuhinje, stražne stolpe okrog taborišča ter bunkerje na obeh nasprotnih hribih.

V obdobju od 27. julija 1942 in do sredine oktobra 1942 so Italijani pripeljali na Rab veliko internirancev. V sredini oktobra je bilo v taborišču kakih 15.000 internirancev.

Poleg lakote in žeje so internirance pestile zlasti higienske razmere. Voda, ki so jo dovažali mobilizirani domačini, je bila največkrat namenjena kuhi, za umivanje, pranje ali celo kopanje dojenčkov je bilo veliko premalo. Vodovod so speljali v taborišče ob koncu oktobra 1942. leta. Šele takrat so imeli interniranci vodo tudi za druge potrebe. Do začetka novembra 1942 so interniranci postavili ustrežnejša stranišča in zasuli odprte greznice.

Na Rabu so Italijani zgradili dve taborišči - Prvo samo za ženske, otroke in stare ljudi, kije bilo na levi strani ceste, ter moško na desni strani ceste. Žensko taborišče je bilo na slabšem terenu - na plitvini zaliva Sv. Eufemije, moško pa je bilo na nekoliko vzvišenem terenu nad cesto.

Ob koncu decembra 1942. leta so v moškem taborišču postavili prostorne lesene barake in velike šotore s pogradi. V decembru 1942. leta pa so Italijani preselili v druga taborišča po Italiji ženske, otroke, ostarele pa tudi bolehnne moške.

Takoj zatem, ko so izselili ženske in otroke, so z veliko naglico začeli graditi velike barake za 10.000 do 12.000 ljudi, nad svetilni-

kom v Kampu pa velike kamnite hiše, kamor naj bi namestili od 4000 do 6000 jetnikov. Tak je bil okupatorjev dolgoročni načrt.

Na hribu nad taboriščem je bila v šolskem poslopju komanda in uprava taborišča, kjer je vladal karabinjerski polkovnik Vincenzo Cuiuli, fašist in strahoten sadist.

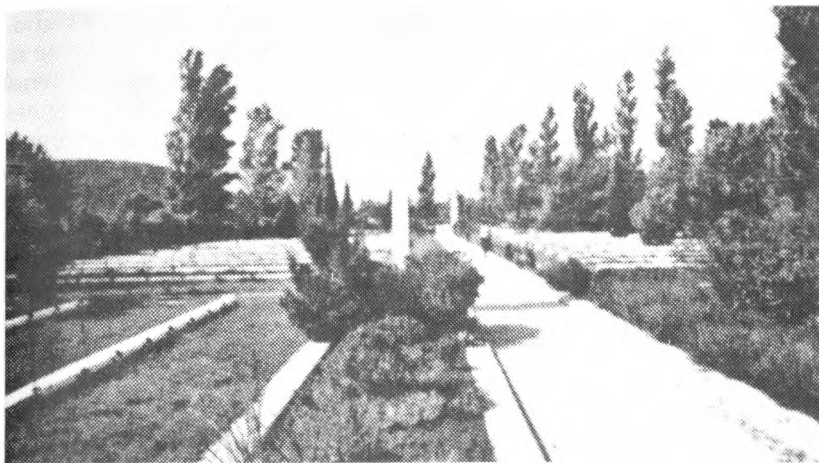
Življenje taboriščnikov je potekalo tako, kot pač je narekovala organizacija taborišča. Prehrano internirancev so določile italijanske oblasti po naslednji tablici živil za osebo na dan;

Kruh 150 gr; makaroni ali riž 66 gr; paradižnik 15 gr; sočivje 20 gr; meso s kostmi 100 gr (2-krat na teden); sir 40 gr; slanina ali olje 13 gr; sladkor 15 gr; nadomestek kave 7 gr.

To je bilo predpisano, toda podoficirji, ki so skrbeli za kuhinje v taborišču, so odločali po svoje, saj jih nihče ni nadzoroval. Kruha so dajali v najboljšem primeru po 70 do 90 gr, namesto mesa so bile največkrat le kosti, sočivje pa so sestavljala nagnita pesa, buče, repa, zelje itd. K temu pa še žlica riža ali v najboljšem primeru 12 makaronov. Žeja pa je bila še hujša kot lakota. Ker ni bilo vode za pranje in umivanje, so se razširjale uši. Lezle so po obleki, šotorih, po prahu itd. Zaradi takih razmerje že 6. avgusta 1942. leta umrl prvi interniranec - tri mesece star otrok. Do 26. avgusta je umrlo že 19 ljudi, otrok in starcev. Vse so pokopali na majhnem vaškem pokopališču Sv. Eufemije. Od 27. avgusta 1942. leta dalje pa so mrličke pokopavali na novem taboriščnem pokopališču nad kamporskim zalivom, kjer danes stoji veličasten spomenik žrtvam taborišča na Rabu. Koliko internirancev je umrlo kasneje, nihče ne ve. Vojaški duhovnik je povedal patrom pri Sv. Eufemiji, daje samo 19. novembra 1943. leta umro 28 ljudi, 24. decembra 90 ljudi in 10. januarja 1943. leta več kot 30 ljudi. Po ocenah je na Rabu umrlo blizu 4000 internirancev, evidentiranih pa jih je bilo le 1012.

Lakota je bila tako strahotna, da so v nekaterih šotorih tovariši držali mrtvega po več dni, samo da so zanj prejeli hrano. Na Rabu so bili interniranci večinoma preprosti kmečki ljudje. Mnogi so bili seznanjeni z narodnoosvobodilnim bojem, mnogi med njimi so bili tudi sami aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja. V taborišče so jih privedli naravnost s polj, travnikov in gozdov, kjer jih je pri vsakdanjih opravilih zalotila italijanska soldateska. Gledali so kako gorijo njihovi domovi, kako mučijo in pobijajo njihove svojece in borce. Tako je hotel okupator nagnati ljudem strah v kosti in jim vcepiti prepričanje, da je narodnoosvobodilni boj zatrt. S takšnim prepričanjem so nekateri tudi prišli na Rab. Tudi mnogi domačini, kijih okupator ni izselil, so bili sovražno razporejeni do narodnoosvobodilnega gibanja, do internirancev. Italijani pa so vrinili med internirance tudi svoje vohune. Tako je vladalo v taborišču popolno nezaupanje med ljudmi.

Kljub tako težkim razmeram pa si je sedem komunistov v začetku oktobra 1942 zadalo nalogo, da bodo izboljšali razmere. Usta-

Spomenik na Rabu

novili so komite KP taborišča. Takoj so sprejeli v partijo še tri borce, ki so jih Italijani ujeli med ofenzivo. Ob koncu oktobra 1942 je komite že navezal stike z zunanjim svetom, predvsem z okrožnim komitejem za Rab in Pag.

V mesecu novembru 1942 so interniranci ustanovili 8-članski odbor OF, ki je organiziral trojke aktivistov - internirancev v obeh taboriščih. Njihova glavna naloga je bila pridobiti nove somišljenike.

Življenje internirancev so otežkočile tudi različne ujme. Tako se je 29. septembra 1942 zvečer utrgal nad otokom oblak in voda je v potokih drla prek taborišč. Najhujše je bilo v ženskem taborišču, ki gaje voda povsem zalila. Orkanski veter je gnal valove iz zaliva Sv. Eufemija naravnost na taborišči. V trenutku je voda zalila šotore in jih razdejala. Ljudje so reševali otroke in svoje skromne imetje in se umikali v hrib, kamor so jih spustili prestrašeni stražarji, toda še sredi noči je komandant taborišča ukazal spraviti internirance pod razdejane šotore, v blato in na razmočena ležišča. Neurje je terjalo pet žrtev - pet otrok.

Politični barometer v taborišču se je gibal, kakor so pač nanesle razmere. Vedno bolj se je uresničevala Gambarova opomba: .. »bolan človek je človek, ki da mir«. Mnogi niso več dvomili v resničnost Robottijeve izjave .. « da bodo vsi spoznali, da zanje ni rešitve». Toda sla po življenju je bila tudi na Rabu tako močna, daje premagala obup in pasivnost. Ideja je vedno bolj osvobajala sestradane, bolne in ponižane internirance.

Tako se je politični organizaciji najprej posrečilo, da so se interniranci poskrili v šotore, ko je prišel v taborišče komandant ali kak drug oficir, ko so Italijani dvigali ali spuščali svojo zastavo pred po-

veljstvom na hribu. Fašisti so postajali nestrpni zavoljo takšnega odnosa internirancev. Komandant je pogosto pridivjal v taborišče in grozil s pištolo in s pasjim bičem. Njegov histerični bes pa je izzvenel v prazno.

Take in podobne akcije so internirance zbliževale, jim vlivale zaupanje drug do drugega. Vsak zaupnik OF je ustvaril svojo skupino somišljenikov in te skupine so poiskale nove somišljenike. Ideje OF so se nezadržno širile, posebno živo pa po novem letu 1943. Tudi splošne razmere so se spremenile. Bolne in bolehnice ter stare ljudi, ženske in otroke so Italijani preselili v druga taborišča, kjer so bile boljše življenjske razmere, mnogo bolnikov pa so namestili v hotele na Rabu, ki so jih preuredili v zasilne bolnišnice. Pri zdravljenju so prvič uporabili tudi zdravila.

Politična morala v taborišču se je še bolj utrdila. Potrnost in brezcilnost v taborišču sta popolnoma izginili. Dan za dnem so prihajala bodrilna poročila s front zaveznikov in o partizanski borbi v domovini. V taborišče so prinašali novice tovariši iz Raba in nekateri vojaki antifašisti. Diferenciacija med pripadniki OF in peščico neopredeljenih ter vohunov in konfidentov je bila tako močna, da so slednji prav bolešno doživljali osamitev. Obveščevalna služba, ki so jo sestavljali vsi pripadniki OF, je bila vedno močnejša, konspiracija pa tako popolna, daje vsak vedel le toliko, kolikor je moral.

Nastopilo je novo obdobje taboriščnega življenja. V začetku leta 1943 so v taborišču organizirali pododbore OF po posameznih sektorjih in po bolnišnicah na Rabu. Povezava je bila popolna in delo skupin se je razmahnilo. V tem času so že bili povezani vsi somišljeniki OF.

Spomladi 1943 je že bilo jasno, da je potrebno ob političnem delu organizirati vojaške enote. Po razpravah v odboru OF sta se izoblikovali dve možnosti za osvoboditev: ali nastopiti proti okupatorju z golimi rokami, kar bi pomenilo veliko žrtev, ali pa se pripraviti na trenutek, ko bo okupator položil orožje.

Upošteva je obe možnosti osvoboditve je odbor OF ustanovil udarni bataljon s štirimi četami. V taborišču so bili štirje sektorji, vsak od njih pa naj bi imel četo s 40 borci. Bataljon je bil razdeljen na 40 patrolj po 4 borce. Vsaka patrolja je imela svojo številko, svojega komandirja in točno določene naloge. Odbor OF je imenoval komandanta in komisarja bataljona. Borci bataljona so bili najaktivnejši aktivisti KP in OF. Po vseh barakah in šotorih so bili zanesljivi zaupniki in obveščevalci, ki so stalno poročali o razmerah v taborišču. Internirance pa so obveščali o političnih dogodkih v svetu in o položaju na posameznih frontah. Odbor OF je v ta namen izdal tudi nekaj biltenov.

Politično delo se je še bolj razmahnilo, ko si Italijani v času od 19. junija in do 21. junija 1943 naselili v sosednje zidane barake 2243 Židov, ki so prispeli iz Dalmacije. Židi so bili privilegirani. S seboj

so lahko prinesli precej prtljage, med drugim tudi radio in pisalni stroj. Lahko so se tudi nekoliko svobodneje gibali po otoku; Židje so se tudi takoj organizirali: obstajala je KP, SKOJ in močna organizacija osvobodilnega gibanja.

Iz židovskega taborišča so prihajala redna radijska poročila z vsega sveta. Gradbene ekipe so še naprej hodile na delo v židovsko taborišče. Stik s političnim vodstvom Židov in KP in OF v slovenskem taborišču je bil vsakodneven. Ker so imeli Židje pisalni stroj in ciklostil, so lahko izdajali tudi letake in razglase. KP in odbor OF sta izdala razglas za domačine na otoku, v katerem sta jih pozvala, naj pomagajo internirancem, ko bo napočil čas osvoboditve. Podoben razglas je bil namenjen italijanski vojski.

Poleg bataljona so ustanovili tudi varnostni vod, ki je skrbel za varnost priprav v taborišču ter tehnični vod, ki naj bi pripravil vse potrebno za takojšen prevzem vodovoda, elektrarne, vozil, skladišč, delavnic itd.

Pozno popoldne 8. septembra 1943 je v taboru italijanske vojske završalo. Novica, daje Italija kapitulirala, seje bliskovito raznesla tudi med internirance. Odbor OF se je takoj sestal in sklenil prek zaupnikov pozvati vse internirance k strogi disciplini. Vse internirance je odbor tudi pozval, naj se takoj umaknejo v barake in šotore.

Noč je bila nenavadno mirna. Odbor OF pa je zasedal skoraj vso noč. Med drugim je sklenil ustanoviti brigado, in da naslednjega dne dva odposlanca izročita komandantu posebno spomenico. Spomenica je obsegala pojasnilo, daje s kapitulacijo Italije konec internacije in da sojetniki svobodni. Odbor je izrazil zadovoljstvo, daje italijanska vojska prešla v tabor zaveznikov in da se bo poslej borila proti fašizmu in nacizmu. Zato je tudi odbor zahteval, da vojska izroči taborišču polovico orožja, interniranci pa uvedejo samoupravo. Odbor je hkrati obvestil komandanta, da bo naslednjega dne na Trgu lakote zbor vseh internirancev. Komandant je pristal na zbor internirancev, zahtevo po predaji orožja pa je zavrnil. Polkovnik Cuiuli se je namreč prav tedaj dogovarjal z nemškim poveljstvom na Rijeki o pomoči, zato je hotel pridobiti le na času.

10. decembra 1943 seje zbral tabor. V svojih sektorjih so se interniranci razporedili v četverostope in strumno prikorakali na Trg lakote. V sredini trgaje stal govorniški oder. Na zbor je prišel tudi komandant. Sekretar gaje pozdravil s stisnjeno pestjo in izrazil zadovoljstvo, daje Italija prestopila v krog zaveznikov. Komandant je zaskrbljeno poslušal te besede, toda bilo je očitno, da ne misli zapustiti taborišča, saj je celo ukazal okrepiti straže na stolpih in okrog taborišča.

Zbor internirancev je okrepil odbor OF z novimi osmimi člani in potrdil njegovo dosedanje delo. Sprejel je tudi sklep o ustanovitvi

rabske brigade. Izvolili so tudi komandanta in komisarja brigade ter izbrali člane štaba.

V taborišču je vladalo nepopisno veselje in od povsod so se razlegale pesmi. Razširjeni odbor OF se je konstituiral. Budnost vojakov je vidno popuščala. Z Rabom so bile prekinjene vse zveze, zato je odbor sklenil, naj nekaj članov odbora OF odide na Rab in obnovi zvezo. 11. septembra je pripeljal šofer taboriščnik kamion peska v taborišče. Na kamion sta stopila dva člana odbora OF in se odpeljala mimo presenečenih straž v mesto.

V mestu so se člani odbora sestali z NOO Rab. Sklenili so preprečiti vsakršne povračilne ukrepe proti italijanskim vojakom in jih še tisti dan razorožiti.

Medtem je bilo v taborišču že vse pripravljeno na veliko slavlje. Množica internirancev je vdrla iz taborišč in se kot mogočna reka zlila na cesto. Pridružili so seji tudi italijanski vojaki. Med manifestacijo je varnostni vod aretiral vse vohune in konfidente. Popoldne tega dne pa je komanda pozvala odbor OF naj pošlje zastopnike, da bi prevzeli taborišče. Nekaj oficirjev, ki so izjavili, da so pooblašчени predati upravo v odsotnosti komandanta, je izročilo predstavnikom internirancev dobropis reške banke o denarnem premoženju nekdanjih internirancev ter arhiv uprave poveljstva. O tem so tudi sestavili zapisnik in ga podpisali. Pred zgradbo komande sta bili postrojena dve patrulji, naša in italijanska. Italijanski vojak je odtrobil mirno in zbrani so pozdravili italijansko zastavo, ki je počasi drsela po drogu navzdol. Nato je zatrobil »mirno« še naš brigadir in naša trobojnica s peterokrako zvezdo se je povzpela na vrh droga. V taborišču je zavladalo silno navdušenje. Patrulje so razorožile italijanske vojake. Tudi karibinjerji so slednjič popustili in se umaknili s polovico orožja.

Medtem je varnostni vod v mestu Rabu izsledil polkovnika Cuiulija, ga aretiral in zaprl. Blizu 2200 italijanskih vojakov je bilo razoroženih in odstranjenih z območja taborišč.

Tega dne je odbor izdal poseben proglas prebivalcem taborišč, v katerem je izrazil zadovoljstvo nad doseženim uspehom, jih pa hkrati pozval k disciplini in strogo prepovedal povračilne akcije posameznikov. Vsi glavni krivci naj čakajo, da jim bo sodilo ljudsko sodišče.

Rabska brigada je pravzaprav nastala že ob ustanovitvi na zborovanju 10. septembra. Vse prostovoljce pa je po prevzemu oblasti pregledala posebna komisija. Mnoge je morala zavrniti zavoljo šibkega zdravja, zaščitni vod je zato dobil nalogo, da spravi vse bolne in bolehnne na kopno in domov v Slovenijo. To se je v naslednjih dneh tudi zgodilo.

Brigada se je opremila s potrebnim orožjem in organizirala vse potrebne službe. V brigadi je bila četa istrskih Hrvatov, ki je štela

kakih 160 borcev. Kasneje se je četa v Čavljju ločila od brigade in se pridružila hrvaškim enotam.

Naslednje dni so se čete urile, borci so poslušali politična predavanja in poročila s front in podobno.

Brigado sodišče je polkovniku Cuiuliju dokazalo zločine in ga obsodilo na smrt. Brigada ga je nameravala pripeljati v Slovenijo, a si je med potjo v zaporu v Crikvenici sodil sam.

Že na posvetu v NOO Rab je bil sprejet sklep, da oddelek rabske brigade zasede Cres in Lošinj ter razoroži tamkajšnje italijanske posadke. Tako se je 14. septembra 1943. leta zvečer vkrcalo 120 borcev na tri majhne tovarne ladje ter odšlo na otok Cres. V Osorju so borci razorožili vojaško posadko in karbinerje, medtem ko se dobro oborožena četniška posadka na Lošinju ni hotela predati. S četniki je pozneje obračunala hrvaška 13. divizija, ki jih je ugnala s topništvom.

Hrvaški štab partizanskih odredov je ukazal 13. diviziji, naj se zadržuje na zgornjem delu Jadrana in pomaga nekdanjim internirancem na otoku Rabu. 15. septembra 1943 je 13. divizija poslala prvo ladjo za prevoz borcev brigade. Še isti večer se je vkrcal prvi bataljon in ob navdušenem pozdravljanju domačega prebivalstva odplul proti Novem Vinodolu, kjer je takoj stopil v stik s štabom 13. divizije. Iz Novega Vinodola so bataljon prepeljali tovarnjaki v luko Bakar, kjer je bila zbirna točka brigade. Že 16. septembra se je vkrcal 2. bataljon in pristal v Crikvenici. Naslednji dan pa so se vkrcali še preostali borci. Židovski bataljon je iz Novega Vinodola nadaljeval pot v Bosno.

Po končanem zboru v Bakru so se bataljoni napotili v smeri Bakar-Čavle-Saršoni-Marčelje-Klana-Gumanci-Mašun. V Bakru je 60 borcev počakalo bolne in obnemogle internirance, da bi jih varovali in jim pomagali na poti domov. Že prvi pohod iz Bakra v Čavle je bil za mnoge nekdanje internirance prenaporen, zato je brigada v Čavlah počakala kolono bolnih taboriščnikov, nato pa krenila do Jelenja, po enodnevnem počitku pa odšla do Marčelja, kjer je bil operativni štab hrvaških partizanskih enot. Drugi bataljon je šel na položaje nad Rijeko, da bi zavaroval zaledje. Druge enote pa so nadaljevale pot v Klano, kjer so jih že čakali odposlanci Šerčerjeve brigade. Zatem so borce z Raba prepeljali na Mašun. S položajev nad Rijeko se je vrnil tudi 2. bataljon. Rabska brigada je bila spet skupaj.

Rabska brigada je tako pripeljala v Slovenijo več kot tisoč oboroženih borcev, v Bosno je napotila Židovski bataljon s 300 borci, v hrvaške enote pa 160 borcev istrske čete.

Jože Jurančič

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE RENICCI

Po pobegu osmih internirancev iz koncentracijskega taborišča Gonars ob koncu avgusta 1942. leta so italijanski fašisti ugotovili, da ni dobro imeti zaprtih v neposredni bližini Slovenije toliko zdravih in za boj sposobnih Slovencev; zato so že v mesecu oktobru 1942. leta začeli v Toscani pripravljati novo taborišče, kamor so namerali preseliti večino internirancev iz Gonarsa.

Za to taborišče so izbrali hrastov gozdiček v majhni hribovski vasi Renicci ob reki Tiberi v Apeninih nad Arezzom. Gozdiček so ogradili z bodečo žico, ga razdelili na tri sektorje, zunaj ograje postavili stražne stolpe, nanje pa vojake z mitraljezi, da bi »pazili na bandite« iz Jugoslavije.

Taborišču so dali tudi uradni naslov »Campo di contrentamento internati civili di Renicci N-97«.

Taborišče je bilo kmalu nared, saj so bili fašisti zadovoljni, da je bila postavljena ograja, kako pa bo onstran nje živelo kakih 5000 pripeljanih internirancev jim ni bilo mar. Za vojake so postavili barake, zgradili so tudi provizorne kuhinje, za bivanje internirancev pa so bili dobri šotori. Po 15 do 20 internirancev je spalo v enem šotoru. Vsak izmed njih je dobil po eno majhno vojaško odejo, ki je bolj zaslužila ime cunja kot odeja.

Zaradi razmeroma hude zime in slabe premane so bile življenjske razmere težke. V zimi 1942-1943 smo bili vsi ušivi in le s težavo smo se uši znebili šele spomladi 1943. leta, ko seje stoplilo in ko so začeli zidati barake. V tem obdobju je umrlo od lakote in griže 114 ljudi, ki so jih pokopali na pokopališču v Mecianu in v Anghiariju.

Poleg Slovencev je bilo v Renicciju tudi precej Hrvatov in nekaj Črnogorcev.

Ceprav smo v Renicciju živeli v zelo hudih razmerah, saj je bila prehrana veliko slabša kot v Gonarsu, da o higieni sploh ne govorim, sta partijska in frontna organizacija začeli urejati svoje vrste in povezovati internirance.

Ustanovili smo partijska in frontna vodstva po sektorjih, nato vodstva po stotnijah (centurijah) in kasneje še po barakah. Vsi pa smo se povezovali v enotno partijsko in frontno organizacijo za celotno taborišče.

Začela seje organizirana propaganda o našem narodnoosvobodilnem boju, razmerah v svetu in na bojiščih. Prirejali smo predavanja o nacionalnem vprašanju, o kmečkem vprašanju in o zgodovini VKP b.

Italijani so nam vsak teden pošiljali vojaškega kurata, da bi nam bral mašo, vendar je imel le malo poslušalcev, tako da so nas morali priganjati k maši, vendar tudi s silo niso uspeli. Tudi papeškega

nuncija so nam poslali, a ko je hotel, da bi peli nabožne pesmi, smo zapeli partizanske pesmi.

Po padcu Mussolinija so v naše taborišče pripeljali ljudi iz Pešticija, Ustice, Ventotene in drugih otokov ter zanje obgradili nov sektor. Med temi tovariši je bilo več znanih revolucionarjev iz Slovenije in iz Primorske, med njimi tudi pokojni Jože Srebrnič.

Padec fašizma nas je spravil do tega, da smo se začeli pripravljati na skorajšnji konec vojne. Začeli smo organizirati vojaške enote in šivati triglavke. Najzanesljivejše internirance smo postavljali za organizatorje in komandirje čet, komandante bataljonov in brigad, da bi v primernem trenutku nastopili organizirano.

Ob večerih smo postavljali svoje straže, ki so patroljirale po taborišču, nazadnje že s triglavkami na glavah.

V takšnih razmerah in razpoloženju smo dočakali 8. september 1943. leta, ko smo zvedeli, daje Italija kapitulirala. Na ta dan je bil cerkveni praznik in taboriščni komiteje zadolžil naš pevski zbor, da proti večeru organizira večer partizanskih in narodnih pesmi. Pevci so se zbrali v velikem številu in po taborišču so se razlegli zvoki Bilečanke, Nabrusimo kose, Kosec koso brusi in drugih pesmi, ki smo jih znali že od prej ali pa so nas jih naučili tovariši, ki so bili v partizanih. Naj omenim, daje bilo prepevanje v našem taborišču poleti 1943. leta povsem vsakdanja stvar in da se niso obregali ob to niti Italijani niti konfidenti niti nekateri previdneži.

Ta večer je imel zbor veliko pevcev in poslušalcev. Nekateri smo medtem hodili po »promenadi«, po poti, kije peljala ob žici taborišča. Prišel sem pred glavna vrata taborišča, ko sem videl, kako italijanski stražarji poslušajo radio, kako mečejo v zrak puške in kape ter vpijejo »la guerra e finita«. Nekoliko sem postal, beseda je dala besedo in radostni Italijani so povedali, da je pravkar poročal radio, da je Italija kapitulirala.

Naš pevski zbor je prenehal s petjem in zapelo je vse taborišče.

Takoj smo se zbrali člani taboriščnega komiteja. Z delom nismo in nismo mogli začeti. Prihajali so zaupniki iz barak in posamezniki ter zahtevali napotke in pojasnila. Prišel je tudi nekdanji kapo sektorja Kos z italijanskim majorjem. Kos mi je rekel, da gaje major zaprosil, naj bi napravil v taborišču mir in red, ker so karabinjerji nemočni. Predstavil mi je dobrodušnega majorja, kije nervozno prosil, naj pomirimo taborišče. Obljubil sem mu, da bo čez četrto uro mir kakor vedno - ura je bila že pozna in bilje že trden mrak - in ga poprosil za razgovor naslednjega dne. Pristal je in nato odšel.

Takoj nato smo sklicali zaupnike iz barak in jim naročili, da morajo biti ljudje čez četrto uro po barakah in da ne sme biti vpitja.

Ni minilo četrto uro, ko je bilo taborišče v barakah. Vsi so bili veseli, da smo dokazali Italijanom svojo moč. Narediti red v več tisočglavi množici v tako kratkem času, je kazalo kolikšna je moč organizacije.

Nato je prišel z delom komite. V baraki, kjer je bila šola za Dalmatince, smo imeli sejo skoraj do jutra. Sklenili smo:

1. Prihodnji dan organizirati zborovanje, na katerem bo govoril Vinko Möderndorfer.
2. Poslati odposlance h komandantu taborišča ter zahtevati:
 - a) da sami prevzamemo vodstvo taborišča in da dobimo orožje za primer, če bi nas napadli Nemci,
 - b) da dobimo radio,
 - c) italijanska komanda mora vrniti takoj vse stvari, ki jih je zaplenila nekaterim internirancem;
3. Razpostaviti naše straže po taborišču, ki imajo kot razpoznavni znak triglavke, ki so jih že prej sešili naši krojači.
4. Sestavili smo resolucijo, ki jo bomo prebrali na zborovanju in prispevali nekaj »hišni red« o odgovornosti internirancev v spremenjenih razmerah.

Računali smo, da se bodo zavezniki izkrcali v nekaterih obmorskih mestih ter prisilili Nemce k vdaji. Naša naloga je torej bila priti čimprej in organizirano v domovino. Toda dogodki so se razpletali povsem drugače.

Naslednji dan, 9. septembra, smo poslali h komandantu oziroma vodji našega sektorja odposlance, da mu sporočijo naše zahteve. Komandant je delegacijo poslušal in pristal na to, da lahko večkrat poslušamo radio in da bomo dobili vse odvzete stvari, ni pa se seveda strinjal z našo zahtevo, da bi se oborožili in prevzeli taborišče. Rekel je, kako je odgovoren pred zavezniki, da nas brani pred morebitnim nemškim napadom in da mora naše taborišče predati anglo-ameriškim zaveznikom. Naša delegacija se mu je zahvalila za pozornost, hkrati pa izrekla dvom v to, da bi nas lahko peščica vojakov branila pred Nemci.

Medtem ko seje naša delegacija mudila pri komandantu, je bil apel.

Vsi smo prišli na zborna mesto, ko pa je prišel dežurni oficir, ga je prvi kapo pozdravil po partizansko s stisnjeno desnico in s kapo - partizansko na glavi. Dežurni oficirje bil presenečen tako zaradi pozdrava kot zaradi njegove kape in slovenskih povelj.

Kmalu po končanem apelu je prišla delegacija z odgovorom komandanta. Da ne bomo dobili orožja, smo vedeli, nismo pa se mogli sprijazniti s tem, da bo v taborišče še naprej hodil dežurni oficir z vojniki in da se bodo po njem sprehajale karabinjerske patrulje. Sklenili smo, da v tem primeru ne bomo prišli na apel. Koje kasneje komandant poklical kapa našega sektorja na zagovor zaradi apela, mu je kapo povedal, da je odgovoren le taboriščnemu vodstvu OF.

Pozno popoldne je bilo veliko manifestacijsko zborovanje. Govoril je Vinko Möderndorfer. Zborovalce je s svojim ognjevitim govorom tako navdušil, da so s prostora, kjer je bilo zborovanje, krenili v četrstopih okrog po taborišču in začeli prepevati partizanske

pesmi, vmes pa seveda tudi Avanti popolo. Straža je s strahom gledala naš mimohod. Kmalu sta se izza žice pojavila komandant taborišča in vojaški kurat. Vzela sta pištoli in ustrelila. Za njima so ustrelili stražarji. Res je, da so merili nad glavami, toda streljali so divje in dolgo časa. Strelji so internirance zbegali, tako da so se razbežali po barakah in čakali kaj bo.

Pozno zvečer in zgodaj zjutraj drugega dne smo si ogledovali sledi strelav na barakah. Napravili smo zapisnik in čakali, kaj bo. Kmalu je naše odposlance poklical komandant taborišča zaradi dogodkov prejšnjega dne. Na vprašanje naše delegacije, zakaj so streljali na »svoje zaveznike«, kot so Italijani od 8. septembra naprej poudarjali, je komandant odgovoril, da so bili prepričani, da smo hoteli zapustiti taborišče, česar pa ne morejo dopustiti, ker so pred anglo-ameriški zavezniki odgovorni za nas in za našo varnost. Zahteval je, da tudi povemo ime govornika na zborovanju, česar pa delegacija seveda ni storila. Delegacija je ponovno zahtevala, da prevzamemo taborišče, vendar je tudi komandant vnovič zavrnil našo zahtevo.

Kot naš odgovor smo sklenili, da bomo bojkotirali apel. Zaupnikom smo takoj naročili naj obveste vse, da morajo ob pozivu na apel takoj oditi v barake. Z bojaznijo smo čakali na apel, saj smo morali računati tudi na omahljivce, ki jim naše početje ni bilo pogodu in so jih strelji 9. septembra zvečer močno preplašili.

Kmalu seje razlegel žvižg piščalke, kije pozival na apel. Včasih smo na ta žvižg leno in počasi lezli vsak pred svojo barako, kjer smo morali počakati dežurnega oficirja, tokrat pa smo vsi odhiteli v svoje barake - in to vsi, brez izjeme. V trenutku je bilo taborišče prazno.

Dežurni oficir je nekaj časa čakal, nato pa odšel, mi pa smo se vrnili iz barak, zadovoljni, da je naša akcija tako uspela.

Komandant je spet pozval našo delegacijo. Naročil ji je, naj se takoj udeležimo apela, sicer nam bodo odvzeli hrano. Delegacija je odgovorila naj jo kar vzamejo če si upajo tako ravnati s »svojimi zavezniki«.

Kuhinja ni dobila več hrane. Zato smo začeli z akcijo zbiranja hrane. Verjetno je bilo to najbolj kočljiva akcija, saj je bil sleherni tovariš moralno prisiljen izprazniti vse svoje rezerve, ki jih je hranil za naj hujše čase. Vendar je bil odziv nadvse zadovoljiv. Zbrali smo precej prepečenca in slanine in opoldne so kuharji skuhalo že našo hrano.

Zopet smo doživeli zmago, vendar žal, le za kratek čas. Dva dni smo lahko vztrajali ob svoji hrani, nato nam jo je zmanjkalo. Vodstvo je sicer razmišljalo o gladovni stavki, vendar pri tolikšni množici internirancev ni bilo upati na uspeh. Zato smo z italijansko komando, s katero smo sicer živeli v normalnih odnosih - tja smo hodili poslušat radio - sklenili nekakšen kompromis; da dovolimo vstop dežurnemu oficirju ter mu sporočimo številčno stanje, apel pa opravimo sami.

V tem času smo imeli dela čez glavo, posebno vojaški in propagandni sektor. Delali smo v prazni baraki, kjer je bila prej šola. Baraka je bila znotraj lepo okrašena. Pred njo je stal stražar s partizanko na glavi in puščal vanjo samo ljudi, ki smo jih klicali. Propagandni sektorje na podlagi radijskih poročil dvakrat na dan obveščal internirance o dogodkih. Ker nismo imeli pisalnega stroja, smo imeli pač toliko »pisarjev«, kolikor je bilo barak, pisali so po nareku in potem pred zbranimi tovariši brali radijska poročila in navodila taboriščnega odbora OF.

Tako je prišel 14. september. Bilo je okrog 5. ure popoldne, ko je po taborišču završalo. Začuli so se klici: »Nemci!« In res. Pred vrati taborišča je stalo nekaj mladih nemških vojakov, ki so se na vso moč smejali. Zakey, smo izvedeli takoj. Italijanski vojaki so takoj, ko so jih opazili, odvrgli orožje in se razbežali. Nemci so se kmalu zatem odpeljali v svojem oklepnem avtomobilu. Ker ni bilo več straže, so ljudje na več krajih presekali žico in pričeli uhajati iz taborišča.

Taboriščni komite se je takoj sestal in odločil, da vsak pripravi najpotrebnejše stvari. Hkrati je opozoril zaupnike, naj pomirijo ljudi, da ne bodo begali na svojo roko.

Sestal sem se s Stojanom Draščkom. Na hitro sva se dogovorila, da se moramo prebijati proti domovini v smeri Montrioli-Cesena-Romagnia. To smo tovarišem tudi sporočili. Z neverjetno naglico se je izpraznilo taborišče. Ostalo je le nekaj bolnikov, ki nikamor niso mogli oditi. Skrb zanje je prevzel Branimir Kozinc, in jih bo odvedel v bližnjo bolnišnico v Sansepolcro.

Skupina internirancev je dobila nalogo[^] da uniči arhivsko gradivo, ki so ga fašisti vodili o internirancih. Če bi arhiv prišel Nemcem v roke, bi se zanesljivo znesli nad tistimi, ki so jih kasneje zajeli in pripeljali nazaj v taborišče.

Naša skupina, kije štela šest internirancev, je krenila za množico v smeri, ki smo jo nakazali, prečkala reko Tiber in se vzpenjala v hrib proti Montriolu. Hodili smo in hodili in nikakor nismo domeli, kako da ne moremo dohiteti glavnine ubežnikov. Računali smo, da jih bomo dohiteli pri prvi orientacijski točki v Motriolu. Toda tudi tu jih nismo našli, zato smo nadaljevali pot v Romagnio proti jadranski obali. Med potjo so nas zadržali italijanski antifašisti in vključili smo se v njihove partizanske vrste, kasneje pa v prekomorske brigade Jugoslavije.

Po vojni sem zvedel, da je šla glavnina ubežnikov po cesti ob reki Tiberi in se je delno tudi vojaško organizirala, vendar je ob nenadnem srečanju z Nemci kapitulirala. Nemci so večino internirancev polovili in jih odpeljali nazaj v taborišče, od tam pa v nemška taborišča, kjer so mnogi tudi ostali. Le nekateri so se prebili do doma in se pridružili partizanskim enotam.

Taborišče Renicci sem po vojni večkrat obiskal in ugotovil, da je ostalo le nekaj objektov, ki pričajo o tem, daje bilo tam nekdaj

taborišče, sicer pa so Italijani po vojni vso okolico preuredili in ji vrnili prejšnje stanje. Obiskal sem tudi pokopališči Medano in Anghiari, kjer so bili pokopani naši tovariši. Njihove posmrtné ostanke pa so leta 1973 prenesli v skupno grobnico v Sansepolcro, ki jo je v spomin njim in neštetim drugim padlim in umrlim Jugoslovanom v tem delu Italije postavila naša domovina.

Lojze Bukovac

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE VISCO

Koncentracijsko taborišče Visco pri Palmanovi je ležalo najbližje Sloveniji: vzhodno od protiaavstroogrške laške trdnjave Palmanova, približno toliko kilometrov proti vzhodu, kot je proti zahodu ležalo koncentracijsko taborišče Gonars.

Koncentracijsko taborišče Visco so Italijani zgradili v začetku 1943. leta. Gonars je bil že prenapolnjen, v Viscu pa naj bi poslej internirali nove sumljivce in izdajalce italijanskega imperija. Sem so nameravali preseliti tudi nekaj jetnikov s Kampora na Rabu.

O božičnih racijah 1942. leta je tedanja koordinirana akcija med OVRA, GESTAPO in belogardistično Hacinovo policijo spravila v zapore belgijske vojašnice več kot 700 Ljubljčanov. Jetniški telegram je kaj kmalu sporočil, da je vsem namenjena vloga talcev, če bo OF likvidirala škofa Rožmana. V posebnih celicah pa je bilo že izbranih nekaj deset jetnikov, določenih za manjše »zločine«.

Italijanom pa se je v marcu 1943. leta sprevrnil ves jetniški **sistem**; iz belgijske vojašnice so izpustili 630 božičnih jetnikov, 70 **najbolj** sumljivih pa so spravili v živinske vagone in jih zaplombirane prepeljali mimo Trsta do Palmanove, od tam pa v taborišče **Visco**. Za žičnimi ovirami so stali prostrani šotori in majhne štirioglate lesene barake. Pod »tendo« (šotorom) je bilo na pogradih **prostor**a za 75 internirancev.

Skupina 300 internirancev z Raba je bila prva, ki je prišla v to taborišče. Mnogi med njimi so bili zaradi lakote oslabei in so komaj vlačili svoje otekale noge po prašnih ilovnatih tleh. Strahotno pomanjkanje so blažili paketi s hrano iz domovine. To je internirance še bolj spodbudilo v prizadevanjih, da se čim hitreje organizirajo. Na čelo narodnoosvobodilnega odbora so postavili komandanta, komisarja in obveščevalca s pomočnikoma. Ustanavljali pa so tudi posebne bojne desetine, ki naj bi ob kapitulaciji Italije varno popeljale internirance v domovino in v partizane.

V taborišče Visco so Italijani pošiljali nove in nove internirance. Zaradi večje varnosti so ga pregrajevali - posebej za moške, žen-

ske in matere z otroki, med katerimi so bile v večini Hrvatice in Slovenke.

Interniranci so izdajali svoj časopis Višek- Visco. Iz italijanskega tiska so povzemali vojna poročila, bičali taboriščne napake. List je imel celo humoristično prilogo. Tudi kulturno življenje je bilo zelo razgibano: mnogi so prebirali Milka Kosa, Zgodovino Slovencev, nekateri so se učili angleško in podobno.

Organizacija odpora je poskrbela, da so na delovna mesta v taboriščni upravi, v kuhinji in drugje, kjer so Italijani zaposlovali internirance, prišli člani osvobodilnega gibanja. Tako so razvili učinkovito obveščevalno dejavnost. Zelo dober nadzor so imeli nad vrtnjenimi izdajalci in jih tudi nekaj razkrinkali. V taborišče Visco so Italijani zaprli tudi nekatere Slovence iz meščanskih vrst, ki večinoma niso sodelovali v osvobodilnem gibanju taborišča. Kmalu se je pokazalo, da so bili to Mihajlovičevci.

Zgodaj spomladi 1943. leta so Italijani prignali v Visco več sto ujetih dalmatinskih borcev NOV, zvečine oficirjev, ki so bili predtem zaprti v zloglasnih celicah na otoku Mamulo. Ta skupina je že imela svojo organizacijo in se takoj povezala z osvobodilno organizacijo v taborišču Visco.

Že nekaj dni pred kapitulacijo Italije je nastala med Italijani velika zmeda. To so interniranci izkoristili in pretihotapili svojega človeka iz taborišča. Njegova naloga je bila, da ugotovi, po kateri poti bi najbolj varno prišli do partizanov. Tistega dne, ko je kapitulirala Italija, je na tisoče internirancev pritisnilo na glavna vrata taborišča in vdrlo na prostost. Italijanski vojaki so panično pobegnili.

Prva bojna desetina se je oborožila v italijanskem vojaškem skladišču. Pod njenim varstvom je prva odšla iz taborišča skupina mater z otroki. Zatem so odšle druge skupine. Bojne desetine so varovale nekaj kilometrov dolgo kolono, v kateri je bilo kakih 4000 internirancev. V krsgu Romansa so se prvič spopadli z Nemci in italijanskimi fašisti. Zelo težko so se prebijali do Soče. Onkraj reke so ponovno naleteli na Nemce in se z njimi drugič spopadli. Nekaj internirancev je padlo, drugi so odšli na svoje domove, precejšnje število pa v partizane. Skupina dalmatinskih borcev pa je nadaljevala svojo pot prek Bele krajine v Bosno.

Tudi taborišče Visco je terjalo svoj krvni davek: 24 internirancev, ki so umrli v taborišču, so 1973. leta prekopali in položili v skupno grobnico v Gonarsu.

France Brenk

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE AUSCHWITZ (OSWIECIM)

Po zasedbi Poljske v mesecu septembru 1939. leta, je Himmler razpredel po vsej deželi, največ na jugovzhodnem delu Poljske, mrežo koncentracijskih taborišč: Stuthof (Sztutowo), Treblinka, Sobibor, Majdanek pri Lublinu, Gross - Rosen (Rogoźnica) Chelmno in Auschwitz-Birkenau s podružnicami in podtaborišči.

Imena taborišč so povzeli po ponemčenih mestih in krajih na območju katerih so bila zgrajena taborišča.

Jedro taborišča Auschwitz je nastalo iz nekdanje topniške vojašnice na robu mesta Oswiecim na levem bregu Sole in iz dela poslopij nekdanjega tobačnega monopola v neposredni bližini. Pobudo za ustanovitev taborišča je dal inšpektor Gestapa takratne generalne gubernije ob koncu leta 1939 z utemeljitvijo, da se v Šleziji in v generalni guberniji širi poljsko odporniško gibanje. Z množičnimi racijami so napolnili zapore s poljskimi rodoljubi že v prvem letu okupacije.

V aprilu leta 1940 je začel prvi komandant taborišča SS polkovnik Rudolf Franz Höss s pripravami za ureditev objektov in varnostnega sistema po vzoru koncentracijskih taborišč v Nemčiji. Jedro taborišča Auschwitz, imenovano matično taborišče (Stammlager) oziroma »Auschwitz I«, je bilo prvotno namenjeno za kakih 10.000 jetnikov. Tuje bila centralna SS uprava taborišča (komandatura), v njeno sestavo pa je sodil politični in gospodarski oddelek, uprava stražarske posadke, lazaret SS, skladišča plena, obrtne delavnice, taboriščna kuhinja in kuhinja za posadko SS, odelek za medicinske poizkuse na jetnikih, taboriščni zapori »blok smrti« z zidom smrti ter prvi krematorij, preurejen iz opuščenega avstrijskega bunkeija za strelivo. Z ožjega pasu okrog vojašnice so izselili kakih 2000 prebivalcev, do konca leta 1940 pa so izselili še prebivalstvo iz vasi in naselij okraja Zasole: Babice, Budy, Rajsko, Brzezinka, Brozkovice, Plawy in Hermeze, ter to ozemlje razglasili za taboriščno interesno območje. Kmetijske objekte so večinoma porušili, v preostalih pa so v letih 1941 in 1942 uredili živinorejsko in perutninsko farmo s »higienskim institutom«, v katerem so opravljali bio-farmakološke in druge raziskave izključno v vojaške namene. Obsežno površino polj na tem območju so s taboriščniki preuredili v sadne nasade, v plantaže industrijskih rastlin in poljščin za potrebe jetnikov in taboriščne esesovske posadke. Celoten kmetijsko-živilski kompleks je predstavljal ekonomijo taborišča (Wirtschaftshof).

Po prvem inšpekcijskem obisku Heinricha Himmlerja v marcu 1941. leta, je Höss pričel z drugo etapo gradnje taborišča na tri kilometre oddaljeni močvirni ravnici porušenega naselja Brzezinka, svetovni javnosti znan kot »Birkenau« (Auschwitz II). Na 175 hek-

tarih je do leta 1944 zrasel največji taboriščni kompleks, predviden za 200.000 jetnikov, v katerem sta Hitler in Himmler načrtovala množični pokol »manjvredne rase« v okupirani Evropi. V ta načrt je sodilo tudi fizično uničenje 12 milijonov Židov iz zasedene Evrope pod geslom »dokončna rešitev židovskega vprašanja«. V ta namen so do konca leta 1943 na zahodnem robu taborišča Birkenau zgradili štiri velike krematorije z nadzemeljskimi in podzemeljskimi zaplinjevalnicami, za katere je načrte izdelala tvrdka TOPF. Pred dograditvijo teh objektov so za zaplinjevanje žrtev usposobili dva opuščena kmetijska objekta (bunker I in bunker II - ali beli in rdeči domek) z zmogljivostjo 2000 ljudi na dan. Oba objekta sta bila v gozdu.

Prve večje transporte so pripeljali iz Francije in Slovaške. Teslesno »brezhibne« moške in ženske so strpali v taborišče Birkenau, ostale pa v Birkenwald (Brzezinka), kjer so jih zaplinili. Po upepelitvi trupel so pepel presejali, če ni v njem še kakšen košček zlata, ki so ga truplom po »naključju« pred sežigom v krematoriju »pozabili« vzeti iz ust.

Taborišče Birkenau (poljsko Rajsko) je bilo razdeljeno na dva sektorja in na odseke, ki jih je ločevala žična ograja pod električnim tokom. Zensko koncentracijsko taborišče (Frauen koncentrazions lager) z bolniškim oddelkom, karanteno, sauno in žensko kuhinjo, je bilo zgrajeno deloma iz odpadne opeke, deloma iz lesa.

Moško koncentracijsko taborišče s karanteno, z bolniškim oddelkom (revir), družinsko taborišče (Terezienstandt), madžarsko taborišče, cigansko taborišče, taborišče za sovjetske vojne ujetnike, skladišče naropanega blaga »Kanada«, nedokončan pa je ostal odsek »Meksiko«. Opisana slika se je do likvidacije taborišča spreminjala glede na to, kako so dovažali jetnike. V širokem pasu med ženskim sektorjem in drugimi sektorji je bil do dveh krematorijev položen železniški tir, povezan z glavnim železniškim tirom.

Hkrati z gradnjo taborišča Birkenau so dograjevali bivalne bloke za jetnike v matičnem taborišču; leta 1943 je bilo v njem prostora za 30.000 jetnikov.

Nedaleč od mesta Oswiecim v kraju Monowice je nemški koncern I. G. Farbenindustrie (Buna-Werke) v soglasju s Himmlerjevim glavnim uradom začel v letu 1941 graditi tovarno za proizvodnjo sintetičnega bencina.

Tako pri gradnji tovarne kot pozneje v proizvodnji je koncern za najtežja fizična dela uporabljal izključno jetnike iz tega taborišča. Hkrati s tovarniškimi objekti so jetniki gradili ceste, nasipe in železniške tire.

Leta 1942 je bilo ob tovarni zgrajeno prvo večje zunanje taborišče »Monowitz« ali Auschwitz III, namenjeno za 10.000 jetnikov. Ob večjih industrijskih obratih (Kruppova tovarna streliva Union oziroma Göring - Werke, rudniki, kamnolomi, elektrarne) v šleziji-

skem industrijskem rudarskem bazenu je bilo 39 podružnic in podtaborišč koncentracijskega taborišča Auschwitz in je tako celotna taboriščna površina obsegala 40 kvadratnih kilometrov. Vsa dejavnost je podrejena vojaškemu namenom, vanjo pa so bili kot sužnji vpreženi taboriščniki obeh spolov, ki so delali od 12 do 16 ur na dan v najtežjih razmerah ob slabi prehrani, slabih oblačilih in obutvi. Zato je bila umrljivost visoka, umrle internirance pa so nadomestile sveže sile jetnikov iz množičnih transportov. Tako so nemški industrialci iz teh sužnjev iztisnili velike dobičke. Vsa taborišča so bila zavarovana z visoko žično ograjo, v kateri je bil tok visoke napetosti, povezana pa je bila tudi z alarmnim sistemom. Zunaj žične ograje je bila vrsta stražarskih stolpov, opremljenih z žarometi, ki so osvetljevali notranjost taborišča. Na skrajnem robu očiščene taboriščne cone so patrolirale esesovske izvidnice s psi. Prehod skozi zunanji varnostni pasje bil možen le s posebno dovolilnico komandanta taborišča.

Prvi transport je prispel 14. junija 1940. leta, štel pa je 728 poljskih rodoljubov iz Tarnowa. Vse prvo leto so taborišče polnili in gradili taboriščne objekte in ceste zgolj s Poljaki. V naslednjih letih vse do 30. oktobra 1944. leta, pa so dan za dnem, noč za nočjo prihajale v Auschwitz dolge kompozicije zaplombiranih živinskih vagonov z deportiranci iz Češkoslovaške, Nemčije, Avstrije, Francije, Nizozemske, Belgije, Sovjetske zveze, Jugoslavije, Norveške, Grčije, Italije in iz Madžarske.

Največ je bilo Poljakov (1.200.000) in to Židov, poljskih rodoljubov iz očiščenih območij ter pripadnikov odporiškega gibanja. Ruski narodi so bili druga največja skupina (1.000.000), med njimi je bilo 13.700 vojnih ujetnikov, zajetih v prvem nemškem vdoru na ozemlje Sovjetske zveze. Čeprav so bili v taboriščni evidenci in na obleki označeni kot vojni ujetniki (Kriegsgefangene-Kgf), zanje niso veljala določila haške konvencije kot za ujetnike drugih zavezniških armad. Zanje je veljal režim kot za druge taboriščnike in na najbolj krut način so jih iztrebljali ob fizičnem delu in množičnih pokolih. Izmed njih so že takoj na začetku izločili vse politične komisarje in jih deloma postrelili, deloma pa usmrtili v plinskih celicah. Na zadnjem apelu 17. januarja 1945. leta jih je ostalo samo še 96.

Tako kot Žide so nacisti deportirali iz okupirane Evrope v Auschwitz v racijah ulete Rome in jih skupaj z otroki namestili v posebni taboriščni odsek »ciganski tabor«. V noči 2. avgusta 1944. leta pa so vse, ki so preživel, usmrtili v plinskih celicah. Vseh Romov je bilo blizu 21.000.

Posebna kategorija taboriščnikov so bili kriminalci, pretežno nemške narodnosti, ki so jih po ukazu nacističnega ministra za pravosodje premestili iz zaporov v taborišča in jim namenili posebno vlogo. Esesovski vodje taboriščnih sekcijev so jih usposobili za

funkcije jetniških starešin sektoijev, odsekov, za starešine blokov, za nadzornike delovnih ekip in podobno. V tej vlogi so imeli neomejeno pravico nad življenjem in smrtjo internirancev, nad katerimi so sproščali svoje okrutne asocialne nagone. Z bičem so priganjali jetnike pri delu, jih poniževali s šikanami, vohunili in ovajali starešinam SS in nadzornikom ter si tako pridobivali privilegije pri esesovski posadki.

Med 25 narodnostmi je bilo tudi nekaj Američanov, Egipčan, Kitajec, Bolgar, Angležev, Turkov, Špancev, Švicarjev, ki so jih aretirali v množičnih racijah po Evropi. V taborišče so bili pripeljani ljudje različnih starosti (tudi dojenčki in otroci), obeh spolov, vseh socialnih slojev, poklicev in religij. Med to množico so bili znanstveniki in svetovno znani umetniki. Večina jetnikov v tem taborišču ni bilo povezanih z nobeno politično dejavnostjo. Privedli so jih kratkoma zato, ker so pripadali manjvredni slovanski rasi, ker so bili Židje, Romi in nevarni sovjetski vojni ujetniki - obsojeni na suženjsko delo in na uničenje.

Vsi jetniki so bili razvrščeni glede na vzrok aretacije, kategorije pa so označevale barvni trikotniki ob taboriščni številki, prišiti na prsni obleke. Ista številka je bila vtetovirana tudi v podlakt jetnika, v barvnem trikotniku je bila označba narodnosti jetnika, Žide je označevala »Davidova zvezda«, Rome pa črka »Z«, medtem ko so pripadniki rdeče armade nosili označbo »Kgf«.

Jugoslovani so bili tretja največja narodnostna skupina (24.000), med njimi pa je bilo kakih 4000 političnih zapornikov.

Prvi Jugoslovani v tem taborišču so bili španski borci, ki so jih nacisti zajeli v taboriščih v Franciji ali na begu po Evropi. Sled za temi interniranci je povsem izbrisana. Kot se spominjajo prvi poljski jetniki, so vsi umrli že v prvem obdobju gradnje taborišča, ko so bile tudi razmere najtežje.

Iz Jugoslavije je prispel prvi transport 28. septembra 1941. leta z 22 Slovenci, pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja iz Prevalj in Gorenjske. V letu 1942, ko sta Gorenjska in Štajerska ječali pod naj hujšim nacističnim nasiljem, so pripeljali v to taborišče 224 moških in 655 žensk - političnih zapornikov, od katerih je že v prvih mesecih bivanja v taborišču umrlo in bilo ubitih 43 moških in 429 žensk. Naj večji transport iz Slovenije je prispel 10. avgusta 1942. leta iz Celja (333 žensk in 118 moških).

To so bili aktivni udeleženci NOB na Štajerskem, družine partizanov in ustreljenih talcev na Štajerskem. Več kot tisoč otrok iz teh družin so nacisti deportirali v tako imenovana mladinska taborišča na »prevzgojo«, kjer je skrb zanje prevzela nacistična organizacija »Lebensborn« (ukradeni otroci). Med njimi so bili tudi otroci partizanskih družin z Gorenjske.

Večji transporti političnih zapornikov iz Jugoslavije so prispeli v juliju (157 žensk) in v septembru 1943. leta (448 moških) iz tabo-

rišča na Banjici pri Beogradu. Med njimi je bilo 300 ranjencev in tifusajev, ujetih med V. sovražno ofenzivo.

Leta 1944 so v mešanih transportih v skupinah po sto in več pripeljali iz Jugoslavije največ političnih zapornikov iz Primorske in Istre (iz tržaških zaporov) in iz Ljubljane. Do 30. oktobra 1944. leta so v taborišče pripeljali največ Židov jugoslovanskega porekla in to s področij, ki so bila pod madžarsko okupacijo (Vojvodina, Banat, Prekmurje), med tako imenovanimi madžarskimi transporti ter iz območij NDH in iz taborišča Jasenovac.

Prvi dve leti je preživel manj kot polovica jetnikov iz Jugoslavije. Med njimi sta bili dve politični zapornici s Štajerske, ki sta bili prvi tovarišici iz Jugoslavije in soju pripeljali v Auschwitz 6. junija 1942. leta; številni interniranci, ki so preživel taborišče, pa so umrli v povojnih letih zaradi posledic prestopnega trpljenja. Po nepopolnih podatkih je bilo v to taborišče deportiranih blizu 2000 političnih zapornikov iz vse Jugoslavije.

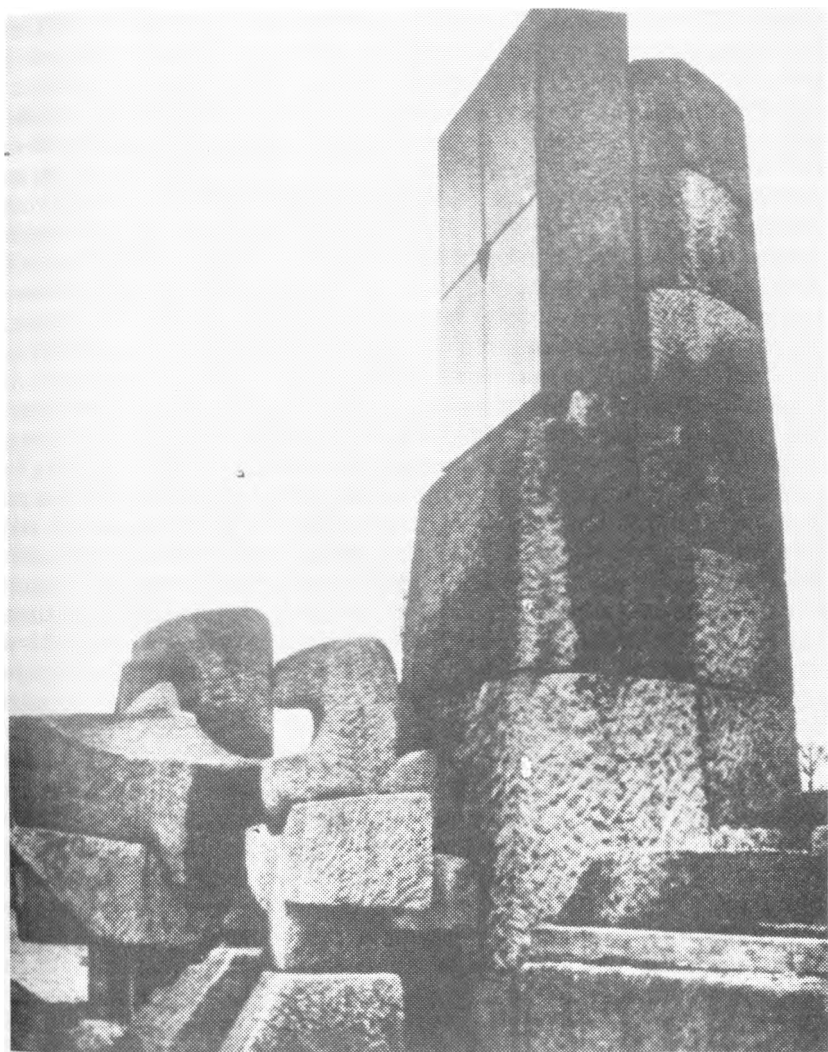
Nihče izmed jetnikov, ki so prispeli v taborišče iz nacističnih zaporov in getov, si ni mogel predstavljati srhljivega sistema množičnega uničevanja ljudstev, dokler niso prestopili taboriščne rampe. Iluzije o pobegu ali drugačni rešitvi iz tega kombinata smrti so se razblinile že v vstopni karanteni. Tu je bil prvi in za mnoge usoden preskus volje in vzdržljivosti. Epidemije pegavega in trebušnega tifusa ter drugih virusnih obolenj, katerih vir so bile uši in okužena voda iz močvirnih podtalnic brez odtokov, so že v prvi polovici štiritedenske karatene za več kot polovico razredčili prenatrpane barake. Od lakote in žeje oslabei in brezvoljni jetniki so postali »plen« posebnih selekcijskih akcij esesovskih zdravnikov. Le slabo tretjino jetnikov so odbrali za delo. Večurni jutranji in večerni apeli, ki so se vrstili sleherni dan, ob vsakem vremenu, jetniki so bili obuti v lesene cikle in oblečeni v revno taboriščno obleko, na katerih so esesovski nadzorniki preštevali taboriščnike, so bili svojevrsten dril. Ljudje so bili le številka v seznamih delovnih enot in bivalnih barak. Povsod za žico in zunaj nje, v rudnikih, kamnolomih, na cestah, poljih, v industrijskih obratih, ob ribnikih in močvirnih obrežjih, rokavih Visle in Sole, so se opotekali sužnji iz taborišča, tonili v močvirjih, omahovali v blatnih rečnih nasipih, v kamnolomih, v rudnikih - izkrnaveli pod streli stražarjev, pod zobmi dresiranih psov, pod biči priganjačev - kapojev, starešin in predelavcev, preprosto zato, ker so jim pošle poslednje sile in so bili zato »saboterji«. Številni so si sami skrajšali trpljenje na električni ograji, drugi - in teh je bilo mnogo, so si žaželeli tiho smrt. Izčrpani od naporov in lakote, zmaličeni v svoji človeški podobi, (nadeli so jim ciničen vzdevek »muzelman«) so se še s poslednjimi močmi zavlekli v skrit kotiček in tam usahnili. Tu sije smrt izbrala za svojo koso pfenol injekcije z vbodom v srce, farmakološke in druge »medicinske« posege, ki so jih na jetnikih opravljali esesovski zdravniki. Vešala pa so bila

za tiste, ki so prekršili taboriščni red, za tiste, ki so pripadali organizaciji taboriščnega upora, in za tiste, ki so jih ujeli na begu. V labirintu mučilnic taboriščnega zapora »bloka smrti«, ki jih je izumil nacistični »nadžlovek«, je smrt morila s ciklonom B; smrt s to masko je bila najbolj množična. Vse to početje pa je imelo skupno geslo in cilj, ki posvečuje sredstva v imenu velikih bogov - Hitlerjevega rajha, čiste nordijske rase, za varnost tega sistema, za veliki življenski prostor (Lebensraum), za svetovno nadvlado.

In ta cilj je narekoval najbolj okruten sistem izkoriščanja taboriščnikov pri delu, sistem iztrebljanja narodov okupirane Evrope in ropanje žrtev z najbolj ciničnimi prevarami »Kako daleč je še do La Mancha?« So vpraševali Židje, ki so jih skupaj z družinami pripeljali iz getov in drugih koncentracijskih taborišč. V upanju, da si bodo s premoženjem odkupili vsaj golo življenje, so plačevali v zlatu, v tujih valutah, z dragocenim nakitom, bogastvo neprecenljive vrednosti seje stekalo v trezorju Himmlerjeve dinastije. Na kratki poti od razkladalne rampe do plinskih celic - v oblakih sladkobnega dima, ki seje valil iz krematorijskih dimnikov - je prišlo spoznanje, žal prepozno. Tudi tisto skromno prtaljago, ki so jo zmogli nositi s seboj, zobovje iz žlahtnih kovin, skrite drobne spominke, dobro ohranjena oblačila in obutev, vse to je uprava taborišča pošiljala v Berlin. Mnogim nacističnim zločincem je prav tu naropano bogastvo omogočalo, da so ušli zasluženi kazni in se skrili v državah onstran Atlantika, večinoma v Latinski Ameriki, kjer še danes mnogi med njimi udobno živijo pod varuštvo tamkajšnjih režimov.

Za akcijo »dokončna rešitev židovskega vprašanja«, ki sta jo Hitler in Himmler poskušala obdržati v največji tajnosti, je Himmler izbral prav to taborišče, deloma pa sta to vlogo prevzeli tudi taborišči Majdanek in Treblinka, deloma samo zato, ker zmogljivosti zaplinjevalnic in krematorijev niso zadostovale za tako visoko število jetnikov.

S to akcijo so nacisti začeli v zgodnji pomladi leta 1942 in seje končala z zadnjim transportom, ki je nosil to oznako, 30. oktobra 1944. leta. Iz vseh krajev okupirane Evrope, kjer je Eichmann lovil žrtve pod tem geslom, so noč in dan vozile dolge kompozicije živinskih vagonov z Židi, Romi ter pripadniki antifašističnega gibanja. Končni postaji je bilo ime Birkenau. Tu sojetnike sprejeli esesovski zdravniki in številna oborožena posadka SS s psi. Zdravniki, med njimi zloglasni Jožef Mengele, so izbirali zdrave, za fizično delo sposobne jetnike, medtem ko so preostale, zvečine ženske in otroke ter ostarele, razvrstili v kolone smrti in jih z oboroženim spremstvom odgnali v plinske celice. Vso osebno opremo so morali odložiti deportiranci na kupe ob vagonih, nato pa so posebne ekipe jetnikov odbrale najboljše in jo nosile v skladišče SS. Slabšo ubutev in obleko so uporabili za jetnike, vendar so oblačila pred uporabo prekrižali z oljnato barvo. V teh kupih blaga, kije ostalo za jetniki, je bilo

Spomenik v Auschwitzu

veliko glasbenih in medicinskih instrumentov. V sak od teh predmetov je nema priča človeških tragedij. Tik pred osvoboditvijo so ekipe esesovcev zažgale skladišče »Kanada«, ki je obsegalo kar 30 barak. Del plena so našli osvoboditelji v vagonih, ki so bili pripravljeni za zadnji transport v Nemčijo (348.820 moških oblek, 836.525 ženskih oblek, 5255 parov ženskih čevljev, 38.000 parov moških čevljev, 13.694 preprog). Del tega plena je danes razstavljen v taboriščnem muzeju.

Spiske jetnikov, ki so prišli z množičnimi transporti in bili izločeni za takojšnjo usmrnitev, so takoj uničili, v evidenco taborišča so bili vpisani le za delo sposobni jetniki.

Posebne delovne ekipe »sonderkomande« ali »nebeški odred«, sestavljen izključno iz židovskih jetnikov, ki je v poletju leta 1944 dosegel 874 mož dnevne in nočne izmene pri vseh krematorijih, so praznile plinske celice in žrtve sežigale v krematorijih. Zmogljivost plinskih celic (60.000 usmrčenih na dan) je daleč presegala zmogljivost krematorijskih peči (do 5000 trupel). Zato so nacisti na pomlad, zlasti pa na poletje leta 1944, ko je bil dnevni priliv deportirancev iz Madžarske in Jugoslavije, Francije in Grčije največji v zgodovini tega taborišča, trupla zadušenih sežigali kar v odprtih jamah okrog krematorija. Ker pa jeseni 1944. leta vseh osem krematorijev ni »zmoglo« dela, so začeli znova kopati ogromne jame, kamor so metali trupla, med katerimi pa so bili tudi še napol živi interniranci, zlasti otroci. Preden so bili zgrajeni krematoriji, so nacisti trupla umrlih, zadušenih in ustreljenih, zakopavali v skupne jame. Ko pa je bilo očitno, da se bodo morali umakniti, je Himmler ukazal, naj zakopana trupla sežgo kar v odprtih jamah, da bi tako zabrisali zločine množičnih pomorov. Jetniki so v topilnici krematorija talili izruvane zobe iz žlahtnih kovin, jih pretapljali v palice zlata, platine. Žrtvam plinskih celic so strigli lase in jih pošiljali v tovarno Alex Zink v Kostreah, kjer so jih predelovali v tekstilno blago. To potrjuje tudi dokumentacija v tej tovarni. Po osvoboditvi so v taborišču našli 7000 kg las in nekaj bal tkanine izdelane iz las.

»Nebeški odred« je bil strogo ločen od drugih taboriščnih odsekov. V šestih mesecih so ekipo zamenjali, prejšnjo pa v celoti likvidirali, da ne bi ostala nobena priča. Ko ni hotelo 400 za to delo izbranih Židov, večinoma iz Grčije, opravljati tega dela, so jih takoj poslali v plinske celice.

Bežno opisan taboriščni sistem je od prvega dne na vsakem koraku dokazoval taboriščnikom, kako so le številke v množici brezpravnih sužnjev, kako sta pokorščina in delo edino zagotovilo za kratkotrajno življenje. Toda zgodovina človeštva je že tolikokrat dokazala, da nasilje rodi le odpor, da krepí človeka v obrambi proti metodam zatiralcev. Navkljub tehničnemu in varnostnemu sistemu, mreži ovaduhov, navkljub krutim represalijam nad pripadniki taboriščnega odpora, ki so jih odkrili nacisti, se je organizacija odpora širila iz leta v leto in na tej fronti izoblikovala svojevrstno strategijo in taktiko.

Jedro organizacije taboriščnega odpora so sestavljali poljski politični zaporniki, ki so pritegnili k delu tudi najbolj zanesljive in osebno močne jetnike drugih narodnosti, med njimi tudi Jugoslovane. Obvladanje nemškega jezika ter spretnost in inteligenca, so bile pomembne prednosti v delovanju organizacije, saj so nacisti potrebovali veliko administracije za tolikšno množico, ki se je vsak

dan pretakala skozi taborišče, za razvejano pridobitno dejavnost. Tako so bili zaposleni v administraciji blokov-barak, v oddelku za razporejanje delovne sile in drugih sektorjih taboriščne uprave jetniki, ki so obvladali nemščino. Med njimi je bilo nekaj avstrijskih in nemških komunistov, ki so si že v nacističnih zaporih in v drugih taboriščih pridobili bogate izkušnje s tem sistemom uničevanja ljudi. Jugoslovani so bili v tej mnogonacionalni družini deležni obučevanja in zaupanja, zavoljo svojega tovariškega vedenja v taborišču in zlasti zaradi herojskega narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Novice o uspehih NOV so prinašali v taborišče novinci iz domovine, prodirale pa so v vse taboriščne sektorje.

Odpor se je začel z zbiranjem prispevkov iz paketov svojcev, da bi pomagali bolnikom in novincem z reševanjem oslabilih s težkih na lažja dela v zaprtih prostorih, s tihotapljenjem zdravil in instrumentov iz lazareta SS ali iz skladišča naropanega plena.

Po taboriščnih kurirjih, ki so iz pisarn uprave prenašali uradne ukaze in sporočila, so se pretakala obvestila o dogajanju v taborišču. Popisovali so Transporte jetnikov, zapisovali številčno stanje v taborišču, število posadke in druge pomembne podatke. Poljski jetnik, ki je bil zaposlen kot pisar v taboriščnem zaporu, je skoraj v celoti sestavil evidenco vseh jetnikov, ki so prišli v zapor, in podatke o njihovi usodi. To je prek organizacije pretihotapil, še preden so ga nacisti likvidirali, v Krakow, kopije dokumentov in fotografskih posnetkov pa so ohranile dokaze o množičnem pokolu. Ohranjene so izvirne skice, risbe, s katerimi so neznani avtorji upodobili fragmente iz taboriščnega življenja. Veliko dragocenih dokumentov in podatkov so organizatorji taboriščnega odpora pretihotapili na prostost do članov poljskega odporiškega komiteja.

Tako je mednarodna javnost zvedela za zločinsko početje v taborišču prek radia London. Še več, zavezniški letalci so na podlagi orientacijskih načrtov, ki so jih izdelali v taborišču, na jesen leta 1944 bombardirali Buna Werke, lazaret SS, skladišče plena v matičnem taborišču in prostore posadke-SS.

S pomočjo organizacije odpora je uspelo pobegniti 397 jetnikom, večinoma Poljakov in Rusov; od tega so jih ujeli ali ubili na begu 270. Ujete begunce so vodili po taborišču s sramotilno tablo, jih mučili v zaporih, da bi izdali tiste, ki so jim pomagali, nato pa so jih javno obesili.

Med pomembne akcije organizacije taboriščnega odpora sodi poskus upora dela »nebeškega odreda« 7. oktobra 1944. leta v taborišču Birkenau. S pretihotapljenim razstrelivom iz tovarne streliva, so uporniki onеспособili krematorij, pobili nekaj esesovskih stražarjev, presekali električno ograjo in se pognali v beg, ki so ga krili z orožjem ubitih stražarjev. Z bliskovito obkolitvijo taborišča je posadka SS preprečila, da bi upornikom sledili tudi drugi jetniki iz tega sektorja. Večino pobeglih so ubili na begu, druge upornike pa

pobili pred poškodovanim krematorijem. Namen akcije je bil, da bi z bliskovitim napadom na vseh sektorjih taborišča Birkenau odprli pot skozi žico ter z orožjem v napadu ubitih stražarjev krili beg. Akcijo naj bi podprli tudi pripadniki poljskega odporiškega gibanja na prostosti. Priprave za koordinirano akcijo pa je prehitela nenadna odločitev uprave taborišča, naj bi v naslednji noči likvidirali celotno izmeno »nebeškega odreda«.

Veliko pripadnikov taboriškega odpora, med njimi tudi ženske, je padlo na tej fronti. Nikoli pa Gestapu ni uspelo odkriti celotno mrežo odpora.

Po preboju rdeče armade do Visle v juniju 1944. leta je Himmler ukazal postopno likvidacijo taborišča. Tako so nacisti vse poletje in jesen evakuirali jetnike, največ Poljakov in Rusov, v druga taborišča (Dachau, Mauthausen, Buchenwald, Flossenbürg, Ravensbrück, Bergen-Belsen). Demontirali so industrijske naprave in jih prepekljali v Nemčijo. Demontirane naprave v krematorijih in plinskih celicah so poslali v taborišče Gross Rosen. V pečeh in na grmadah so zažgali taboriščni arhiv, nato pa objekte krematorijev drugega za drugim razstrelili. Le dan pred prihodom rdeče armade so razstrelili še zadnji krematorij v taborišču Birkenau. V njem so likvidirali tudi zadnjo izmeno »sonderkomande«, razen tridesetih jetnikov, katerih usoda pa ni znana. Jame, v katerih so sežigali jetnike, ki so jih pomorili v plinskih celicah, so zasuli z zemljo in kamenjem. Kot edina priča tega mehanizma je ostal krematorij v matičnem taborišču.

Ko je rdeča armada prebila nemško obrambno črto na Visli in nadaljevala preboj proti jugu, so v noči od 17. na 18. januar 1945. leta nacisti zbrali vse preostale jetnike na zadnji apel.

Do tega dne je bilo vpisano v taboriščno evidenco 402.222 jetnikov, od tega 132. 849 žensk - vseh številčnih serij, ki so jih uvedli v zadnjem letu, da bi zavedli svetovno javnost. Od tega števila je v Auschwitzu in po evakuaciji umrlo v drugih taboriščih kakih 340.000 jetnikov; na zadnjem apelu pa je stalo 66.020 jetnikov, med njimi 168 Jugoslovanov. Med tistimi, ki niso bili sposobni za pohod zadnje etape evakuiranih jetnikov, ter so v negotovosti do zadnjega trenutka (5000) čakali na osvoboditelje, je bilo tudi 108 Jugoslovanov, večinoma žensk. Tudi od teh 5000 jih je na pragu svobode veliko umrlo, veliko pa jih je pobila zadnja straža posadke SS. Jetniki, ki so lahko hodili, so se odločili za 63 km dolgo pot od Auschwitza do kraja Łódź Slaski, saj so se bali, da bodo nacisti vrgli v zrak vse taborišče z jetniki vred, kot je predvideval tajni načrt »Akcije Moll«. Tudi na tej »poti smrti«, sopotnika sta bila sneg in mraz, je veliko jetnikov obležalo pod streli pobesnelih stražarjev, mnoge so raztrgali njihovi psi. Tiste, ki so prestali to pot, so na odprtih tovornih vagonih poslali v taborišča v notranjost Nemčije. Za mnoge med njimi je ta železniški vagon pomenil zadnjo postajo v življenju.

Medtem pa je 27. januarja 1945. leta izvidnica sovjetske udarne enote I. ukrajinske fronte maršala Konjeva odprla železna vrata taborišča Auschwitz. Sanitetne ekipe in poljski Rdeči križ so osvobojenim jetnikom nudili potrebno nego in oskrbo do vrnitve na njihove domove.

Noben zločin ni popoln. Ta stara resnica se je izkazala tudi pri pedantnih nacistih. Vsi še tako premišljeni ukrepi, da bi za seboj zabrisali sledove zločinov, niso bili dovolj učinkoviti. Iz gorečih grmad arhiva so jetniki trgali dokumente in jih skrivali na skritih mestih. Tako so ohranili veliko dokumentov, ki so bili dragocen obremenilni dokaz proti zločincem, obenem pa pomenijo bogato gradivo zgodovinarjem in drugim znanstvenikom v raziskavah o razsežnostih in pomenu tega naj večjega zločina nad človeštvom.

V zadnjih mesecih vojne, ko je bil poraz Nemčije več kot očiten, je disciplina popuščala tudi med Hitlerjevo elito SS. Ni bilo malo nižjih vojakov iz te formacije, ki so skrbeli bolj za svojo glavo, kot za to, da bi izpolnili Himmlerjeve ukaze. Vsi so se zavedali, da so na seznamu vojnih zločincev in kaj jih čaka. Pregarjal jih je strah pred rdečo armado in strah pred preživelimi interniranci. Njihovi nadrejeni so se pravočasno umaknili in skrivaj kovali načrte, kako bodo s plenom utekli najhujši sodbi.

Le majhen del dinastije smrti iz Auschwitza je stopil pred sodnike. Med njimi je komandant taborišča Rudolf Höss, ki so ga v aprilu 1947. leta obesili na kraju njegovih zločinov.

Štirje milijoni mrtvih taboriščnikov iz Auschwitza, tisoči invalidov obtožujejo in opominjajo: »Pamet, ki spi, kliče pošast!«

Linka Ksela

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE BUCHENWALD

Koncentracijsko taborišče Buchenwald (po slovensko bi kraju rekli Bukov gozd) je bilo eno naj večjih nacističnih taborišč.

Mesto, blizu katerega je bilo taborišče, je že stoletja znano vsemu kulturnemu človeštvu - imenuje se Weimar. Weimar, ki ga omenjajo v nemških pa tudi nenemških šolah obenem z imeni vrhunskih kulturnikov, kot so Goethe, Schiller, Wieland, Cranach, Herder, Liszt in drugi, so nacisti oskrunili s taboriščem, katerega neslavno ime bodo ljudje pomnili tako dolgo, dokler bodo pomnili slavni Weimar.

Weimar in Buchenwald ležita v pokrajini Thüringiji na jugozahodu današnje Nemške demokratične republike. In kakor je bil nekoč Weimar matica nemške kulture, tako je bil nacistični Buchenwald matica široke mreže manjših koncentracijskih taborišč. Tako

so kot tipalke segale roke buchenwaldskega komandanta v bližnjo in daljno okolico - do Jene, Leipziga in Halleja pa celo tja do Düsseldorfa in Kölna. Podružnice so bile včasih hujše od samega Buchenwalda; nedolžna imena taborišč smrti kakor Dora, Laura, Berta itd. bodo za vedno ostala vtisnjena v spominu vseh, ki so slišali, kaj se je v njih godilo.

Popotnik, ki danes pride v Thüringijo in okolico Buchenwalda, se bo bržčas najprej sprehodil po Weimarju, ki je še vedno na zunaj mirno mesto kakršno je bilo nekoč.

Ustavil se bo pred gledališčem, kjer so prvič uprizarjali drame Goetheja in Schillerja, pa pred spomenikom teh dveh največjih nemških pesnikov, ogledal si bo njuni hiši, razgledal se bo še po palačah in zapuščini nekdanjih weimarskih knezov in meščanov, obiskal staro pokopališče, kjer počivata Goethe in Schiller drug ob drugem, kakor sta drug ob drugem hodila skozi življenje.

Potem pa se bo morda po isti poti, po kateri je tolikokrat stopal Goethe, ko se je odpravil na sprehod, napotil proti griču Ettersbergu, za katerim leži - Buchenwald. Nekoč so Goetheja vodile na Ettersberg gozdne steze, danes pa pelje v Buchenwald široka cesta, ki ji pravijo Krvava pot. Trda betonska cesta, toda »krvava«.

Krvava zato, ker so jo s svojo krvjo prepojili nekdanji buchenwaldski jetniki, ko so jo gradili. Po Goethejevih stopinjah so hodili stotisoči jetnikov iz Weimarja na Ettersberg od julija leta 1937, ko se je nacistični režim odločil, da tu zgradi novo, veliko koncentracijsko taborišče, pa do aprila 1945, ko je bilo taborišče osvobojeno. Vsi ti stotisoči so bili - ljudje. Toda tudi tisti, ki so jih tu ubijali, so bili - ljudje. In prav to je tisto najstrašnejše spoznanje! Weimar je simbol veličine človeškega duha; Buchenwald na Ettersbergu pa je podoba temin prepada, v katerega lahko zgrmi podivjani človek.

V tišini gozda na Ettersbergu so se nekoč humanistu Goetheju porajale lirične pesmi, namenjene plemenitenju ljudi. Prav tuje v minuli vojni v nočeh visoko švignil plamen iz gorečih trupel. Na gradiču pri Ettersbergu je bilo gledališče, kamor sta zahajala Goethe in Schiller, in kjer je leta 1799 Goethe v svoji »Ifigeniji« celo sam nastopil. Le 140 let pozneje so se tu vsak dan odigravale naj pošastnejše tragedije. »Tukaj se človek počuti velikega in svobodnega, kakor je svobodna narava, ki jo ima človek pred očmi, in kakor bi pravzaprav moralo biti zmeraj«, je tu govoril Goethe svojemu prijatelju in spremljevalcu Eckermannu. Stotisoči sužnjev dvajsetega stoletja, na katere so nenehno prežale strojnice na velikih stražnih stolpih okoli taborišča, pa so tu mrmrale: »Naj bo za zmeraj preklet ta kraj!«

Jedem das Seine - Vsakomur svoje, so nacisti napisali z železnimi črkami na železna vrata, ki peljejo v Buchenwald.

Prvi jetniki, ki jim je veljal ta napis, so bili nemški antifašisti. Hitler jih je pozaprl že leta 1933, tako da so tisti, ki so preživeli ječe in taborišča, bili zaprti tudi po dvanajst let. V taborišče - za katero

Spomenik v Buchenwaldu

so ti jetniki krčili dotlej nedotaknjeni gozd in začeli graditi vojašnice in vile za posadko SS, zase pa barake in naelektrizirano bodečo žico okoli taborišča - so začeli po Hitlerjevi osvojitvi Češke in Avstrije, potem pa po izbruhu druge svetovne vojne prihajati najprej Židi in drugi ljudje od nacizma preganjeni iz Avstrije, Češke in Poljske, ki jih je nacizem obsodil na smrt. Samo v novembru 1938. leta je prišlo v Buchenwald več kot 12.000 Židov. Skupaj s starimi nemškimi jetniki so morali novi kaznjenci širiti Buchenwald, k[^]ti za nove Transporte je bilo vedno premalo prostora. Hkrati s taboriščem so začele rasti tudi delavnice in pozneje še tovarne, predvsem tovarni orožja »Gustloff-Werke« in »Deutsche Ausrüstung Werke«. In ker je bilo po nečloveško napornem delu in gladu vsak dan več mrtvih, so v Buchenwaldu kmalu zgradili tudi krematorij.

Še posebej so se esesovci znašali nad prvimi Poljaki. Potem so prišli v taborišče prvi Holandci, Rusi, Francozi, Jugoslovani, španski republikanci iz Francije, Italijani, Norvežani, Grki, Madžari, Danci... in tako dan za dnem ljudje iz vseh zasedenih evropskih dežel. Tudi Buchenwald je postal veliko »mednarodno mesto«, v katerem so se jetniki razumeli bolj z mislimi in z očmi, kot so se lahko sporazumevali v jezikih, a v taborišču je vendarle sam od sebe nastal tudi skupen »jezik«, v katerem so se lahko sporazumevali jetniki ne glede na narodnost ali izobrazbo.

Skozi Buchenwald je šlo v osmih letih kakih 238.000 jetnikov. Med njimi jih je 56.000 umrlo samo v tem taborišču. Veliko jih je umrlo tudi v podružnicah Buchenwalda ali na koncu, pri evakuaciji

taborišč. Na dan osvoboditve 11. aprila 1945, je bilo v Buchenwaldu 21.000 jetnikov.

Jetniki, ki so prišli v Buchenwald leta 1943 (takrat jih je prišlo mnogo, med njimi tudi večje skupine Jugoslovanov iz italijanskih taborišč, ki so ob kapitulaciji Italije razpadla, jetnike pa so polovili Nemci), so našli v Buchenwaldu že dolge vrste barak, nekaj vrst lesenih, pritličnih, potem tri vrste enonadstropnih zidanih, nazadnje pa še »mali lager«. Vsi ti »bloki«, kakor se je po buchenwaldsko reklo tem stavbam, so bili skoraj vedno prenapolnjeni. Zgodaj zjutraj in pozno zvečer pa so se jetniki postavili v vrste na obširnem prostoru za apele, kjer so jih preštevali. Ne samo takrat, ko je kdo pobegnil, ampak tudi brez vzroka so pustili esesovci slabo oblečene, lačne in bolne ljudi, ki so po polnih dvanajst ur težko delali, stati na snegu, dežju in strupenem vetru, ki je bril po griču. Pustili so jih stati po več ur, po pol dneva ali pol noči in še več, tudi po 18 ur. Na apelih so obešali ujete ubežnike; tu so pred vsem taboriščem mučili jetnike za različne prestopke; tu so esesovski volčjaki trgali svoje žrtve; tu so se morali včasih ob najslabšem vremenu jetniki sleči do golega in brezumno čakati ure in ure. Pri prihodu na apel in odhodu z apela pa je jetnikom v posmeh moral igrati taboriščni orkester.

Tudi prehrana jetnikov je služila smrti. Zjutraj so dobili jetniki kos črnega kruha, ki bi bil komaj dovolj za otroka. A tudi ti kosi so proti koncu vojne postajali vse manjši. Obenem so dobili jetniki še za prst debel košček margarine ali rezino salame ali žlico marmelade - in to je bilo vse do večera, ko so jim dali skodelo enolončnice iz repe, krompirja, ješprenja, špinače ipd. Tako so bili jetniki kar naprej lačni. Lakota je povzročala oslabeledost in številne bolezni. Le malo je bilo jetnikov, ki so lahko dobivali od doma pakete. Le redki med temi jetniki svojih paketov niso delili s tovariši. Dati človeku kos kruha ali nekaj kock sladkorja pa je v taborišču pomenilo to, kar pomeni na fronti rešiti ranjenca iz bitke. In tako kot so esesovci že od ustanovitve Buchenwalda organizirano kradli hrano, ki je bila namenjena jetnikom, tako so se tudi jetniki vedno bolj organizirano borili z lakoto, ustanavljali kolektive in tako marsikomu pomagali, da je preživel taborišče.

Vsako jutro so jetniki v peteroredih odkorakali skozi glavni vhod v številne delovne komande, kjer so imeli poleg esesovcev glavno besedo kapoji in predelavci, izbrani izmed jetnikov, sprva večinoma iz vrst kriminalcev. Nekateri so odšli v tovarne orožja, drugi na gradbišče ceste, tretji na železnico, četrti v gozd, peti v kamnolom, šesti kopat jarke in kanale itd. Večina jetnikov je opravljala težaška dela na prostem. Kdor je to preživel, še danes čuti tisti ledeni mrz in veter, ki sta do kosti prebadala premražene ljudi.

Buchenwaldčani so se najbolj bali treh, štirih delovnih komand: »pojočih konj«, kamnoloma, »vrtnarije« in dela na cesti ali železnici.

»Pojoči konji« so bili v težke, s kamenjem naložene vozove vpreženi jetniki, ki so morali pod udarci esesovcev ali kapojev po dvanajst ur na dan voziti iz kamnoloma kamenje, pri tem pa peti, peti, peti!

Takih domislekov se je v nacističnih taboriščih porodilo še mnogo. Iz »pobude od spodaj« je zraslo tudi znano streljanje »na begu«. Eden izmed načinov je bil takle: esesovec v zunanji komandi, obkroženi s tako imenovano »verigo stražnikov« (esesovcev), je jetnikovo kapo vrgel nekaj korakov stran, jetniku pa ukazal, naj jo gre pobrat. Če jetnik ni hotel iti, ga je lahko ubil zaradi nepokorščine, če pa je šel, gaje ustrelil, ker je prekoračil mejo in »hotel pobegniti«.

Tako so ubijali tudi v buchenwaldskem kamnolomu. Za vse smrtno primere smo imeli eno samo utemeljitev - ustreljen na begu. Leta 1942 je bilo po osem takšnih primerov na dan. V petnajstih mesecih je samo v tej komandi umrlo 3600 ljudi.

Beseda kamnolom je sicer zmeraj in povsod pomenila težko delo, vendar nič več kot to. Danes se preživelim buchenwaldskim jetnikom in jetnikom iz drugih taborišč ob tej besedi naježijo lasje in kakor film odvrtijo pred očmi slike nekdanjih dogodkov: ljudje prenašajo težke kamne s kupa na kup pa spet nazaj.

Tudi buchenwaldski kamnolom je danes mrtev, zaraščen s po- min. Prav tako večina tega velikega taborišča. Ostal je le vhod, krematorij in dve stavbi, vse drugo so porušili kmalu po vojni. Ostali so tudi zapuščeni stražni stolpi in zarjavele žice, po katerih pleza trnje. Tam, kjer so nekoč stale barake, rastejo trepetlike, trnje in košati grmi čudnih divjih rož. V tej goščavi so komaj še vidni temelji nekdanjih barak, ob katerih stojijo kamni s številkami blokov. Glavne poti po taborišču pa so še zmeraj shojene, k[^]ti Buchenwald obiskujejo dan za dnem tisoči ljudi.

Obiskovalci, ki pridejo danes v Buchenwald, si sicer ne morejo več ustvarjati popolne podobe vsega, kar se je tu dogajalo. To jim lahko vsaj v obrisih prikaže le buchenwaldski muzej s sicer skopo, a vendar pretresljivo razstavo zločinov.

Več let je bil komandant Buchenwalda nacist Karl Koch. Njegove ukaze so izpolnjevali številni esesovski oficirji, podoficirji in vojaki, ki so bili vsak na svojem področju spet popolni gospodarji.

Za službo v koncentracijskih taboriščih so esesovce posebej šolali, tako kot so ob lutkah, oblečenih v »čebrec«, posebej dresirali esesovske pse. Med buchenwaldskimi zločinci so bili ljudje najrazličnejših poklicev od zdravnikov do pocestnih pretepačev in barab. Toda imena Barnewald, Chemnitz, Koch, Pister, Rodi, Schmidt, Schobert, Sommer in druga so ostala v spominu jetnikov še posebej globoko vtisnjena. Nekatere izmed teh izmečkov človeštva so na skupnem dachausko-buchenwaldskem procesu leta 1947 obsodili na smrt, nekateri so se sodbi izmaknili in jih danes nihče več ne pre-

ganja, tretji so morda presedeli nekaj let v zaporih, pa nemoteno živijo dalje, čeprav so jim na procesih dokazali kdove koliko zločinov.

Dva posebno znana zločinca iz Buchenwalda sta bila Martin Sommer in lise Koch.

SS-Hauptscharführer Martin Sommer je bil več let šef »bunkerjev« na levi strani poleg vhodnih vrat v taborišče. Dokazano je, da je v teh celicah-bunkerjih (bilo jih je 28) lastnoročno ubil kakih 180 ljudi, več pa jih umrlo pozneje za posledicami njegovega mučenja. Iz Sommerjevih temnic so prišli le redki živi, kajti rabelj je bil pravi mojster in je svoje žrtve ubijal počasi in z užitkom. Izstradal jih je, jih za roke in noge obešal pod strop, jim lomil kosti ipd. Toda Sommerja vse do leta 1958 »zaradi pomanjkanja dokazov« v Zahodni Nemčiji niso mogli obsoditi. Izplačali so mu celo 10.000 mark vojne odškodnine in mu priznali mesečno rento v znesku 350 mark. Sele na pritisk javnosti in na podlagi neovrgljivih dokazov so pripravili Sommerju proces in ga obsodili na zapor, zdaj pa je gotovo že na svobodi, če seveda še živi.

V ječi je bila tudi lise Koch, žena nekdanjega komandanta Buchenwalda, ki je »zaslovela« po usnju iz ustrojene človeške kože. Iz tega usnja je delala senčnike za svetilke, ovitke za knjige, ženske torbice, denarnice itd. Del te zbirke danes hrani buchenwaldski muzej. Usnje je narejeno iz tetovirane kože, ki so jo esesovski zdravniki izrezovali s teles mrličev; po izbiri lise Koch pa so primerno zanimive jetnike za to »obrt« posebej ubijali.

Na misel, da bi strojili človeške kože, je prvi prišel neki dr. Wagner, kije bil »umetniška narava«. V Buchenwald je prišel leta 1940. Mrličem - tistim, ki so umrli zaradi česa drugega ali pa jih je esesovec Müller ukazal ubiti - je izrezoval tetovirane dele kože in jih prepariral. Iz preparirane in ustrojene kože je najprej naredil torbico za liso Koch. Ker je bilo lisi darilo všeč, se je tudi sama navdušila za to obrt. Iskanje takšnih kož in tetoviranih se je kmalu razvilo v nekakšno družabno igro buchenwaldskih krvolokov. Ilse Koch je poskrbela za celo zbirko teh predmetov. Nekateri so zdaj v muzeju. Na enem je videti morski svetilnik, na drugem človeka, na tretjem kdove kaj in kdove od kod ...

Tako je bil tudi v Buchenwaldu človek »industrijska surovina« kot je bil v Auschwitzu, kjer so iz las pomorjenih jetnikov in jetnic proizvajali vreče. Pa tudi jetniške glave so bile včasih zanimive: esesovci so jih preparirali tako, kot so jih nekoč preparirali divjaki - lovci na človeške glave. Preparirane človeške glave so služile esesovcem za okras, obenem pa so jim dokazovale manjvrednosti nižjih ras, med njimi tudi Slovanov. Še posebej so jim rasno manjvrednost dokazovale glave Židov in ruskih vojnih ujetnikov. Ukaz za zbiranje njihovih lobanj je podpisal sam Hitler, esesovci pa so jih rezali in iz različnih taborišč pošiljali v Strassburg v anatomski inštitut. Pismo prof. Hirta iz Strassburga je zgovoren dokument:

»Skoraj od vseh ras in narodov imamo zbirko lobanj. Samo od Rusov in Judov jih ima znanost na razpolago tako malo, da njihovo proučevanje ne zagotavlja izsledkov. Vojna na vzhodu nam nudi zdaj priložnost, da to vrzel zapolnimo. V židovsko-boljševiških komisarijih, v katerih je poosebljen zoprni, toda značilni podčlovek, lahko dobimo otipljiv znanstveni dokument.«

Za takšne dokumente so poskrbeli tudi taboriščni »strokovnjaki«. Njihovo posebno veselje je bilo tudi streljanje v tilnik. Mnoge ruske vojne ujetnike, ki so jih navkljub mednarodnim dogovorom začeli voziti v koncentracijska taborišča namesto v ujetniška, so ubili v Buchenwaldu s strelom v tilnik v stavbi, ki so ji rekli »konjski hlev«. Tu so jih najprej slekli do golega potem pa so drugega za drugih spuščali na »zdravniški pregled«. Pregled so opravili esesovski oficirji tako, da sojetnika postavili k steni pod pripravo za merjenje in medtem ko seje meril, je esesovec za njegovim tilnikom skozi odprtino v steni pomeril v njegov tilnik in ustrelil. Prostor, kjer so to počeli, je bil skrbno zaprt, tako da se ne bi slišali streli, preglaševala pa jih je tudi kričava glasba, ki seje razlegala po vsej stavbi ves čas med streljanjem. Koliko ljudi so esesovci tako pobili, nihče ne ve natančno. Nekateri sklepajo, da sedem tisoč, drugi govorijo o višji številki...

Poleg teh načinov je tudi v Buchenwaldu smrt kosila z lakoto, s smrtnostno injekcijo in na poskusni postaji, v taboriščni »bolnišnici« ter v smradu in umazaniji »malega lagerja«. Ta del taborišča je od drugih blokov ločevala posebna žična pregrada. Barake v malem lagerju so bile konjski hlevi brez oken. Vanje so postavili trinadstropne pa tudi štirinadstropne pograde pregrajene v ozka, zabojem podobna ležišča. V takšni baraki je živelo tudi do 1500 ljudi.

Lahko si predstavljamo, kako je bilo, ko seje v barako vrnila z dela množica umazanih in premočenih izstradancev!

Svojih skodel tu jetniki niso imeli, tako so šle umazane posode iz rok v roke, tako da ljudje še tistega, kar so dobili, niso utegnili v miru pojesti. Srečen je bil že tisti, ki je imel vsaj svojo žlico.

V malem lagerju je bila tudi karantena, kamor so pošiljali umirati bolne, stare, invalide in oslabele. Poleg tega so tu živeli otroci - otroci pa so bili v taborišču tako in tako le v napoto in se jih je bilo treba čimprej znebiti. Ko so bile leta 1944 barake v malem lagerju popolnoma nabite, so v njem postavili še šotore, v katerih so jetniki spali v blatu/na golih tleh.

Nič prijetneje, čeprav so spali na belih rjuhah, ni bilo ljudem, ki so prišli na poskusno postajo. Na buchenwaldskih jetnikih so delali poskuse s pegastim tifusom, s kolero, z davico, z zastarelo krvno plazmo, s fosforom itd. Ko so se začeli zavezniški letalski napadi na Nemčijo, so Nemci iskali zdravila za ranjence in so zato preskušali različna sredstva tudi na jetnikih. Navedimo odlomek iz zapisnika

o poskusih s fosforom, ki gaje po osvoboditvi sestavil zavezniški zasliševalec po zaslišanju nekega esesovca.

ZASLIŠEVALEC: In kakšne so bile posledice teh poskusov?

ZASLIŠANI: Ti poskusi so se zmeraj končali s smrtjo.

ZASLIŠEVALEC: Zmeraj? Vsak poskus je torej pomenil smrt.

ZASLIŠANI: Odgovorni so tisti, ki so si to izmislili. ...

Nihče ni hotel prevzeti odgovornosti in nihče noče biti odgovoren. Če bi katerega od buchenwaldskih zločincev danes vprašali, ali se še spominja Buchenwalda, bi nam morda odbrusil, daje bil samo vojak in da ničesar ne ve. Morda pa bi celo trdil, da Buchenwald sploh ni bilo in da si je vse to izmislila propaganda, kot čisto resno kdaj pa kdaj zapiše zahodnonemški časopis za stare (in nove) naciste »Soldatenzeitung«.

Najstrašnejša pa je propaganda mrtvih, je rekel slovenski pesnik.

Z vseh strani, iz Buchenwalda in njegovih podružnic pa so vsak dan vozili mrliče v šest peči buchenwaldskega krematorija. Iz njegovih dimnikov je noč in dan švigal plamen in grozljivo je zaudarjalo po gorečem človeškem mesu. Pripovedujejo, daje včasih med trupli še utripalo življenje, pa so tudi njega dotolkli, ali pa ga še živnega porinili v peč.

Krematorij je imel poleg peči in drugih prostorov v podzemlju še klet s kavli na stenah, na katere so obešali jetnike. V noči med 17. in 18. avgustom leta 1944 so pripeljali sem Ernesta Thälmana, voditelja nemških komunistov in ga tu zverinsko ubili.

Pred krematorijem so nekaj dni pozneje, ko so Američani v avgustu 1944. leta bombardirali tovarne in vojašnice okrog Buchenwalda, ležali veliki kupi razmrcvarjenih jetnikov; med jetniki je bilo ob letalskem napadu kakih 400 mrtvih. Ob osvoboditvi taborišča pa so okrog krematorija kakor polena ležale skladovnice okostnjakov, ob katerih so ameriški vojaki pretreseni zmajevali z glavami.

A koliko ljudi bi še šlo skozi dimnik krematorija, če jetnikov ne bi povezovalе vezi tovarištva! Buchenwaldski politični jetniki so s kruhom, ki so si ga pritrgalı, reševali onemogle, budno so spremljali delo ovaduhov in jih onemogočali, skušali so zvedeti za vse naklepe esesovcev in se pravočasno zavarovati pred njimi; prek skrbno varovanih zvez z zunanjim svetom so dobivali v taborišče novice, v tovarnah za orožje so organizirali sabotažne akcije in se tako ne glede na narodnost, politični nazor in vero vse bolj povezovali v odporiško organizacijo, kije nastala v takratni Evropi vsekakor v najtežjih razmerah: v koncentracijskem taborišču! V taboriščni bolnišnici, kjer so se zdravniki - jetniki borili za življenje vsakega tovariša, v barakah iz katerih so vsak dan vozili trupla v krematorij, je kakor sredi levjega brloga delovalo vodstvo oborožene buchenwaldske odporiške organizacije, ki je sama osvobodila taborišče.

Današnji obiskovalci Buchenwalda se ob orožju jetnikov, kije razstavljeno v muzeju, čudijo, kako so jetniki lahko prišli do njega, kako so lahko jetniki ob najstrožji kontroli po delih pritihotapili iz tovarn v taborišče puške in pištole in jih tako skrbno skrili, da esesovci vse do zadnjega dne niti pomislili niso na kakšno vojaško organizacijo jetnikov. Organizacijo so vodili komunisti, na čelu njihovega komiteja pa je bil dolgoletni buchenwaldski jetnik dr. Walter Bartel. Ilegalne vojaške skupine so začele nastajati že leta 1942 in ob koncu marca 1945. leta je bilo v Buchenwaldu 178 oboroženih skupin z 850 ljudmi. V teh skupinah so bili pripadniki skoraj vseh narodnosti, ki so bile zastopane v Buchenwaldu. Med njimi je bilo tudi več jugoslovanskih jetnikov, ki so prišli v Buchenwald kot aktivisti in ilegalci NOB ali kot partizani, ki jih je ujel okupator. Bili so prekaljeni v bojih in težavah in tudi v taborišču so bili zgledni tovariši.

Ob koncu marca 1945. leta je napetost v taborišču naraščala. Nekje daleč so zamolklo bobneli zavezniški topovi. S stražnih stolpov pa so prežale okrepljene straže in čakale na zadnji ukaz - uničiti taborišče.

Napočil je 11. april, sončen pomladni dan. Že nekaj dni so esesovci praznili prenapolnjeno taborišče in vozili Transporte v neznan, v smrt. Toda mednarodni taboriščni komite se ni dal zmešiti. Ukazom esesovcev so sledili njegovi: razdelite orožje! Vse oborožene skupine nag se pripravijo za napad! Na ukaz so vse oborožene skupine, fronta jetnikov različnih narodnosti, napadle stražne stolpe, vhodna vrata in smrtonosno žico. Odpor esesovcev in električni tok jih nista mogla ustaviti.

Na glavnem stražnem stolpu, nad vrati z napisom »Jedem des Seine«, je popoldne od četrta na štiri zavihrala bela zastava: Buchenwald je bil osvobojen! Oboroženi jetniki so najprej od vseh strani zavarovali taborišče in začeli loviti esesovce. Ko so prišli v taborišče prvi ameriški vojaki, so jim oboroženi uporniki v cebrah že izročili ujete »nadjudi«.

Ves Buchenwald je danes, kot smo že povedali, en sam muzej. In v tem muzeju negde obiskovalec približno vse, kar se je po Buchenwaldu še ohranilo. Tu so redke fotografije, ki so jih naredili nacisti sami, potem predmeti iz vsakdanjega življenja jetnikov in ustrojene človeške kože in zbirke lise Koch; skozi sredino prestreljeno srce jetnika, na katerem je neki esesovec poskusil svojo spretnost; orožje, s katerim so se jetniki osvobodili; slike nekaterih mrtvih in še živih Buchenwaldčanov; spominčki, kipci, rokopisi pesmi in pisma, ki so jih pisali jetniki. Nekaj kipcev je narejenih celo iz lesa Goethejevega hrasta, ki je stal sredi Buchenwalda do bombardiranja v avgustu 1944. leta: nacisti so ga tu pustili zato, ker se je Goethe pod njim rad ustavljal in gaje bilo potrebno ohraniti nemški kulturi ...

Buchenwald počasi postaja zgodovina celo za tiste, ki so ga sami preživeli ali pa so v njem izgubili svoje najbližje. Vsi preživeli pa ga še vedno obiskujejo, saj jim pomeni ne le simbol trpljenja, ampak tudi simbol boja in zmage.

Po koncu vojne, predvsem pa po letu 1958, ko so na Ettersbergu na Buchenwaldu postavili enega največastnejših spomenikov trpljenju v Evropi, se tu zbirajo množice ljudi iz različnih dežel Vzhoda in Zahoda. Tu najdejo spet skupni jezik, jezik prisege preživelih Buchenwaldčanov:

»Vsi, ki smo se združili v Buchenwaldu, tem simbolu trpljenja, prisegamo, da bomo ohranili v živem spominu žrtve nacističnega barbarstva ... Borili se bomo za to, da se ne bodo nikdar več povrnila taborišča smrti in da bodo uničena vsa sredstva množičnega uničevanja ... Z vsemi močmi se bomo uprli temu, da bi zločinci, njihovi voditelji in gospodarji še kdaj dobili v roke orožje in z njim zasluževali, iztrebljali ljudi. Ostali bomo zvesti enotnosti, ki se je rodila v bolečini in odporu proti fašizmu - in to enotnost bomo oznanjali kot najvišjo vrednoto za razumevanje med narodi, za njihovo varnost, neodvisnost, mir in svobodo!«

To prisego spoštujejo skupaj s preživelim Buchenwaldčani tudi mnogi svobodni ljudje. Nemška demokratična republika je ob naporih vseh svojih državljanov postavila v letih 1954-1958 na tem kraju smrti spomenik, ki gaje težko s fotografskim aparatom ujeti v celoti. Tu so množični grobovi, pa vrsta kamnov z napisi vseh dežel, iz katerih so bili ljudje v Buchenwaldu, umetniški reliefi s prizori iz taboriškega življenja, prav na vrhu pa kip, ki predstavlja skupino jetnikov in nad njim visok stolp z velikim zvonom. Glas tega zvona se razlega po vsej dolini in stolp buchenwaldskega spomenika je iz daljave videti kot prst, ki opominja, naj ne uspavajo našega spomina vsi, ki pozabljajo na resnico nacističnih koncentracijskih taborišč in ki hočejo tudi našo vest zazibati v pozabo.

dr. Lojze Krakar

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE DACHAU

Ni še minilo niti dva meseca, odkar so se nacisti polastili oblasti, žeje njihovo dnevno časopisje objavilo vest, da so 22. marca 1933 v bližini mesta Dachau odprli prvo koncentracijsko taborišče. Tega dne pa so ustanovili tudi koncentracijsko taborišče Oranienburg, ki pa so ga že naslednje leto ukiniti. Poslej je bil tu le še sedež skupine uradov D, ki so se ukvarjali z upravljanjem koncentracijskih taborišč.

Dachau leži približno 16 km severovzhodno od Münchna, in sicer ob cesti, ki pelje proti Ingolstadtu. Na cesti, ki pelje od Münchna do Dachaua, je v tistih časih puščica kazala smer v taborišče. Kažipoti so bili v značilnem bavarskem slogu, z rezljanimi podobami. Z ene strani skupina izmučenih esesovcev, z druge skupina veselih jetnikov muzikantov. Koncentracijsko taborišče je bilo sestavljeno iz dveh delov: iz upravnega dela, v katerem so bile upravne zgradbe, vojašnica, različna podjetja in ustanove, ter iz jetniškega taborišča, ki so mu rekli »Schutzhäftlager«. Jetniški del je imel obliko pravokotnika, katerega daljša stranica je bila dolga 800 metrov, krajša pa 300 metrov. Celotno področje je bilo varovano s sedmimi zidanimi stražarskimi stolpi in ograjeno z visokim zidom in ograjo iz bodeče žice, ki je bila pod električno napetostjo in za katero so noč in dan hodile patrole s psi.

Glavni vhod je bil v upravni zgradbi, ki se je imenovala »Jourhaus«. Na velikih, že od daleč vidnih železnih vratih, skozi katera so vodili ljudi v taborišče, je bil vkovan napis »Arbeit macht frei«.

Ob vstopu v taborišče je bila na desni strani velika zgradba v obliki črke U. To je bilo gospodarsko poslopje. V srednjem delu pa so bili kuhinja in skladišče živil, pralnica in kopalnica, ki je lahko pod prhami naenkrat sprejela 250 oseb. Ti prostori so rabili za sprejem in odpravo številnih transportov pa tudi za mučilnico. V stranskih krakih je bilo skladišče predmetov, ki so jih prinesli s seboj interniranci (Effektenkammer), skladišče progastih jetniških oblačil, perila in obutve, čevljarska in krojaška delavnica ter šivalnica.

Na strehi gospodarskega poslopja je bil napisan z velikimi belimi črkami napis, ki so ga jetniki videvali dan za dnem: »Samo ena pot vodi v prostost. Njeni mejniki so: poslušnost, pridnost, poštenost, redoljubnost, čistost, treznost, resnicoljubnost, požrtvovalnost in ljubezen do domovine.«

Za gospodarskim poslopjem in žično ograjo na južni strani je bil taboriščni zapor, imenovan bunker. Vanj so zapirali jetnike, ki so se kakorkoli pregrešili proti taboriščnim pravilom. Na dvorišču pred bunkerjem pa so nacisti več let opravljali eksekucije.

Med gospodarskim poslopjem in jetniškimi barakami, levo od glavnega vhoda, je bilo obsežno zorno mesto - Appelplatz. Tu so bili mučni, dolgotrajni jutranji in večerni apeli. Od tuje peljala proti severu široka, blizu 300 m dolga cesta - Lagerstrasse. Na obeh straneh ceste so stale jetniške barake, ki so jim pravili bloki. Druga od druge so bile oddaljene 10 metrov. Vseh jetniških barak je bilo 34. Na levi strani so bile označene s parnimi številkami, prvi dve pa s črkama C in D. Tu so bili med drugim taboriščna pisarna, delovni urad, kantina, muzej. Sledile so barake od 2-30. To so bile delovne barake (Arbeitsblocks ali Freiblocks).

Baraka 24 je bila nekaj časa jugoslovanska. Naši prijatelji so ji pravili tudi »Partisannenblock«, esesovci in tisti, ki smo jim bili trn

v peti, pa »Banditenblock«. Baraka 28 je bila namenjena poljskim duhovnikom, številka 26 pa vsem drugim duhovnikom. V prvi sobi je bila urejena kapelica, kjer so opravljali službo božjo. Taborišče je bilo zgrajeno za 5000 ljudi oziroma v vsaki baraki za 180 jetnikov v štirih sobah. V resnici pa je v barakah živelo od 400 do 800 ljudi. V nekaterih barakah je prebivalo celo po 2000 jetnikov, tako da jih je bilo v sobi 500 namesto 45.

Dolgo je bilo v barakah in okrog njih neverjetno čisto, ko pa so po letu 1942 pričeli prihajati v taborišče vedno številnejši transporti, so se razmere naglo slabšale, k čemur je pripomoglo tudi pogosto pomankanje vode zavrlo zavezniških bombnih napadov. Le vzorčni baraki 2 in 4 sta ohranili svoj prvotni videz.

Na tej strani je bil tudi muzej. SS je hotela z nekakšnim muzejem voščenih lutk in fotografij dokazati obiskovalcem, da so v taborišču zaprti le kriminalci in anormalni ljudje, nevarni in nekoristni za družbo, ki jih je zato dolžna osamiti. Lutke so prikazovale nasprotnike režima, bile pa so tako groteskne, da so zbujale med obiskovalci občutek odvratnosti.

Normalnih, poštenih ljudi, ki jih je bilo polno taborišče, seveda esesovci niso nikomur kazali.

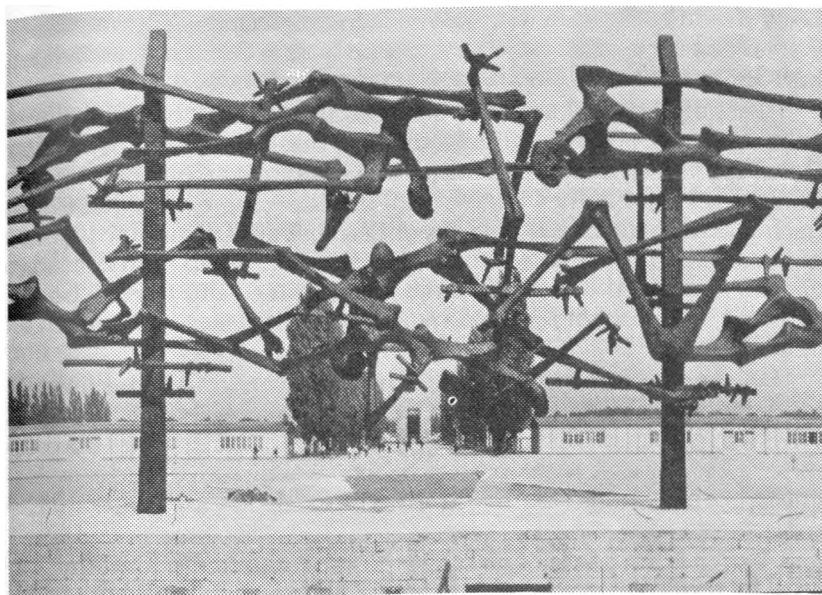
Na desni strani ceste sta bili najprej baraki A in B, kjer so bili različni laboratoriji in operacijski prostori. Najsodobnejše opreme, kije bila tu, bi bila vesela vsaka klinika. Toda naprave niso bile namenjene zdravljenju jetnikov, temveč njihovem uničenju.

Zatem so se zvrstile barake od 1 do 29. Prvih nekaj je bilo namenjenih bolnikom (Revier). Na tej strani je bila tudi kazenska baraka (Strafblock ali Strafkompagnie) in barake za novince (Zugangsblock). Nekaj barak je bilo še posebej ograjenih z bodečo žico, ob vhodu pa je bil napis »Kriegsgefangenenlager«. Tu so bili navkljub ženevski konvenciji zaprti sovjetski vojni ujetniki. Na drugi strani taborišča, proti severozahodu, takoj za taboriščno ograjo je bila tovarna groze in smrti - krematorij. Tuje bilo še manjše strelišče in prostor z vislicami.

Krematorij je bil sprva baraka z dvema pečema, kasneje pa so nacisti zgradili novega večjega, s štirimi pečmi. Pepel sežganih trupel so uporabljali kot gnojilo. Ko pa je nacistom pred koncem vojne začelo pohajati gorivo, so več tisoč trupel pokopali na Leitenbergu.

Koncentracijsko taborišče je vodil komandant (Lagerkommandant), ki mu je bil poleg drugih podrejen tudi vodja jetniškega taborišča (Schutzhafthagerführer). Po navadi so opravljali to dolžnost trije lagerfireiji hkrati.

Komandant taborišča je imel več služb, med njimi naj omenimo le politični oddelek (Politische Abteilung). To je bil pravzaprav del gestapa, ki je pod vodstvom komandanta opazoval početje jetnikov.

Spomenik v Dachauu

Vsa posadka SS je štela 23. aprila 1945. leta - torej šest dni pred osvoboditvijo - 3853 oseb; torej 1 esesovec na 8 jetnikov.

Skladno z organizacijsko shemo esesovske oblasti je bila zgrajena tudi upravna organizacija jetnikov. SS je ustvarila pravo jetniško hierarhijo, ki naj bi pomagala držati esesovcem jetnike trdno v rokah, oblastem pa omogočala lažje izpolnjevanje nalog, ki so jih imele.

V boju za premoč so se dogajale v taborišču strahotne stvari in za množice dachauskih jetnikov je bila prava sreča, da so v njem imeli prevlado »politični«, čeprav je včasih posameznim kriminalcem uspelo začasno zasesti določene funkcije.

Oba glavna urada v taboriščni upravi, tako delovni urad kot tudi taboriščna pisarna, ki sta odločala o razporejanju ljudi na delo, v Transporte itd., so imeli trdno v svojih rokah politični jetniki. In prav ljudem iz teh dveh uradov gre zasluga, daje bilo v Dachauu veliko manj žrtev, kot bi pričakovali.

Seveda so bili v Dachauu prvi jetniki Nemci. Takoj, ko je nemški škorenj poteptal katero izmed evropskih dežel, so začeli v Dachau prihajati tudi predstavniki teh narodov.

Zadnje mesece 1939. leta so Nemci taborišče izpraznili in jetnike poslali v druga taborišča. V Dachauu je ostalo le kakih 100 jetnikov za različna vzdrževalna dela. Inšpektor koncentracijskih taborišč Theodor Eicke je v tem času tu uril divizijo Waffen SS za od-

hod na fronto. Urjenje je trajalo vse do februarja naslednjega leta, ko je Eicke odpeljal divizijo na vzhodno fronto. Tedaj so se začeli jetniki znova vračati v Dachau.

Točnega števila ljudi, ki so šli skozi dachausko taborišče, ni mogoče ugotoviti, ocene pa govore, da jih je bilo precej več kot 250.000. Daleč najmočnejša med vsemi je bila skupina političnih jetnikov. Tako pregled jetnikov v aprilu 1945. leta kaže, daje bilo med 67.665 dachauskimi jetniki kar 65.329 političnih. Tudi ta kategorija jetnikov je bila na moč raznovrstna: sprva so bili v večini komunisti, socialisti, sindikalni delavci in drugi protinacisti. Leta 1934 so po neuspelem Röhmovem uporuh pripeljali v Dachau tudi nacisti iz oddelkov SA.

Med političnimi jetniki so bili tudi duhovniki in vojni ujetniki ter delavci, ki so prostovoljno prišli na delo v Nemčijo, a so se pregrešili proti nacistični zakonodaji, prav tako pa tudi žrtve neprestanih čistk v vojski. V to skupino so nacisti uvrstili tudi dezertarje »Legije za boj proti boljševizmu«, ki so jih novačili po vsej okupirani Evropi.

Vse to je seveda močno rušilo enotnost političnih jetnikov, kar pa je bil tudi namen taboriščne uprave, kije včasih vrnila v to skupino največje taboriščne kriminalce in sadiste; ti so se izkazali vredni esesovskega zaupanja s številnimi umori svojih sotovarišev - jetnikov.

Tudi po nacionalni sestavi je bil Dachau pravi Babilon, saj je bilo v njem zastopanih kar 40 narodov in narodnosti. Najštevilnejši so bili Poljaki (v aprilu 1945. leta jih je bilo 15.000), sledili pa so jim ruski državljani. Ob koncu vojne je bilo v taborišču tudi kakih 3100 Jugoslovanov, od tega dobra polovica Slovencev. Velja pa pripomniti, daje bilo število naših ljudi precej večje, saj so nacisti šteli primorske Slovence in Dalmatince za Italijane, Prekmurce pa za Madžare.

Tudi po socialni sestavi je bila taboriščna skupnost sila pestra - od navadnega delavca in kmeta do najvišjih posvetnih in cerkvenih dostojanstvenikov. Kar zadeva starost, ni bilo za jetnike v Dachauu nobenih omejitev. Tu so bili zaprti vsi letniki od petletnega otroka do 86-letnega starčka.

V Dachauu so bile zaprte tudi ženske, ne sicer v matičnem taborišču, temveč v podružnicah. Iz transportnih spisikov je razvidno, da so pripeljali v taborišče skoraj 8000 žensk, ki so jih izčrpavali z delom in sežigali v krematorijskih pečeh.

»Arbeit macht frei« - delo osvobaja! Besede, ki so bile pri vhodu v taborišče z velikimi črkami vkovane v velika vrata, ki so vodila v dachausko taborišče, so bile velika prevara. Delo v Dachauu je bilo prekletstvo in strašna kazen, kije pomenila za jetnike popolno izčrpanje in za premnoge med njimi tudi smrt.

Ekonomske koristi in storilnost jetniškega dela so bili v začetku drugotnega pomena: glavni namen je bil zlomiti tako fizični kot duševni odpor nasprotnikov nacionalsocializma. Domišljija esesovcev je bila v tem primeru neprekosljiva. Jetniki so bili namesto konj vpreženi v vozove in namesto konj so morali vleči težka bremena, pri tem prepevati, prepevati. To so bili dachauski »pojoči konji«. Jetniki so morali na delo v vsakem vremenu, stražarji pa so jih pretepali - ne zato, ker bi storili kakršenkoli prekršek, ampak zato, da so dajali ritem pri delu.

Čeprav je veljalo, da do leta 1942 v Dachauu ni bilo vzdane opeke in ne pribite deske, ki bi ne bila oškropljena z jetniško krvjo, je bilo daleč najhuje v gramoznici (Kiesgrube), kjer so jetniki kopali gradbeni material in izsuševali dachausko močvirje. Tu so delali le jetniki kazenskega odreda. V kazenski odred so nacisti poslali v juniju 1942. leta tudi skupino Gorenjcev. Nekaj časa so prav tako delali v tej zloglasni gramoznici, potem pa so jih začeli drugega za drugim izločati za tako imenovane vivo experimente.

Vojna pa je sčasoma spremenila pomen in cilj koncentracijskih taborišč. Oboroževalna industrija je zahtevala vedno več novih moči. Tako so koncentracija taborišča postala prava tržišča s sužnji. Nemška podjetja so kovala iz te trgovine velikanske dobičke, enako seveda tudi taborišče. Dobiček taborišča v Dachauu je znašal več kot 2 milijona mark na mesec.

Poleg delovnih skupin v taborišču in obratov v neposredni bližini so nacisti po vsej južni Nemčiji in Avstriji ustanavljali zunanje delovne skupine (Aussenkommandos). Te podružnice so bile sestavni del matičnega taborišča. Nekatere med njimi so štele le nekaj jetnikov, druge pa tudi več tisoč jetnikov. Podružnico je vodil lagerfirer, kije bil podrejen komandantu matičnega taborišča. Življenjske razmere so bile od podružnice do podružnice različne; v nekaterih so bile še slabše kot v Dachau. Najstrahotnejše je bilo vsekakor tam, kjer je bila večina jetnikov Židov. Te podružnice so bile raztresene v okolici Landsberga: bilo je 11 taborišč, imenovanih Kaufering.

Število delovnih skupin se je pogosto menjavalo, odvisno pač od potrebe. Pred koncem vojne, v aprilu 1945. leta, je imelo dachausko taborišče 143 podružnic in različnih delovnih skupin, ki so delale v vojni industriji, v podjetjih SS, pri zasebnikih in za potrebe taborišča. V njih je bilo zaposlenih 37.964 jetnikov.

Čeprav je imelo vsako taborišče kakšno posebno kazen za jetnike - v Dachauu so bile, denimo, znane pasje celice, v katerih so jetniki lahko le čepeli in si morali hrano izprositi z laježem - so veljala tako rekoč za vsa koncentracijska taborišča enotna disciplinska Pravila oziroma kazni. V Dachauu jih je uvedel že leta 1934 drugi komandant taborišča Eicke. Med disciplinske kazni je sodilo bičanje na tepežnem kozlu, obešanje za roke na kol, zapor v bunkerju, sto-

ječi bunker, odvzem hrane in vode, stanje, prepoved dopisovanja s svojci, kazenski eksercir in kazenski odred.

Že te uradne kazni, ki jih je predvideval pravilnik, so bile ne-normalno hude in so terjale mnogo smrtnih žrtev. Toda vse to je bil le majhen del neštevilnih okrutnosti, ki so jih iz dneva v dan prenašali jetniki. Domiselnost esesovcev je bila pri izmišljanju kazni brez primere. Prav v Dachauu so si esesovci pridobili izkušnje v mučenju, ki so jih nato z veliko zavzetostjo uporabljali v taboriščih po vsej okupirani Evropi.

Jetniki so bili pozimi oblečeni v perilo, progasto obleko in prav takšen plašč (oboje brez podloge), na glavi pa so imeli progaste kape brez ščitnikov, obuti pa so bili v cikle. Le tistim, ki so hodili na delo zunaj taborišča, so dali čevlje z lesenim podplatom in enkrat na pol leta tudi par nogavic, po navadi pa kar dva kosa cunj, s katerimi so povijali noge. Tako so bili jetniki oblečeni od oktobra do marca, a že na pomlad so jim pobrali plašče in največkrat tudi nogavice in perilo in jim dali v zameno tanke platnene hlače in suknjič. Ko so ob koncu 1943. leta pričeli prihajati v taborišča vedno novi transporti, je zmanjkalo tudi progastih oblek. Jetnikom so začeli dajati civilna oblačila usmrčenih Židov. Na hrbtno stran teh oblek so narisali **Z** rdečo oljnato barvo velik križ (X), podenj pa veliki črki »KL« (Konzentrationslager), na zunanji strani hlačnic pa še rdečo vzdolžno črto. Tako kot vsi drugi jetniki, so imeli prišite na levi strani suknjiča in leve hlačnice še oznako jetnikov, se pravi številko in trikotnik ustrezne barve. Proti koncu pa je začelo primanjkovati tudi teh oblek in mnoge nove jetnike, zlasti tiste v karanteni, so nacisti pustili kar v spodnjem perilu.

Jetniki kazenskega odreda so imeli poleg drugih razpoznavnih znakov tudi črno piko s premerom 5 cm in to na levi hlačnici in na hrbtu. Tisti, ki so jih ujeli na begu, so bili označeli z rdečo piko. Medtem ko so bili drugi jetniki ostriženi na balin, sojetnikom kazenskega odreda pustili 1 cm dolge lase, po sredini glave pa so imeli od čela do temena črto - v širini strojčka za striženje las - ostriženo do gola.

Hujši od vsega pa je bil glad, neprestan morilski glad, kije marsikaterega jetnika spravil na rob blaznosti. Ni mogoče opisati, kako revna je bila prehrana v Dachauu. Že tako brez najnujnejših sestavin, kijih potrebuje človeški organizem, tudi količinsko ni zadoščala za garaško delo. Razmere pa so se nenehoma slabšale, dokler niso celo količino kruha, ki je pomenil skoraj edino hrano, znižali na 100 g na dan. Ljudje so umirali zaradi lakote. Če so le imeli priložnost, so brskali za odpadki, lizali izpraznjene kotle za hrano, jedli travo in različna zelišča, vse, prav vse, kar je lahko vsaj za trenutek pomirilo prazne želodce. Toda tudi to je bilo kaznivo dejanje. Ne samo v nekaterih transportih, tudi v taborišču so bili primeri kaniibalizma. Nekatere je pripeljala lakota tako daleč, da so svojim tova-

rišem kradli kruh. To je veljalo v taborišču za najhujši prestop. Nihče ni bil tako osovražen in tepen kot »Brotlieb«, taboriščna uprava pa je predvidela zanj še posebno kazen.

Posebna vrsta ljudi v taborišču so bili v taboriščni govorici imenovani »muzelmani« (Muselmann). To so bili do skrajnosti izstradani ljudje, ki so se znašli v stanu »vita minimum«. Sama kost, prevlečena s sivkasto izsušeno kožo, ohlapnih mišic. Njihovi obrazi so spominjali na maske, njihove zenice so bile nenaravno razširjene in pogledi apatični. Gibali so se neverjetno počasi in se spotikali že ob najmanjši oviri. Umirali so tudi psihično - iz njihove zavesti je čedalje bolj izginjalo okolje.

V revirski mrtvašnici sta zloglasni kapo in esesovski zdravnik morila jetnike, ki so imeli tetovirano kožo - zdravo in brez brazgotin. Iz nje so nato izdelovali senčnike za luči, knjižne platnice, sedla, čevlje, rokavice in damske torbice za žene esesovcev. Tu so ubijali tudi mlade ljudi s popolnim zobovjem, saj je med esesovci veljala preparirana človeška lobanja za dragocen okrask na pisalni mizi ali na nočni omarici.

V Dachauu so večkrat izbruhnile epidemije različnih bolezni, ki so terjale med jetniki mnogo žrtev. Posebno močno pa sta razredčili vrste jetnikov obe veliki epidemiji tifusa. Prva, epidemija trebušnega tifusa je od decembra 1942. do aprila 1943. leta terjala med 1400 bolniki 500 mrtvih, epidemija pegastega tifusa pa od 28.000 obolelih samo v prvih petih mesecih 1945. leta kar 15.000 mrtvih.

Omeniti moramo še poskuse na živih ljudeh (vivo experimente). V Dachauu so opravljali naslednje poskuse: okužba z malarijo, raziskave vpliva nizkih in visokih pritiskov na človeško telo, raziskave reakcije človeškega organizma na podhladitev, poskusi z morsko vodo, poskusi s flegmono, poskusi na jetrih, TBC poskusi, poskusi s kristalizacijo krvi, poskusi strjevanja krvi in kirurški posegi. V Dachauu so opravili poskuse na več tisoč jetnikih. Samo z malarijo so jih okužili več kot 2000. Poskusi niso prinesli nobenih koristnih rezultatov, povzročili pa so neizmerno trpljenje in gorje. Seveda je bilo število žrtev med temi poskusnimi zajčki zelo veliko, mnogi od tistih, ki so ostali živi, pa so postali invalidi za vse življenje, če seveda niso že prej končali v enem od številnih invalidskih transportov smrti.

Preveč bi bilo opisovati vse oblike smrti, kije prežala na jetnike na vsakem koraku. Esesovci so imeli ukaz, da kaznujejo vsak najmanjši odpor na kraju samem. Toda za upor je veljalo že to, da si je jetnik zaščitil z roko glavo pred udarci. Uboj so esesovci prikrili v poročilu z »ustreljen na begu« (Auf der Flucht erschossen), umor s smrtno injekcijo z obvestilom svojcem, da je jetnik umrl za srčno kapjo ipd. V Dachauu so nacistične oblasti uporabljale dva načina množičnih umorov: zaplinjevanja v plinskih celicah in množičnih eksekucij. Zaplinjevanje so opravljali v skladu z akcijo »14 f 13« (taj-

na oznaka), ki je bila del programa tako imenovane evtanazije. Invalide so kot »nekoristne jedce« (nutzlose Esser) pošiljali v plinske celice v Hartheimu pri Linzu in v taborišča na vzhodu. V te Transporte pa niso vtaknili le invalidov, pač so izrabili priložnost in se odkrižali tudi nekaterih nacizmu nevarnih političnih jetnikov. V taborišču seje teh nesrečnikov prijelo ime »nebeški odred« (Himmelsfahrerkommando). Po podatkih mednarodne poizvedovalne službe so nacisti samo v letu 1942 usmrtili s plinom 5127 dachauskih jetnikov.

Od vsega začetka je bilo taborišče Dachau kraj uničevanja. Kar so drugje storile plinske celice, so tu opravile krogle. Eksekucije so opravljali nad posamezniki ali pa nad skupinami. Obsojence so usmrtili s strelom v tilnik (Genickschuss), z obešanjem ali pa s smrtonosno injekcijo. Streljali so na strelišču med gospodarsko zgradbo in bunkerjem, kasneje pa pred krematorijem in na velikem strelišču v Herbertshausnu, nedaleč od taborišča.

Koliko ljudi so esesovci ubili v teh eksekucijah, ni znano, kot tudi ni znano celotno število smrtnih žrtev v Dachauu. Esesovska uprava sije prizadevala uničiti vse sledi svojih zločinov. Zadnje dni so celo prenehali sežigati mrliča, da bi lahko v krematoriju sežgali obremenilne dokumente. Kljub temu pa seje nekaj dokumentov le ohranilo. Iz teh dokumentov, pričevanj in rekonstrukcije nekaterih dogodkov sledi, da so nacisti usmrtili v eksekucijah 46.855 oseb, večinoma sovjetskih vojnih ujetnikov, skupno pa naj bi v Dachauu našlo smrt 148.806 jetnikov.

Prva znamenja, da se bo nekaj zgodilo, je bilo odvažanje različnih dragocenosti in praznenje skladišč.

Himmler je naslovil na komandanta Dachaua in Flossenbürga telegram naslednje vsebine:

»... O predaji ne more biti govora. Taborišče je treba izprazniti. Noben jetnik ne sme priti živ v roke sovražniku. Jetniki iz Buchenwalda so grozno ravnali s civilnim prebivalstvom«.

Kaltenbrunner je izdal ukaz o pripravi načrta za uničenje obeh pretežno židovskih podružnic Dachaua Landsberg in Mühldorf. Taborišči naj bi bombardiralo nemško letalstvo, krivdo pa bi nato zvalili na zaveznike. Akcija je dobila šifro »Wolke A I«.

Za Dachau pa je Kaltenbrunner odredil operacijo »Wolkenbrand«. V tej operaciji naj bi zastupili vse jetnike z izjemo arijcev iz zahodnih držav.

Z evakuacijo taborišča so začeli Nemci 23. aprila 1945. leta. Hkrati so pričeli prazniti tudi nekatere njegove podružnice. Izčrpani jetniki so morali peš na pot proti Tirolski in na tisoče jih je obležalo ob teh poteh. Iz matičnega taborišča so esesovci evakuirali blizu

14.000 jetnikov, po oceni pa so imeli dachauski jetniki ob evakuaciji blizu 10.000 mrtvih. Samo na železniški postaji blizu taborišča je ležalo kakih 2000 trupel. Skoraj teden dni pred osvoboditvijo so pri-

peljali semkaj Žide, jih stlačili v vagone, nato pa zabili. Ko so ob osvoboditvi Američani odprli vagone, je udaril iz njih strahoten smrad: živih je bilo le še 70 jetnikov.

Najbolj strahotno so se iztekli zadnji dnevi v dachauski podružnici Kaufering, ki jo je sestavljalo 11 taborišč. Jetniki so bili večinoma Židje, med njimi je bilo tudi 4200 žensk. Več kot 28.000 je tu delalo v strahotnih razmerah. Pred evakuacijo so v nekaterih od teh taborišč jetnike pobili, barake pa zažgali. Prav tu so nacisti začeli uresničevati akcijo »Wolke AI«. V operaciji je bilo pobitih 12.000 jetnikov. Barake v Kauferingu IV, kije bil nekakšno bolniško taborišče, so esesovci zažgali skupaj z bolniki. Ko so prispeli v taborišče Američani, so našli le zoglelena trupla, iz katerih se je še kadilo, in dve množični grobišči, v vsakem od njih približno 2500 trupel.

V Dachauu so jetniki zasumili, da jih krvniki ne bodo kar tako prepustili zaveznikom. Zato je mednarodni komite, ki so ga jetniki ustanovili že poprej, sklenil za vsako ceno navezati stike z Američani in jih obvestiti o nevarnosti, ki preti taborišču. To nalogo je komite zaupal Karlu Riernerju, ki se je prebil do zaveznikov, ti pa so del tankovskih oddelkov usmerili v pospešenem pohodu proti taborišču. Dachau je bil osvobojen 29. aprila 1945. leta ob 17. uri 20 minut - le bore tri ure pred tem, ko naj bi SS divizija »Viking« uničila taborišče z jetniki vred.

Dan poprej je prišlo do poskusa osvoboditve taborišča. Jetniki, ki so pobegnili iz evakuacijskega transporta, so poskušali skupaj z jetniki zunanje delovne skupine »Wulfert« in s skupino dachauskih meščanov osvoboditi taborišče, a se jim to ni posrečilo. V bližini taborišča je bila namreč zloglasna esesovska divizija »Wiking«, ki je zadušila upor. Esesovci so vodje upora ustrelili pred dachausko mestno hišo.

Pogled na osvobojeno taborišče je bil grozoten. Krematorij je bil do stropa napolnjen z mrličmi in tisoče trupel je ležalo vsepovsod okrog njega. Tisoče živih okostanjakov je lazilo sem ter tja po taborišču in tisoče bolnikov je ležalo priklenjenih na posteljo in čakalo na pomoč.

Proti dachauski esesovski posadki sta bila dva glavna procesa (1945 in 1947), nato pa še štirje manjši. Od celotne, skoraj štiritisočglave posadke, kolikor je je bilo v Dachauu pred osvoboditvijo, je dosegla roka pravice le borih 50 zločincev ali komaj 1,3 %.

Svet je kmalu po ustanovitvi taborišča Dachau izvedel za zločine, ki so se tu dogajali. Že ob koncu aprila 1933. leta, štiri tedne zatem, ko so ga pripeljali v taborišče, je nemškemu komunistu Hansu Biemlerju, sekretarju KPD za Bavarsko uspel neverjeten podvig. Pobegnil je iz taborišča in se prebil do Moskve, kjer je še istega leta izšla knjiga »Im Mörderlager Dachau« (V morilskem taborišču Dachau).

Jetniki so kmalu spoznali, da se je moč upreti nezaslišanemu sistemu terorja le s solidarnostjo in tovarištvom. V tem primeru so prav gotovo prednjačili Jugoslovani, med njimi so Slovenci imeli večino, kot najboljše organizirana, najbolj politično aktivna in revolucionarna skupnost v tem taborišču, saj jih je povezoval v trdno celoto veličasten narodnoosvobodilni boj. Ze leta 1942 so organizirali solidarnostno akcijo »rdečo pomoč«. Poleg hrane za najbolj potrebne so zbirali zdravila za bolnike in reševali ljudi iz transportov itd.

Povezovanje in politično delo med našimi ljudmi v taborišču sega v začetek štiridesetih let. Že leta 1943 sta se izoblikovali partijska in skojevska organizacija in prav nesebičnemu delovanju teh dveh organizacij gre zasluga, da je bilo smrtnih žrtev med našimi jetniki neprimerno manj kot v drugih nacionalnih skupinah. Pri tem delu je pokazala posebno vnemo prav mladina, ki je leta 1944 izdala - seveda ilegalno - celo svoj časopis »Razsvit«, resda le v enem izvodu. Toda ta je krožil iz rok v roke in bil v veliko moralno oporo ne le mladini, ampak tudi vsem drugim.

Leta 1944 je število komunistov med našimi interniranci že tako naraslo, daje bilo treba okrepiti in reorganizirati jugoslovanski partijski komite. Ta je po analizi razmer v taborišču in oceni politične situacije začrtal smernice in program svojega dela. Pri tem se je ravnal po izkušnjah iz domovine, delati premišljeno in po načelih najstrožje konspiracije. Zato v jugoslovanski partijski organizaciji in širokem krogu sodelavcev aktivistov OF do konca obstoja taborišča ni bilo izdaje, provale in žrtev.

Organizacija je s svojim političnim delom med interniranci dvigala borbena morala jetnikov in utrjevala zavest o neizogibnem, skorajšnjem koncu fašizma. Njihovo upornost je krepilo organizirano širjenje vesti o situaciji na bojiščih in v domovini, delovanje socialne in zdravstvene pomoči med našimi ljudmi, kolektivi, v katere so vključevali tudi protifašiste drugih narodnosti, pa tudi slovenski pevski zbor, ki gaje tako prizadevno vodil naš koroški rojak Valentin Hartman.

Rezultati tega delovanja naših protifašistov v Dachau so tudi množični mitingi po osvoboditvi taborišča, izdajanje ciklostiranih glasil »Dahavski poročevalec«, »Razsvit«, »Jež za žico«, »Vesti« in pesmarica revolucionarnih jugoslovanskih pesmi »Nekaj partizanskih«. Uspešno je bilo tudi delo Jugoslovanskega narodnega odbora po osvoboditvi, v katerem so delali predstavniki vseh naših narodov. Odbor je onemogočil delovanje sovražne propagande med našimi ljudmi in organiziral pri ameriških taboriščnih oblasteh junija 1945 repatriacijo vseh Jugoslovancev iz taborišča; bilo jih je več kot 3000.

Leta 1965 je bilo taborišče izročeno v upravljanje mednarodnemu komiteju taborišča Dachau. Od nekdanjih barak so ostali le temelji, pred vsako pa je plošča s številko barake. Le tam, kjer sta bili

nekoč baraki C in A, sta danes rekonstruirani dve baraki. Leva predstavlja barako v prvotnem taborišču do leta 1938, desna pa barako v novem taborišču, kakršne so ostale do konca vojne. Nekdanje gospodarsko poslopje je spremenjeno v muzej, pred njim pa je veličasten spomenik, delo jugoslovanskega kiparja Glida Nanderja. Kot nema priča najbolj mračnih dni človeške zgodovine in opomin prihodnjim rodovom stoji dachauski krematorij.

Dachau je edino taborišče na ozemlju Zvezne republike Nemčije, kije spremenjeno v spominski muzej. To zgovorno priča o odnosu te države do nacistične preteklosti.

Ing. Stane Šinkovec

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE DORA

Taborišče je nastalo kot zunanja komanda ali podružnica glavnega taborišča Buchenwald. Ni bilo ustanovljeno z namenom kot številna druga delovna taborišča, temveč zavoljo posebnih načrtov nacistične Nemčije. Ime Dora je psevdonim, za katerim se je skrivala nuja za pospešno gradnjo podzemeljske tovarne za izdelovanje in sestavljanje nacističnega tajnega povračilnega orožja - letelih bomb V-1 daljinskih raket V-2.

Zgodba o nemških tajnih orožjih se začneja še pred prihodom Hitlerja na oblast leta 1930, ko je Reichswehr ukazal inženiriku Walteiju Dornbergerju, naj organizira tehnično bazo v bližini Berlina. Za leta 1932 je Dornberger sprejel med svoje sodelavce 20-letnega inženirja Wehrnerja von Brauna. Po prihodu na oblast se je Hitler prva leta kazal brezbriznega za raketno orožje, toda leta 1936 se je raketno oporišče preselilo na otok Usedom v Baltiškem morju, v bližino kraja Peenemünde. Koje nacistični režim dojel, kaj bi utegnil pridobiti z izpopolnjenim fašističnim orožjem je območje zavaroval z vsemi ukrepi, kijih terjajo vojaške skrivnosti. Začetek druge svetovne vojne je napore peenemündskih strokovnjakov še bolj spodbujal k zavzetemu delu. V mesecu aprilu leta 1942 so izvedli prvi vendar neuspeli poskus z raketo A-4 kot so sprva imenovali poznejšo raketo V-2. Angleško vojaško vodstvo, ki je sicer uspešno prestalo letalsko bitko za Anglijo, se je zavedalo nevarnosti nemškega raketnega orožja, saj so podatki obveščevalne službe jasno govorili o nemških poskusih s tem orožjem. Letalsko izvidništvo je slednjič odkrilo nacistično oporišče v Peenemünduju in na močno povečanih fotografijah so se pokazale izstreliščne ploščadi in rakete. V noči pred 17. in 18. avgustom 1943. leta je 571 angleških težkih bombnikov nepričakovano napadlo Peenemünde. Razdejanje na napravah je bilo precejšnje in veliko je bilo tudi človeških žrtev med delavci

(na prisilnem delu) in strokovnjaki: več kot 700. Najvažnejših načrtov in naprav bombni napad sicer ni uničil, vendar pa je bilo nemške vojaške skrivnosti konec in ni kazalo, da bi bil Peenemünde še naprej osrednje raketno oporišče in središče bodoče serijske proizvodnje raket.

Napočil je veliki trenutek reichsführeija SS Heinricha Himmlerja, kije Hitlerju ponudil pomoč svoje vsemogočne SS in mu zagotovil, da lahko organizira varne proizvodne prostore pod zemljo in delavce, kijih bo izbral iz svojih koncentracijskih taborišč. Führerju je zagotovil tudi popolno tajnost, saj je s policijskim aparatom neomejeno razpolagal z življenji tako nemških delavcev kot tudi jetnikov. Himmlerjeva SS je tako prišla v oborožitveno industrijo, ki jo je dotlej upravljal izključno Wehrmacht.

V odmaknjeni dolini Harza, devet kilometrov severovzhodno od mesteca Nordhausen, so bili v hribovit hrbet Kohnsteina že izvrtani številni podzemeljski rovi: tuje nastalo skrivnostno in najbolj skrbno varovano koncentracijsko taborišče Dora. Že pred vojno so v teh rovih uskladiščevali kemikalije, sedaj pa jih je general SS Hans Kammler izbral za osnovo nove »osrednje tovarne« raket Mittelwerke oz. Mittelbau. V avgustu 1943. leta, neposredno po zavezniškem napadu na Peenemünde, je vodstvo SS že pripeljalo prvo skupino jetnikov iz koncentracijskega taborišča Buchenwald. Sledile so nove in nove stotine jetnikov, ki so razširjali stare rove in vrtali nove za bodočo tovarno.

Naglico, s katero se je Kammler lotil nove naloge, je būa tolikšna, da za jetnike ni dal zgraditi posebnih bivalnih prostorov. Za spanje je vodstvo SS določilo eno izmed velikih še nedokončanih podzemeljskih dvoran - pozneje še eno - v kateri so stali stisnjeni drug ob drugem štirinadstropni pogradi. Od začetka gradnje in še prve tri mesece leta 1944 je v teh prostorih »počivalo« kakih dvanajst tisoč jetnikov, ki so se menjavali po dvanajsturnem delu in večurnem postajanju po tunelih, da je bilo zadoščeno formalnostim taboriščnega reda.

Razmere v podzemlju so bile strahotne. Agregati so neprestano hrumeli in poganjali pneumatska kladiva ter svedre, ki so se s truščem zažirali v apnenčasti masiv Kohnsteina. Po vsem podzemlju so se neprestano valili oblaki dušljivega kamnitega prahu, ki so ga dvigovali svedri in neprestane eksplozije min. Prah se je sesedal povsod, silil je v oči in žgal pljuča. Jetniki so bili neprimerno oblečeni za delo in življenje v vlažnih in hladnih rovih. Vodo so dovajali le za betonske mešalce. Jetniki je niso imeli ne za pitje ne za umivanje. To je trajalo več mesecev, tja do marca 1944. leta in ves ta čas jim niso zamenjali ne obleke in ne perila. Odvažanje kamenja in prenašanje strojev je črpalo zadnje človeške moči. V takšnih razmerah, pod težo bremen ter sadističnega priganjanja esesovcev in kriminalcev, povrh vsega pa še ob sila borni hrani, so jetniki množično

umirali. V polmraku tunelov so se dogajale strahotne reči. Mrtvece so že naslednji hip oropali revnega oblačila in njegova prva postaja na poti k sežigu je bila ob vhodu v enega izmed tunelov, kjer so jih metali na kup, ki je pred očmi mimoidočih neprestano rastel, izginjal in spet rastel. Mrtve okostnjake so do poletja 1944 vsak dan odvažali v buchenvvaldski krematorij. Smrtnost je bila izredno visoka, kajti splošni onemoglosti so se pridružile številne bolezni dihal, zlasti hitra pljučnica. Mnogo jetnikov je podleglo tudi posledicam nečloveških kazni; le redki, ki so bili kaznovani za slabo opravljeno delo ali nedelo, so lahko brez najhujših posledic preživeli številne udarce z železnimi palicami, gumijastimi kabli ali lesenimi toporišči.

Doro so nacisti gradili kot tovarniški prostor in jo hkrati postopoma opremljali tudi že s stroji in napravami za izdelavo in montažo raket. Tako sta nastala dva vzporedna 1800 metrov dolga predora, po katerih je bila speljana normalnotirna proga. Ta dva glavna predora, speljana v obliki črke S v razdalji 190 metrov, je povezovalo 46 prečnih rorov, ki so bili široki dvanajst metrov in pol in visoki osem metrov in pol. Nekateri rovi so bili še posebej poglobljeni, tako da so merili v višino trideset metrov, da so lahko v njih na koncu montaže obračali raketo V-2 dolgo nekaj več kot štirinajst metrov in težko štirinajst ton.

Šele na pomlad leta 1944 so postavili za jetnike bivalne barake v gozdni globeli, odkoder so jih v rednih dvanajsturnih izmenah gnali v predore, jetniki pa so morali ob menjavi turnusov ostajati na delu polnih 24 ur. Ker je bila Dora povezana z največjo nacistično skrivnostjo, od katere sije vodstvo reicha obetalo odločilen preobrat v vojskovanju in končno zmago, je bil režim življenja in dela jetnikov pod najstrožjim nadzorstvom. Iz Dore ni nihče odšel živ na delo v drugo taborišče in če so kakšno skupino zbrali za transport, je to bil transport onemoglih jetnikov, ki so jih pošiljali v Bergen-Belsen ali Lublin, kjer so jih pokončali s smrtonosnimi injekcijami ali pa pomorili v plinski celici. Čeprav so se razmere v podzemlju spremenile, ko so bile galerije zgrajene, urejene in opremljene, čeprav so uredili prezračevanje, je bila smrtnost med jetniki še vedno velika. Izredne delovne razmere, telesna izčrpanost, neprestano pomanjkanje počitka in prehrane, ki ni zadostovala niti za ohranjanje osnovne biološke moči - vse to je terjalo svoj davek. K vsemu temu še psihološke traume tisočev jetnikov, ki so morali prestajati neprestano ponižujoče ravnanje esesovcev in jetnikov - kriminalcev, ki jim je vodstvo taborišča izročilo oblast nad jetniki. Ves aparat SS v koncentracijskih taboriščih je bil vzgojen predvsem za uničevanje jetnikov in tega se ni mogel otresti niti tedaj, ko si je hotelo vodstvo SS s posebej organiziranimi delovnimi taborišči zagotoviti visoke dobičke. V Doro so vozili vedno nove jetnike, da bi zamenjali umrle, delu komaj priučene jetnike. Ta postopek se je neprestano po-

navijal. Do začetka meseca aprila 1945. leta so v Doro pripeljali 60.000 jetnikov, od katerih se jih 30.000 ni nikoli vrnilo. Do oktobra 1944. leta so mrtve vozili v bazno taborišče Buchenwald. Izredno veliko število mrtvih je bil edini dokaz, da se v Dori dogaja nekaj nenavadnega. Z dograditvijo lastnega krematorija pa je postala Dora 24. oktobra 1944. leta samostojno taborišče z 32.532 registriranimi jetniki, ki so bili razporejeni tudi v nekaterih podružnicah. V Dori je delalo kakih dvanajst tisoč jetnikov; do osamosvojitve taborišča se je »posadka« zaradi visoke smrtnosti kar dvakrat izmenjala.

Koje proizvodnja stekla, so na raketah neprestano odkrivali napake in okvare. Tudi v najtežjih razmerah so znali jetniki v 40.000 delih, iz katerih je bila sestavljena velikanka, poiskati možnosti za sabotažo. Ker je večina sestavnih delov prihajala iz različnih manjših tovarn razstresenih po vsej Nemčiji, kjer sploh niso vedeli, čemu bodo služili, so se jetnikom ponujale možnosti za sabotaže. Leta 1944 je bilo leto sistematičnih zavezniških bombardiranj in zato ni bilo nič nenavadnega, če so pošiljke prihajale poškodovane, jetniki pa so jih pred montažo še bolj poškodovali. Jetniki so z zadoščenjem opazovali, kako so vojaki veliko raket vozili nazaj, da bi jih razstavili, nato pa znova odpeljali iz predora na izstreliščne rampe.

Taboriščno vodstvo se je zavedalo, kaj se dogaja in je poseglo po ostrih povračilnih ukrepih proti domnevnim in resničnim saboterjem. Kazen je bila vedno enaka: jetnike so obesili. Najprej so opravljali to gnusno početje na zbornem prostoru v taborišču in v navzočnosti polovice jetnikov, ki so bili tedaj prosti. Obešali so posamezno, toda kmalu so to počenjali v skupinah, kar naj bi delovalo še bolj zastrašujoče. Potem ko je eden od prvih obsojencev vzkliknil protinemško geslo, so prihajali pod vislice jetniki, ki so jim vtaknili poprek v usta paličico in jo z žico zadržali na tilniku. Pozneje so si izmislili nov način: na prečnem drogu, ki so ga s pritiskom na gumb dvignili z električnim mačkom, so lahko hkrati obesili tudi po deset jetnikov. Dogajalo se je, da so to večkrat ponovili. Trupla so visela na drogu tako dolgo, dokler ni pod njimi odkorakala mimo delovna izmena, ki je končala delo in dokler ni prišla na delo druga izmena. Sodili so, daje učinek zastraševanja popoln in vreden esesovske iznajdljivosti.

Ritem Dorinega vsakdana se je začel krhati na začetku leta 1945. Razmere so se začele hitro slabšati; proizvodnja je zastajala, ker ni bilo potrebnih delov, jetniki so ostajali brez redne preskrbe. Konec, ki so ga jetniki že slutili, ni obetal nič dobrega. Jetniki so uganili, da namerava vodstvo SS likvidirati vse jetnike, saj so bili povezani z nacistično skrivnostjo. Vodstvo taborišča je takšne ukaze prejelo tudi od glavnega poveljstva SS, toda njegovo uresničitev so preprečili dogodki, kijih ni nihče predvideval. Zavezniki so napredovali nepričakovano hitro in zgodilo se je, da so se v predor za tekli pred bombardiranjem prestrašeni prebivalci Nordhausna.

Pravijo, da je tudi Hans Kammler odstopil od svojega načrta, da bi žive jetnike zaprl v labirintu podzemnih dvoran, čeprav so esesovci večkrat odgnali jetnike v predor, kjer so videli, kako pripravljajo v tleh jaške za polaganje razstreliva.

Kammler je preračunljivo prepustil taborišče Doro in podzemeljsko tovarno ameriški III. armadi nedotaknjeno in z zadnjimi primerki raket V-2 na montažni stezi ter z nepoškodovanimi stroji in laboratoriji. Le jetnike je v zadnjem hipu pognal na evakuacijske transporte, ki so v zadnjih tednih pred zlomom tretjega reicha terjali veliko človeških žrtev; posamezna taborišča niso več hotela sprejeti v železniških vagonih zaprtih jetnikov brez vode in hrane. Zlom Nemčije je rešil na smrt obsojene.

Po vojni nemški politični in vojaški funkcionarji niso hoteli vedeti za strahote koncentracijskih taborišč. Za Doro oziroma »srednjo tovarno« (Mittelwerke) pa imamo v rokah dokaze, da so vedeli zanj. Tako je Albert Speer, minister za oborožitev in odgovoren tudi za proizvodnjo v Dori, kjer se je tudi sam večkrat mudil, zapisal v svojih spominih: »Razmere za jetnike so bile resnično barbarske in kadarkoli danes pomislim na to, me obide čustvo globoke prizadetosti in osebne krivde«. Doro je večkrat obiskal tudi Wehrner von Braun, konstruktor rakete V-2 in pozneje »očče« rakete, s katero so ZDA poslale prvega človeka na mesec. V svojih spominih je zdaj že pokojni von Braun opisal, da so v »osrednji tovarni« delali kriminalci skupaj s političnimi jetniki: »Mnogi med političnimi jetniki so pripadali francoski rezistenci, poljskemu odporu, prišli so iz vrst Titovih partizanov ali iz vrst ilegalne nemške komunistične partije. Premnogi od teh jetnikov so bili strahotno podhranjeni. Temu nikakor nočem oporekati.« Ko so mu omenili, daje od decembra 1943 do januarja 1945 leta umrlo v Dori poprečno 1500 jetnikov na mesec, je izjavil: »Po vsem kar sem slišal in bral o tem po vojni, se mi zdi to število povsem sprejemljivo ...«

V Dori so bili med jetniki tudi Jugoslovani in predvsem Slovenci. Le redki so preživeli. Bila je neprecenljiva sreča, če so se tovariši znašli v isti ali sosednji delovni skupini. Lahko so si pomagali kot politično enotna skupina, kjer so se posamezniki čutili predvsem kot začasno izločeni iz narodnoosvobodilnega boja in ne kot žrtve. Nekateri viri pravijo, daje bilo v Dori 700 Jugoslovanov osvoboditev pa je dočakalo le nekaj deset.

Doro je moč obiskati. Danes je tamkaj zapuščeno zemljišče, kjer lahko nekdanji jetniki s težavo odkrijejo in na pol ugame nekdanji tloris taborišča po nekaterih ostankih temeljev in betonskih zaplat. Oba vhoda v nekdanja predora sta zrušena. Edino na hribu, kjer je stal krematorij, stoji sredi bukev bronast spomenik žrtvam: skupina petih obtožujočih jetnikov.

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE FLOSSENBÜRG

Flossenbiirg leži približno 12 km od meje med ZR Nemčijo in Českoslovaško ter 25 km nad mestom Weiden v pokrajini Oberpfalz približno 700 m visoko v Bavarskem pogorju. Področje tega dela vzhodne Bavarske ima zelo ostro podnebje, kar so zlasti občutili interniranci v Flossenbürgu. Zime so tu dolge in ostre, še posebej neprijetne zavoljo stalnega vetra, ki brije z vzhoda.

Flossenbiirg so nacisti ustanovili leta 1938 kot centralno taborišče, kije imelo že blizu 80 podružnic. Prvi jetniki v taborišču so bili avstrijski in nemški komunisti, ki so ga tudi gradili. Taborišče so postavili stopničasto v divjini hriba, v njem pa je bilo tedaj nekaj več kot tisoč jetnikov. Že od začetka je sodilo med posebno hudo, saj je bila njegova gospodarska osnova kamnolom granita, kjer nacisti niso uničevali jetnikov le s težkim delom, ampak so jih pretepali in mučili in pobijali. Eksekucije, zlasti ruskih jetnikov, so se v letu 1942 in delno tudi leta 1943 vrstile tako rekoč iz dneva v dan. Zdaj so taboriščnike streljali, zdaj javno obešali. Sadizem vodstva taborišča se je pokazal v vsej svoji silovitosti na božični večer 1944. leta, ko so postavili v esesovskem delu taborišča z žarnicami okrašeno božično drevo, v jetniškem delu taborišča pa obesili osem internirancev.

V letu 1943 so Nemci pod kamnolomom preuredili nekaj barak v letalsko tovarno »Meserschmidt 2004« in v njej izdelovali nekatere letalske dele. Za internirance, zaposlene v tej tovarni, je bil režim nekoliko lažji, vendar jih je doletela ostra kazen za vsako, še tako neznamno sabotažo ali »malomarnost«.

To taborišče je »slovelo« tudi po svojem notranjem zaporu (bunkerju), v katerem so bile zaprte znane politične osebnosti: Blum, Schuschnig, Horthy itd. Pozneje so v taborišče pripeljali visoke nemške oficirje, obtožene sodelovanja pri atentatu na Adolfa Hitlerja. Tu so jih tudi usmrtili, med njimi admiral a Canarisa. V tem bunkerju so nacisti likvidirali približno 20.000 jetnikov, ki so imeli na kartotečnem listu pripisano opombo »SB«, kar je pomenilo sonderbehandlung (posebni postopek). Ti jetniki niso dobili taboriščnih številk.

Prvi Jugoslovani so prišli v Flossenbiirg leta 1941 iz okupirane Štajerske, ki jo je Hitler priključil k reichu. Večje število Jugoslovancev - več kot 800 - pa so pripeljali v Flossenbiirg v oktobru 1943, torej po italijanski kapitulaciji. Večina med njimi je imela za seboj že italijansko internacijo. Posebnost Flossenbiirga je bila tudi v tem, da Jugoslovanci niso označevali s črko »J« tako kot v drugih taboriščih, ampak po narodnostih »SL« za Slovence, »H« za Hrvate in »S« za Srbe.

V jeseni 1943. leta so začele nastajati ilegalne skupine jetnikov za boj proti nacizmu in za obrambo jetnikov. Te skupine je združeval in vodil mednarodni odbor. Pozneje so te skupine reorganizirali v nacionalne odbore. Njihova naloga pa je bila organizirati pomoč članom svojih nacionalnih skupnosti, dvigati moralo, organizirati kolektive in pozneje, če bi se pokazala priložnost, ustanoviti borbeno enote za upor v taborišču. Mednarodnemu odboru je uspelo zaposliti nekaj političnih jetnikov na delovnih mestih, ki so jim omogočala, da so se dobro seznanili z namerami taboriščnega vodstva SS in o položaju na frontah. To je bilo pomembno že zaradi terorja, ki je naraščal sporedno s slabim položajem na bojiščih.

Proti koncu vojne je postalo delo mednarodnega in nacionalnih odborov vse težje, kar je bilo posledica prenapolnjenega taborišča, v katerega so prihajali evakuiranci iz izpraznjenih taborišč, zaradi epidemij tifusa, popuščanja discipline in počasnega zapiranja zunanjih delovnih komand. Tako so odbori namenili svojo dejavnost predvsem ohranjanju discipline, snage in omejevanju epidemij. Rezultati pa so bili sila skromni, saj so prihajali novi in novi transporti, ki so povzročali vse večjo zmedo. Krematorij ni mogel več sežgati vseh umrlih in pobitih, zato so jih esesovci sežigali kar na grmadah za taboriščem.

V aprilu 1945. leta je Flossenbiurg doletela usoda mnogih taborišč - evakuacija. Cilj je bil Dachau. Na pot je odšlo približno 16.000 jetnikov, ki seje za tisoče spremenila v pohod smrti, v cesto postreljenih na pragu svobode.

Taborišče so osvobodile ameriške enote 23. aprila 1945. leta in nudile pomoč kakim 2.000 bolnim jetnikom. Kljub prizadevanju zdravnikov - jetnikov, jih je več kot polovica pomrla.

SS je v tem taborišču vestno opravila dobljeno nalogo. Po nepopolnih podatkih je pokončala 73.696 ljudi iz 18 držav - samo Jugoslovancev več kot 2000, mnogim preživelim pa skrajšala življenje ali pa jih spremenila v trajne invalide.

Po osvoboditvi so taborišče porušili; na kraju, kjer so bile jetniške barake, so zgradili stanovanjske vile za sudetske Nemce. Uredili pa so tudi spominski park na prostoru poleg krematorija, ki stoji še nedotaknjen. Tu so tudi skupne grobnice jetnikov posameznih narodnosti. Tudi Jugoslovanci imajo skupno grobnico v obliki piramide. Kot spomin na taborišče smrti so ohranili tloris vseh zaporov in 5 celic v prvotnem stanju, v katerem je razstavljenih precej izvirnih dokumentov. Vsakih pet let je v Flossenbürgu večja komemoracija, ki se je Jugoslovanci redno udeležujejo s svojo delegacijo.

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE MAUTHAUSEN

Koncentracijsko taborišče Mauthausen je bilo po obsegu majhno taborišče s podružnicama Guzen I. in II., vendar je po esesovskih metodah uničevanja in v marsičem prekašalo druga taborišča.

Po zasedbi Avstrije na poletje 1938. leta so nacisti v mauthausenskem kamnolomu ustanovili tako imenovano delovno skupino (aussenkommando) Dachaua. V marcu 1939. leta pa so pričeli graditi taborišče, ki se je nato osamosvojilo. Od mesta je bilo oddaljeno 5 km.

Prvi transport internirancev je prišel iz Dachaua v Mauthausen 8. avgusta leta 1938. Centralno taborišče Mauthausen je bilo razdeljeno na tri dele, imelo je 30 barak, pralnico, kuhinjo, posebne zapore, naprave za likvidacijo, obrtne delavnice, primitivno ambulančo in bolnišnico, veliko stransko taborišče pod šotori in potrebne zgradbe za več tisoč esesovcev. Mauthausen je bilo matično taborišče, ki je imelo na področju okupirane Avstrije 49 podružnic. Ena takih podružnic je bila na Ljubelju pri Trziču, ki je bila ustanovljena 2. junija 1943. leta. Na Ljubelju so interniranci v najtežjih delovnih razmerah prebijali predor med Avstrijo in Jugoslavijo. Nacistom se je mudilo, saj si nemški vojaški stroj ni mogel privoščiti niti minute zamude. Hitreje . . . hitreje. . . še hitreje. Človeško življenje je tu bilo brez vsake vrednosti. Če je vsako podružnico varovalo samo 300 oboroženih esesovcev, so potrebovali nacisti za nadzor koncentracijskega taborišča Mauthausen in njegovih 49 podružnic kar 13.850 vojakov, ki so jih morali odtegniti s fronte.

Mauthausen je bilo moško taborišče in šele proti koncu vojne je prišlo vanj nekaj tisoč žensk. Zenske, ki so pomotoma prišle v taborišče, ker so bile pomešane med moške transporte, so sprva kar takoj likvidirali. Prve ženske, ki so prišle v Mauthausen, so bile štiri Jugoslovanke, ki so jih na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1942. leta ustrelili za blokom št. 15. V aprilu 1942 so ustrelili tudi 50 Gorenjcev, ki so jih pripeljali iz begunjskih zaporov.

Koliko ljudi je šlo skozi pekel Mauthausna, ni mogoče natančno ugotoviti, saj so znali esesovci spretno prikrivati število zapornikov, med drugim tako, da so ponovno podelili številko umrlega drugemu internirancu, da so internirance stalno premeščali iz taborišča v taborišče; pod šotori v taborišču Mauthausen pa je bilo več deset tisoč nikjer evidentiranih Poljakov in Madžarov itd. Maršalek v svoji knjigi »Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen« navaja kar za 58 transportov, ko število internirancev ni znano. Po nekaterih ocenah je šlo skozi Mauthausen 335.000 ljudi, zato tudi ni mogoče ugotoviti natančnega števila Jugoslovanov.

Podatki o številu umrlih so bolj točni, saj je bilo po podatkih muzeja v Mauthausnu v tem taborišču umorjenih 122.267 interni-

rančev različnih narodnosti. Jugoslovani so po žrtvah na četrtem mestu. Po tej statistiki je v Mauthausnu za vedno ostalo 12.890 Jugoslovancev.

Po prihodu v taborišče so internirance za nekaj dni vtaknili v karanteno, od tam pa poslali na delo. Nekateri so morali opraviti »pripraviško dobo« v kazenski delovni enoti. V taborišču je bilo 56 različnih delovnih enot. V najmanjši delovni enoti sta delala dva interniranca, v največji, v kamnolomu Wiener Graben, pa 2000 internirancev.

Mauthausen je slovel po nečloveškem ravnanju z interniranci. Politične jetnike so nacisti pošiljali v Mauthausen iz vse Evrope s pripombo »vrnitev ni zaželen«. Podivjani esesovci so na brutalen način likvidirali pripadnike rdeče armade, jugoslovanske partizane, prostovoljce iz španske državljanske vojne, Žide in druge antifašiste. Esesovci so bili neprekosljivi strokovnjaki v mučenju ljudi. Grozote mučenja in tudi telesni napor so pri mnogih internirancih pustili težke duševne posledice, mnogi so se vrnili domov z nepopravljivimi telesnimi poškodbami. Jetniki so bili živi okostnjaki, saj so tehtali kakih 40 do 50 kg.

Najbolj znane esesovske metode mučenja so bili dolgi in izčrpavajoči apeli, ki so bili ob vsakem vremenu trikrat na dan in so včasih trajali po več ur. Sprva so morali živi prinesiti na apel tudi svoje bolne in mrtve tovariše.

Pravico kaznovati jetnika so si lastili vsi esesovci, starešine blokov in drugo osebje v bloku in na delu vsemočni kapoži in njihovi pomočniki. Večkrat so internirance kaznovali s 25 udarci z bikovko po zadnji plati, pri čemer je moral nesrečnež udarce na glas šteti. Če se je onesvestil pred koncem kazni, so mu razliko naložili kasneje. Pri fizičnem kaznovanju so bili poleg esesovcev najbolj kruti kriminalci.

Poleg fizičnih kazni so esesovci uporabljali tudi posebne sistematične metode trpinčenja, ki so se sčasoma sprevrgle v sistem fizičnega uničevanja jetnikov koncentracijskih taborišč. V Mauthausnu so med drugim uporabljali tudi naslednje metode:

Interniranca so vtaknili pod mrzlo prho in ga pustili pod vodo, kije imela 10 do 12 stopinj, kake pol ure. Če ni umrl zaradi infarkta, je nekaj dni zatem podlegel za pljučnico. Večkrat so morali interniranci lačni v teku prenašati kamenje težko tudi do 50 kilogramov.

Molitev na tibetanski način je pomenila, da so internirancu vtaknili med prste lesene ali železne paličice, esesovec pa je nato stiskal paličice, kar je povzročalo strahotne bolečine. Na ta način so hoteli od internirancev izsiliti priznanja za dejanja, kijih niso nikoli storili.

Internirance so obešali množično in posamezno. Množična obešanja so opravljali pred krematorijem, kjer sojetnike obesili kar na mesarske kavlje. Za javna, posamezna obešanja so izbrali zborni

mesto ali apelplatz, da bi tako zastrašili druge. Internirance so pripeljali pod vislice njegovi najboljši tovariši na majhnem vozičku ob spremljavi taboriščne muzike.

Tudi streljanja so bila množična in posamična. Množične eksekucije so opravljali za blokoma 15 in 20. Tu so ustrelili tudi Tomaža Godca iz Bohinja. Pod streli esesovcev je omahnil tudi Karel Hudo-maljš, kovač iz Zagorja, predvojni član CK KPJ in sekretar SKOJ.

Posebnost je bila streljanje na »begu«. Interniranca so esesovci nagnali čez stražarsko črto, nato pa so ga ustrelili. Samo v letu 1942 so na ta način umorili 639 internirancev. Ob takih umorih so družinam prizadetih poslali naslednje »sožalje«, pravzaprav obrazec:

»Spoštovani gospod (ali gospa)

Vaš sin (mož, brat) se je javil bolnega in je bil sprejet v bolniško nego. Nudili smo mu najboljšo nego in zdravila, pa tudi najboljšo oskrbo. Kljub prizadevanju zdravnikov nismo mogli zaustaviti njegove bolezni in je dne . . . umrl. Ob tej izgubi vam izrekamo sožalje.

Vaš sin (mož, brat) je umrl brez zadnje želje. Preostale stvari pokojnika vam bomo v kratkem poslali.«

Nekaterim pismom so dodali še naslednje vrstice:

»Pokojnik je bil priden delavec in so ga imeli vsi radi. V naslednjih dneh bi bil izpuščen iz internacije.«

S smrtonosno injekcijo v srce so v Mauthausnu umorili na stotine internirancev. Kandidate so izbrali na selekcijah, ki jih je opravila posebna esesovska zdravniška komisija. Interniranci so morali pred to komisijo narediti nekaj korakov. Zdravniki pa so jih označili s posebnimi znaki na prsih. V si, ki so bili določeni za selekcijo, so morali stopiti iz vrste.

V Mauthausnu je bila posebna plinska celica, urejena kot kopalnica. Po posebnem kanalu so spustili v celico smrtonosni plin, medtem ko so interniranci čakali, kdaj bo pritekla voda. Kanal, po katerem so spuščali plin, so esesovci odstranili v aprilu 1945. leta. Mimo tega je bil v gradu »Hartheim« zavod za »evtanazijo«, kjer so s plinom umorili blizu 7200 internirancev iz Mauthausna.

Za usmrnitev s plinom so imeli v Mauthausnu tudi več posebnih avtomobilov, ki smo jih imenovali »fantomi«. Vanje so spravili po 25 do 30 žrtev in jih odpeljali »na sprehod« zunaj taborišča. Med vožnjo je esesovec, kije sedel poleg voznika, potegnil za posebno ročico in spustil v hermetično zaprto kabino, kjer so bili interniranci, smrtonosni plin, ki je v 20 minutah opravil svoje. Interniranci so se vrnili »s sprehoda« v krematorij. Najbolj gnusen zločin so zagrešili esesovci nad poljskimi otroki v jeseni 1944. leta, ko so v teh avtomobilih pomorili od 200 do 260 otrok, starih od 6 do 10 let.

Veliko zločinov so zagrešili nacisti in njihovi zdravniki tudi z različnimi medicinskimi poskusi.

Tako se je esesovski zdravnik dr. Richter uril na internirancih v nekaterih operacijah, sprva na mrtvih, kasneje na živih. Vsak dan

je za svojo »vajo« operiral po več internirancev. Predvsem je vadil operacije želodca, odstranjevanje ledvic, operacije slepega črevesa in trepanacije. Večina njegovih »bolnikov« operacij ni preživela. Tistih nekaj, ki so jih preživeli pa je dr. Richter sam usmrtil z injekcijami v srce.

Čeprav je bilo taborišče dobro zastraženo in so bili pobegi vnaprej obsojeni na neuspeh, je bilo vendarle nekaj poskusov. Srečno so se končali v glavnem le pobegi iz podružnic. Po nepopolnih podatkih je v obdobju od 8. avgusta 1938 do 30. aprila 1945. leta poskusilo pobegniti iz Mauthausna 639 internirancev. Med ubežniki je bilo 21 Jugoslovanov. Kot vem, so uspeli pobegniti: Čede Alojz, Kožuh Milan, Kobal Cveto, Aleš Jelenc, Riko Pavlin in še nekateri.

Največji organizirani pobeg iz dobro utrjenega Mauthausna je bil vsekakor tisti, ki so ga organizirali interniranci iz bloka smrti, kot so imenovali barako št. 20, ko je 2. februarja 1945. leta uspelo pobegniti kakim 500 internirancem. Med ubežniki je bilo tudi nekaj Jugoslovanov. Esesovci so takoj organizirali zasledovanje, ki so ga imenovali »Mühlvierteiler Hasejagd« (lov na zajce); v njem pa so sodelovale vse formacije SS Mauthausna, enota wehrmachta iz bližnje okolice, pripadniki enot SA, člani NSDAP, člani hitlejugenda, volksturma, gasilci, žandarmerija in večina kmetov iz okolice. Trupla in krvave lise na belem snegu so zgovorno pričale o uspehu lovcev. Gonjači so vlekli ujete internirance iz zapuščenih stanovanj, garaž, hlevov, kleti, kozolcev in drugih skrivališč. Večino so ustrelili kar na mestu. Trupla ubitih pa obesili na veje dreves ali pa jih vlačili s seboj kot lovske »trofeje«.

Te gnusne zločine so mirno gledali prebivalci Mauthausna. Po treh dnevih lova so večino ubežnikov polovili in pobili. Nekaj beguncev pa je le ušlo.

Zaradi nevzdržnih uničevalnih razmer mnogi jetniki niso vzdržali in so napravili samomor.

V Mauthausnu je bilo interniranih veliko komunistov iz vse Evrope, tako da ni naključje, da se je kmalu razmahnilo politično delo. Zarodke političnega dela so pomenile solidarnostne akcije, ki so jih organizirali rdeči Španci in Slovenci. V teh prvih akcijah so interniranci zbiral hrano in zdravila za bolne tovariše, pa obleko in obutev. Mnogim so poskušali zagotoviti lažje delo in podobno. Solidarnostne akcije so se sčasoma razširile na vse nacionalne skupine. Pozneje so interniranci v strogi ilegali ustanovili nacionalne komiteje in ko se je delo po posameznih nacionalnih skupinah nekoliko razmahnilo, so ustanovili tudi mednarodni komite.

Število internirancev je bilo vsak dan večje. Vsak dan so prihajali v Mauthausen novi transporti. Zato je bilo potrebno razširiti mednarodni komite in k delu komiteja pritegniti predstavnike vseh narodov. Od Jugoslovanov je bil v komite kooptiran Lovro Kuhar * Prežihov Voranc. Eden največjih uspehov mednarodnega komi-

teja je bil, daje uspel počasi zamenjati na vodilnih mestih krimilance s političnimi interniranci.

Ta zamenjava ni bila lahka naloga. Boj med »rdečimi« in »zele-
nimi« interniranci pa se je nadaljeval vse do osvoboditve.

Mednarodni komiteje opravil veliko nalogo ob koncu vojne. Izdelal je namreč načrte in izvedel vse potrebne priprave za morebitni upor v taborišču, preprečil je množično usmrnitev s plinom internirancev iz bolnišnice v ruskem taborišču, po osvoboditvi taborišča pa preprečil zmedo in onemogočil pobeg kriminalcev. Komite je tudi sodeloval pri zbiranju podatkov o zločinih v taborišču in pomagal internirancem pri vrnitvi v domovino.

V političnem življenju taborišča so odigrali pomembno vlogo tudi Jugoslovani. V Mauthausnu so bili internirani nekateri znani predvojni politični delavci: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, Tone Dolinšek-Metod, Karel Hudomalj, član CK KPJ in SKOJ, Tomaž Godec in pisatelj Ivan Potrč.

Mauthausen je bil osvobojen 5. maja 1945. leta. Bil je čudovit pomladanski dan. Okrog 11.30 ure smo zaslišali brnenje motorjev. Vedeli smo, da se dogaja nekaj pomembnega. Iz doline po cesti so pripeljali ameriški avtomobili in dva tanka. V taborišču je izbruhnil spontan upor. Major sovjetske rdeče armade Pirogov, ki gaje mednarodni politični komite imenoval za voditelja upora, je že stal nad glavnim vhodom, po taborišču seje razlegel strel iz njegove pištole in njegov bojni klic:

»Davaj rebjata!«

Potem so se zvrstili prizori, kijih ni mogoče opisati. Nekateri interniranci so tulili od veselja drugi so molili, nekateri so se kot blazni smejali, drugi jokali. Vsaka od narodnostnih skupin je pela svojo pesem. Iz bolnišnice so se privlekli nekateri kar v srajcah. Pogled večine je bil uprt v glavna, z železom okovana vrata: skozi je stopala svoboda. Za mnoge med njimi je bil to zadnji pogled v življenje. Umrli so, ker njihovo srce ni zdržalo navala nenadne sreče.

Mato Utovič

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE NATZWEILER - STRUTHOF

V goratih Vogezih, pokrajina Alzacija v Franciji, 50 km jugoza-
hodno od Strassbourga, na nadmorski višini 900 metrov je bilo
nacistično taborišče Natzweiler - Struthof. Pobudo za postavitve
tega taborišča je dal v septembru 1940. leta Standartenführer SS
Blumberg.

Glavni objekt taborišča je bil kamnolom (Steinbruch). Prve internirance so v taborišče pripeljali 21. maja 1941. leta. Takrat je taborišče sprejelo 1500 internirancev. Najprej je prišlo 150 nemških kaznjencev-kriminalcev. Na nesrečo drugih internirancev je nekaj kriminalcev še ostalo; postali so kapoji, strah in trepet za vse internirance, zlasti za politične. Da bi se kriminalci prikupili esesovcem, so bili izredno nasilni do drugih internirancev in jih tudi na lastno pest pobijali.

V začetku leta 1944 število internirancev še ni doseglo 2000, do septembra 1944. leta, preden se je začela evakuacija internirancev v Dachau in v druga delovna taborišča v notranjosti Nemčije, se je število internirancev povečalo na 7000 do 8000. Točno število internirancev, ki so šli skozi taborišče Natzweiler - Struthof, ni znano.

Pred evakuacijo taborišča je bilo v taborišču več kot 5000 internirancev, v zunanjih delovnih komandah pa še blizu 6000. Teh delovnih komand je bilo 18, vse pa so sodile pod matično taborišče Natzweiler - Struthof.

Prvih 300 nemških zapornikov so namestili v bližini hotela »Struthof«, oddaljenem 800 metrov od kasnejšega taborišča. Ti prvi interniranci so na svojih ramah znosili ves potreben material za prve tri barake, v katerih so nato namestili prvih 800 nemških internirancev.

Baraki 4 in 5 sta bili postavljeni za revir (bolnišnico). Do leta 1944 so postavili še barake 6, 7 in 8 s kuhinjo in dokončali barake 10, 11, 12, 13, 14, 15 in 16, ter pod njo krematorij s kopalnico. Poleg krematorija je bil bunker s celicami, baraka št. 5 pa je bila namenjena poskusom z interniranci, baraka št. 8 pa tifusajem.

Vse barake so stale na terasah, na vsaki strani po ena, med njimi pa so bili prostori za apel.

Taborišče je bilo obdano z ogrado iz bodeče žice in pod električno napetostjo; na dveh straneh, ki sta mejili na gozd, pa so bila min-ska polja. Okrog taborišča je bilo postavljenih osem stražarskih stolpov, v katerih so bili stražarji z mitraljezi, če pa je padla megla, so med stolpe postavili še po dva stražarja.

Sem so pošiljali internirance z oznako N. N. (Nacht und Nebel - noč in megla). S to oznako internirani niso smeli pisati in tudi ne prejemati pisem. Vsak esesovec ali kapo je lahko takega interniranca ubil brez vzroka. Interniranci so bili hkrati tudi talci in vsak teden so ustrelili 2 do 3. V tem taborišču so nosili oznako N. N. večinoma Nizozemci in Norvežani.

Transport 500 internirancev iz Dachaua (v prvi polovici marca 1944. leta) so poslali delat v 7 km dolg predor v Ste-Marie-aux-Mines (Markirch), to je 90 km južno od Strassbourga. Drugi transport, spet 500 internirancev, je prišel 14 dni za prvim. V teh dveh tran-

športih je bilo tudi precej Slovencev. (Z mestom Ste-Marieaux-Mines smo se nekdanji interniranci na obisku leta 1965 dogovorili za pobratenje z našim Tržičem).

Takoj po prihodu transporta v mesto smo šli na delo v predor. Po vsej dolžini predora so jetniki izkopavali in na roko betonirali čeprav je sredi predora stal stroj za mešanje betona. Takoj po končanem betoniranju so postavili stroje za proizvodnjo delov za letalske motorje BMW iz Allacha.

Delo v predoru je bilo težavno, naporno in je trajalo po 12 ur, a za izmeno med soboto in nedeljo po 18 ur. O trpljenju internirancev priča podatek, daje v treh tednih umrla zaradi izčrpanosti in lakote kar tretjina jetnikov. Kdor ni mogel stati, so ga esesovci ustrelili. Bilo je tudi nekaj primerov, da so interniranci naredili samomor. Zaradi hudega trpljenja in lakote je veliko internirancev zbolelo od izčrpanosti in za tifusom.

Tako bolne so nas poslali v matično taborišče Natzweiler -, Struthof. Številni bolniki so pomrli, tisti, ki so okrevali pa so spet šli v delovna taborišča in v kamnolom (Steinbruch), na cestno delo in kilometer daleč v barake, kjer so razstavljali letalske motorje sestreljenih letal.

V kamnolomu so interniranci nosili težke skale po bregu navzgor. Kdor si je izbral lažjo oziroma manjšo skalo, so ga esesovci pretepli in mu naložili težko. Niso bili redki primeri, daje interniranec padel pod težko skalo, kapo gaje pretepel, a ker interniranec ni mogel vstati, mu je kapo vrgel skalo na glavo in mu jo zdrobil.

Tudi delo na cesti ni bilo lahko. Interniranci so delali ne glede na vreme po 12 ur. Izčrpani interniranci včasih niso mogli več dvigniti ne krampa ne lopate, pretepali so jih in kričali »los-los«. Sotrpin, ki ni mogel delati, seje naslonil na kramp, kapo mu je vzel kramp iz rok in ga z njim pobil do smrti.

Interniranci so vstajali pred 4. uro zjutraj. Po umivanju v mrzli vodi je bil zajtrk - malo čaja ali kave iz želoda. Po zajtrku je bil apel (štetje), nato odhod na delo. Zgodilo se je, daje pri štetju kdo manjkal, zato smo morali stati toliko časa, dokler ga niso odkrili. Za kazen so stali vsi taboriščniki po ves dan ne glede na vremenske razmere in brez hrane.

Internirance, ki so se skrili, da bi se izgonili težkemu delu, so posadili za nekakšno mizo in jih kaznovali s 25 udarci z bikovko po zadnji plati. Tepež je bil tako hud, daje interniranec podlegel že pri 17 udarcih, mnogi pa tudi po 8 udarcih.

S samokolnico so interniranci vedno vozili po bregu navzgor. Vozili so pepel v krematoriju zažganih trupel v jamo ali pa na vrt in travnik komandanta taborišča Kramajja (leta 1946 je bil na niirnberškem procesu obsojen na smrt).

Od leta 1942 do 1944 so v tem taborišču delali na internirancih tudi poskuse: poskuse s tifusom, s plinom LOST, s fosgenom in ubijali so jih za anatomsko zbirko prof. dr. Hirta v Strassburgu.

Ker krematorij ni mogel sežgati na kupe trupel, so polivali koks z nafto, daje bil ogenj močnejši. Poleti 1944. leta pa je zaradi premočnega ognja pogorela celo polovica krematorija.

Koliko internirancev, na katerih so delali poskuse, je ostalo živih, nihče ne ve.

Zadnje dni v avgustu 1944. leta je francoska organizacija »Alliance« napadla Nemce v neposredni bližini taborišča. Za ta napad so v bližnji vasi Nemci aretirali kakih 200 žensk in moških, jih pripeljali v taborišče in jih še isto noč pobili in sežgali v krematoriju.

V avgustu 1944. leta je bilo v taborišču kakih 4000 internirancev, po prihodu internirancev iz delovnih taborišč pa se je v tem mesecu število povečalo na 7000. Na eni prični (postelji) so spali po trije, hrano so dobivali z zamudo, tudi po 16 ur kasneje. Primanjkovalo je obleke in perila.

Evakuacija taborišča seje začela 31. avgusta 1944. leta ob 22. uri.

Kolona internirancev se je peš pomikala proti 8 km oddaljeni železniški posteci Ftothau, odkoder naj bi nas odpeljali v živinskih vagonih v Dachau. Ko smo prišli na postajo, je bil vlak pripravljen, ni bilo pa lokomotive. Vrnili smo se v taborišče in se šele naslednjega dne odpeljali.

Po 70 do 80 ljudi so stlačili v en živinski vagon. Med vožnjo je precej internirancev umrlo. Iz Dachaua, kamor smo se pripeljali, so nas takoj odposlali v druga taborišča, nekaj internirancev pa je ostalo v Dachauu.

Precej internirancev je šlo na delo v BMW letalsko tovarno, ter na gradnjo »bunker hale«. V eni »bunker hali« je delalo pri strojih 2000 ljudi; te hale so bile varne pred bombardiranjem.

Sabotažne akcije v koncentracijskih delovnih taboriščih so bile le težko izvedljive, posebno množične. Kakor hitro so nacisti zvedeli za sabotažno akcijo, so takoj sledile smrtne kazni. Vseeno pa so se posamezniki odločali za sabotažne akcije. Tako so bile v predoru nekatere plasti betona skoraj brez cementa. Interniranci so uničevali tudi orodje in stroje. Sabotažne akcije pa so bile izvedene tudi v delavnicah letalskih motorjev.

V spomin na žrtve je taborišče Natzweiler - Struthof ostalo, kar kršno je bilo med vojno. Ob 10-letnici osvoboditve (leta 1955) so odkrili 36 metrov visok spomenik in uredili grobišče. Spomenik je odkril tedanji francoski predsednik general De Gaulle. Vsakih pet let, v mesecu juniju, je množična komemoracija v spomin na žrtve nacizma, kamor prihajajo nekdanji interniranci, njihovi svojci in drugi. Od leta 1965 naprej skoraj vsako leto obiščejo to nekdanje tabo-

rišče številni interniranci in njihovi svojci iz Slovenije. Slovenski interniranci smo skupaj z meščani mesta Ste-Marie-aux-Mines odkrili spomenik slovenskim žrtvam v parku »Sonare Slovene«, meščani tega mesta pa so odkrili pred predorom ploščo jugoslovanskim žrtvam nacizma. Skozi taborišče Natzweiler - Struthof je šlo več kot 500 Slovencev.

Vlado Stopar

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE NEUENGAMME

Slabih 30 km od Hamburga, ob cesti proti Berlinu, je podeželska vasica Neuengamme. Le redki pa vedo, daje stalo tu, nedaleč od ličnih domačij in bogatih vrtov, med drugo svetovno vojno veliko koncentracijsko taborišče. Skoraj nihče - niti najbližji prebivalci - pa ne ve, ali noče vedeti, kakšne grozote so se dogajale v tem taborišču in koliko nedolžnih žrtev različnih evropskih narodnosti je tu sklenilo svoja življenja.

Streljaj iz vasi Neuengamme je stala opekarna. Njena proizvodnja je upadala in opekarno je prevzelo vodstvo SS. Nacistični rentabilnostni račun je temeljil na suženjskem delu internirancev. Tako je od konca leta 1938 prišlo iz koncentracijskega taborišča Sachsenhausen pri Berlinu prvih 100 internirancev, ki so poleg dela v opuščeni opekarni pričeli graditi taborišče. Lokacijo za taborišče so nacisti izbrali na zapuščenem peščenem svetu ne daleč stran od opekarnе. Ker delo ni napredovalo dovolj hitro, je v začetku 1939. leta prišlo iz Sachsenhausna novih 400 internirancev. Taborišče je bilo prvotno zunanja komanda koncentracijskega taborišča Sachsenhausen. V najhujši zimi je izgradnja številnih barak in drugih objektov napredovala po načrtih. S prihodom tretjega transporta v juniju 1939. leta je taborišče Neuengamme postalo samostojno taborišče in je spadalo pod generalno inšpekcijo koncentracijskih taborišč, kije bila v Oranienburgu. Z dograditvijo taborišča ob koncu junija 1939. leta pa so pričeli prihajati transporti iz različnih taborišč (Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen) pa tudi iz Gestapa v Hamburgu. Tako je bilo ob koncu leta 1939 v Neuengammnu že več kot 5000 internirancev, v glavnem Nemcev. Z okupacijo Avstrije, Poljske, Češke, Francije in držav Beneluxa pa so v taborišču kmalu začeli prevladovati interniranci okupiranih držav. Prve Slovence so pripeljali na jesen 1942. leta, kasneja pa se je število Jugoslovancev v Neuengammnu stalno večalo. Največ jugoslovancev je prišlo v Neuengammen po kapitulaciji Italije.

V decembru 1942. leta je bilo v taborišču že 13.000 internirancev. V barakah, kjer je bilo prostora za največ 350 ljudi seje tlačilo tudi 500 in več internirancev. Skrajno slabe higienske razmere, pomanjkljiva prehrana in prenatrpanost so povzročale razne epidemije. Decembra 1941. leta je izbruhnila epidemija pegastega tifusa. Veliko število internirancev je obležalo. Nobena delovna komanda ni šla iz taborišča. Uvedena je bila splošna karantena. V neznosnih mukah je pomrlo nekaj tisoč internirancev. Najbolj pa je kosila smrt v blokih za novince, med Poljaki, Belgijci in Holandci. Epidemija je vrste internirancev močno zdesetkala. Od decembra 1941 do junija 1942. leta nacisti niso pošiljali internirancev v Neuengamme, z junijem pa so transporti spet začeli prihajati.

Epidemija tifusa in številne žrtve so terjale izboljšanje higienskih razmer, da bi iztisnili čim več iz cenene delovne sile. Ustanavljali so prve zunanje komande v bližnji in daljni okolici. Poleg stare opekarne so začeli graditi nove industrijske objekte: Jastram, Messap, Walter Werke, Vereinigte Deutsche Metallwerke. Južno od taborišča je na zapuščenem svetu nastalo gradbišče, kjer so jetniki brez kakršnekoli mehanizacije pod nadzorom okorelih zločincev kapov kopali in gradili temelje za nove objekte vojne industrije. V februarju 1942. leta pa sta bili ustanovljeni prvi dve zunanji komandi. Prva v Bremnu, druga pa v Osnabrücku. V jeseni sta bili ustanovljeni delovna komanda Drütte pri Braunschweigu in v Wittenbergu.

V septembru leta 1942 je prišel iz Dachaua transport 500 internirancev. V transport je bil uvrščen ves kazenski odred (strafkomanda). Po tridnevni vožnji v zaprtih živinskih vagonih so nas sestradane in izčrpane nagnali iz vagonov na nekem stranskem tovor-nem tiru. Tako smo po slabe pol ure počasne hoje prišli v taborišče Neuengamme. Slovenci smo dobili tekoče številke od 8898 dalje. Po krajši sprejemni proceduri so nas dodelili v barako Blok 6, naslednji dan pa so nas že uvrstili v delovne komande. Jugoslovanov je bilo v tem taborišču blizu 1500. Na osamljenem svetu, precej iz vasi Neuengamme je bilo taborišče. Do njega je vodila dokaj dobra cesta, od lokalne železniške proge Bergedorf-Ceschacht pa so zgradili odcep do taborišča. Taborišče je stalo na ravninskem svetu, nekaj kilometrov severno od reke Labe. Sredi taborišča je bil velik »apel plac«. Nasproti glavnega vhoda na drugi strani so bile zvrščene barake za internirance, skupno 18 barak. Na desni strani je bil ambulantni blok in barake s pisarnami taboriščne uprave. V dveh barakah so bile delavnice in skladišča ter mrtvašnica. V taborišču je bil tudi bunker in poseben oddelek za vojne ujetnike, kamor drugi interniranci niso smeli. Takoj za barakami internirancev pa so bile stanovanjske zgradbe za esesovce in upravna poslopja.

Okoli taborišča je bila dvojna žična ograja pod električno napetostjo, na vzhodni strani taborišča pa je bil speljan tudi vodni kanal.

Na ozemlju južno od taborišča je stal krematorij. Leta 1944 pa so sezidali še dva velika dvonadstropna bloka za kuhinjo, enega pa ob glavnem vhodu. Baraka za internirance ni bila pregrajena. Prostor ob vhodu je služil kot dnevni prostor z nekaj mizami in klopmi, dve tretjini barake pa sta bili za spalnico. Šest vrst postelj druga za drugo in po tri v nadstropje je bilo postavljenih vzdolž barake. Med vrstami postelj (pogradov) sta bila dva prehoda. Normalna zmogljivost barake je bila 350 oseb, toda v posteljah so ležali po dva ali celo trije interniranci.

Poleg manjših notranjih delovnih komand so bile tudi številne zunanje komande. Ena naj večjih komand je odhajala na delo v opekararno. Štela je več kot 1200 mož. Druga večja komanda z več ko 1000 interniranci je bila komanda na gradbišču imenovana »Fertigungsmaschinenkommando«. Večji komandi sta bili še Mesap in Jastram. Za komando smrti je veljala tista, ki je gradila kanal, imenovana »Dove Elbe«. Poleg dokaj številne Plantage komande je bilo še več manjših delovnih komand.

Poleg pomanjkljive prehrane, težkega dela, vremenskih nepriključnosti in surovega pretepanja pri delu, kije zahtevalo življenje tisočev in tisočev, so nacisti v tem taborišču uporabljali tudi različne metode načrtnega uničevanja »heftlingov«! Do leta 1941, ko še ni bilo krematorija, so pošiljali najbolj izčrpane zapornike, nesposobne za delo, v druga taborišča v Nemčiji, kjer so jih zastrupili s plinom ali pomorili z injekcijami. Več kot 3000 osebje umrlo take smrti. Po dograditvi taborišča so to metodo uvedli tudi v Neuengammu. Tedenška selekcija v revirju je odločala o smrti in življenju izčrpanih »heftlingov«. Poleg tega so vsak teden opravljali javne eksekucije, številne eksekucije pa so opravili v bunkerju. Vojne ujetnike, zlasti oficirje rdeče armade so množično streljali ali pa jih morili s plinom cyklon B. Veliko število internirancev je smrt doletela na begu, veliko so jih postrelili stražarji za lastno zabavo. Jetniku je stražal snel kapo z glave in jo zalučal preko dovoljene črte. Jetnika pa je prisilil, da je moral iti po kapo. Ko pa je bila žrtev zunaj dovoljenega prostora, jo je ustrelil. Za nagrado je dobil dopust, poseben obrok cigaret in alkohola.

V Neuengammnu pa so delali tudi poskuse predvsem na Rusih in Poljaki, pa tudi na otrocih starih od 5 do 12 let. Poskuse je delal s posebnim dovoljenjem iz Berlina Dr. Heissmeyer. Bolne so v revirju morili z injekcijami phenola in bencina. Pri tem se je izkazal SDG SS Unterschärführer Wili Bahr, veliko žrtev so terjali številni transporti, saj so trajali tudi po več dni, ljudi pa so nacisti poslali na pot brez hrane in vode, zlasti v zadnjem času ob evakuacijah zunanjih taborišč. Samo iz enega transporta, kije štel 2000 oseb, so po nekaj dneh v Bergedorfu potegnili več kot 600 mrtvih, jih tam pokopali, transport pa poslali naprej. Na tisoče grobov je rastresenih po severni Nemčiji, k^{je}ti kjer so vozili transporti zapornike iz taborišča

Neuengamme, povsod so puščali za seboj mrtve. Tako je v 6 letih obstoj taborišča izgubilo življenje več kot 50.000 jetnikov.

Čeprav se je bližal konec vojne, teror v taborišču ni popustil. Hrane ni bilo, higienske razmere so bile nemogoče. Štiri barake so bile spremenjene v revir, toliko je bilo bolnikov.

Do 21. aprila so Nemci po dogovoru s švedskim Rdečim križem evakuirali vse skandinavske internirance (4200 Dancev) na Švedsko.

26. aprila pa se je začela splošna evakuacija taborišča. Vse internirance so strpali v nekaj velikih transportov in jih poslali v pristanišče Lübeck. Kar jih ni pomrlo med potjo so vkrcali na stare nemške ladje: Deutschland, Cap Arčona, Thielbek in Athene. Prve tri ladje so napadla angleška letala, saj zavezniki niso vedeli, koga prevažajo. Na dnu Severnega morja je našlo smrt 7000 jetnikov, le interniranci na ladji Athene - bilo jih je kakih 2000 - so ostali živi, saj je kapetan ladjo pravočasno pripeljal v pristanišče Neustadt Holstein.

V taborišču Neuengamme so nacisti v naglici uničili vse dokumente. Preostale esesovce so skupaj z nekaterimi interniranci, ki so jih nasilno preoblekli v SS uniforme, poslali v zadnji boj. Komandant taborišča in lagerfirer pa sta se preoblekla v uniforme nemške vojske ter se predala zavezniškim četam, vendar pa se jima ni posrečilo izogniti pravični kazni.

Koje angleška vojska 5. maja 1945. leta prestopila prag taborišča Neuengamme je bilo taborišče popolnoma prazno. O grozotah, ki so se pred dnevi še dogajale, ni bilo sledu; barake so bile očiščene, vsi prostori urejeni. Toda to je bil le lažni videz naličja smrti.

Stane Tušar

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE RAVENSBRÜCK

Hitlerjev prihod na oblast leta 1933 je na mah razbil vse, kar sta si v dolgih desetletjih izbojevali nemško delavsko in nemško žensko gibanje. Odtlej so bile ženske enakopravne samo - v ječah in taboriščih. In na moriščih: leta 1938 so obglavili prvo bojevnico zoper nacizem.

Nič čudnega tedaj, da so že konec 1933 poleg toliko drugih ustanovili tudi prvo žensko koncentracijsko taborišče, in to v Moringu ob reki Solling. Od tod so ga konec leta 1937 premestil v že opuščeno kaznilnico Lichtenburg pri Torgauu. A ker je bilo jetnic zmeraj več, je reichsführer SS Heinrich Himmler ukazal postaviti veliko žensko koncentracijsko taborišče v bližini mesteca Fürsten-

berg na Mecklenburškem, 85 km severno nad Berlinom. Novo taborišče je dobilo ime po bližnji vasi in se je uradno imenovalo Frauenkonzentrationslager Ravensbrück - žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück.

Prve barake - bloke zanj so od jeseni 1938 do spomladi 1939 postavili jetniki bližnjega moškega taborišča Sachsenhausen. Odtlej so ravenbriške jetnice samo opravljale najrazličnejša težaška dela - kopale jarke, krčile gozdove, gradile ceste, postavljale nove barake. Zakaj taborišče so morali trikrat povečati in nazadnje - septembra 1944 - postaviti vanj še velikanski šotor, kije bil celo po izjavi enega vodilnih esesovskih taboriščnih zdravnikov pravi svinjak. Poldrug kilometer od Ravensbrücka, a že v sosednji deželi Uckermarki, so pozneje postavili še žensko mladinsko taborišče. Poleg ženskega in mladinskega je pod upravo taborišča Ravensbrück spadalo še moško taborišče, veliko manjše in čisto ločeno od ženskega, čeprav takoj onstran obzidja.

Po ureditvi in vodenju in po »vrsti« jetnic (tudi N. N.) se to največje žensko koncentracijsko taborišče ni bistveno ločilo od moških taborišč, saj so oboja upravljali isti osrednji esesovski uradi. In tudi ne po ravnanju z ljudmi! Imelo pa je poleg poveljnika in vodje jetniškega še glavno paznico in za nadzorovanje jetnic ženske članice SS - paznice.

Prve jetnice so pripeljali v Ravensbrück konec 1938, a uradno so taborišče »odprli« marca 1939. Med predvojnimi ravenbriškimi jetnicami so bile nemške in avstrijske komunistke, socialne demokratke in druge nasprotnice nacizma, a poleg teh »rdečih« - političnih še vse druge »barve« - kriminalke in asocialke, jehovke, »skruniteljice rase« in seveda Židinke. Že jeseni 1939 so pripeljali prve Poljakinje in potem, kakor so pod nacističnim nasiljem padale države, seganjali v taborišče pripadnice zmeraj novih narodov. Največ je bilo končno Poljakinj, kar je odsevalo tudi v taboriščnem izrazoslovju. Do konca aprila 1945, ko so Ravenbrück evakuirali, je šlo skozenj okrog 132.000 žensk - in nekaj stotin otrok - a okrog 92.000 se jih ni nikoli vrnilo. Pomorili so jih lakota, mraz, nečloveško ravnanje, prenaporno delo, najrazličnejše bolezni, zločinski medicinski poskusi; umirale so pod krogli, na vislicah, v plinskih celicah, a tudi zavezniške bombe so marsikatero ubile.

Do jeseni 1941 so zaposlovali ravenbriške jetnice izključno v taborišču samem in v najbližji okolici. SS je imela v taborišču svoje delavnice, tako imenovane dachauske obrate (uprava teh obratov je bila sprva v Dachauu) in nikjer niso jetnic tako pretepali kakor v teh obratih. V najem so jih dajali prve čase samo okoliškim veleposestnikom, od leta 1942 najprej pa predvsem raznim oboroževalnim podjetjem. Tako so ob tovarnah nastajala manjša, podružnična taborišča, tako imenovana delovna taborišča. Takšnih taborišč z delovno silo, najeto v Ravensbrücku, je bilo prek sto deset in so ne-

katera spadala ali pozneje prešla pod upravo drugih matičnih taborišč (Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Neuengamme, Sachsenhausen). Ko so morali ob zmagovitem prodiranju zavezniških armad v začetku leta 1945 premestiti jetnice iz Auschwitza v Ravensbrück in kmalu potem izprazniti tudi nekatere ravenzbriške podružnice, so zaradi vse hujše gneče v matičnem taborišču pošiljali jetnice še v Mauthausen in zlasti v Bergen-Belsen. Predvsem pa so si tedaj pomagali s selekcijami - z odbiranjem starih in bolnih in vseh tistih, ki po esesovski presoji, kar na oko - po nogah, ne bi zmogle naporov evakuacije. Izločene so tedaj pošiljali v Uckermarko, kjer so mladinsko taborišče spremenili v uničevalno taborišče, od tam pa jih pošiljali v plin. Tovarištvo je marsikatero rešilo, a vseh ni moglo, in tako je ta usoda zadela tudi nekaj naših, med njimi Ljubljanki Irmo Balohovo in Frančiško Novakovo. A moriti so začeli že veliko prej. V začetku leta 1942 so izločili in odposlali v smrt - takrat Ravensbrück še ni imel zaplinjevalnih naprav - okrog 800 jetnic, zlasti Židinj; od leta 1942 do 1945 so postrelili več sto jetnic, največ Francozinj, Rusinj in Poljakinj, obsojenih na smrt še pred prihodom v taborišče, ne da bi bile same za to vedele. Tiste, ki so si prislužile smrtno kazen šele v taborišču - s sabotažo - so navadno obešali. Pokončevali pa sojetnice tudi z injekcijami bencina, morfija, evipana in z nekim »belim praškom« ter jih pohabljali s poskusnimi operacijami. V Ravensbrücku so delali poskuse predvsem s sulfonamidi in presajanjem kosti ter s sterilizacijo, a tudi z obnavljanjem živcev in mišic. Zaradi takšnih nasilnih posegov sta umrli Slovenki Tončka Mokorelova in Marija Kleindienstova. Tudi med zadnjimi petdesetimi usmrčenimi - 21. aprila 1945 - sta bili dve Jugoslovanki: Katarina Martinčević in Silva Černetič. In še ob evakuaciji je na nemških cestah marsikatero onemoglo jetnico zadel smrtni strel. Med njimi dve naši dekleti - Mojco Polanškovo s Koroškega in Milico Harmelovo iz Ljubljane. A pohabljenih poskusno operiranih Poljakinj - »zajčkov« se jim ni posrečilo odstraniti. Rešili sta jih tovariška pomoč in sodelovanje vseh jetnic - ne glede na narodnost in na »barvo«.

Tik pred evakuacijo je bilo v Ravensbrücku samem okrog 18.000 jetnic (od teh so kakšnih 3000 bolnic pustili v taborišču) in nekaj več v še neizpraznjenih podružnicah. Esesovska taboriščna uprava je zapustila Ravensbrück 29. aprila 1945, a 1. maja gaje prevzela sovjetska oblast.

V nekdanjem ravenzbriškem bunkerju, kamor so metali in kjer so pretepali še posebej kaznovane jetnice in kjer so na silo in v nesnagi operirali nekaj upirajočih se Poljakinj, je danes muzej; nekdanje, nekoč tako strahotne celice - samice pa so preurejene po državah v spomin nekdanjim ravenzbriškim jetnicam - preživelim in še zlasti umrlim.

Za nas se zgodovina Ravenbrücka začne septembra 1941, ko so tja pripeljali prve štiri Slovenke z Gorenjskega. Kmalu so prišle na vrsto Štajerke in Korošice, po kapitulaciji Tržačanke, Istranke, Goričanke in konec 1944 Prekmurke. Še januarja 1945 so odgnali v Ravensbrück vsaj tri transporte Slovenk, prišlo pa jih je tedaj precej tudi iz Auschwitza. A veliko so jih iz matičnega taborišča odposlali v razna delovna taborišča - v najmanj petinštirideset.

Po dosedanjih dognanjih so bile Slovenke oziroma Jugoslovanke v naslednjih zunanjih - podružničnih taboriščih: Allach, Altenburg, Barth, Beendorf, Belzig, Berlin-Schönefeld, Berlin-Siemensstadt, Berlin-Spandau, Braunschweig, Buchenwald-Hasag, Dresden, Eberswalde, Feldberg, Finow, Fürstenberg, Genshagen, Genthin, Grüneberg, Hamburg-Wandsbeck, Haselhorst, Herzebrock, Hohenlychen, Karlshagen, Klützw (Kluczewo), Königsberg-Neumark (Chojna), Magdeburg, Malchow, Neubrandenburg, Neu Rohlau (Nova Role), Neustadt-Glewe, Neustrelitz, Oberschöneweide, Oranienburg, Peenemünde, Prenzlau, Rechlin, Salzgitter, Schlieben, Schönefeld pri Leipzig, Schwarzenforst, Stargard, Steinhöring, Velten, Watenstedt, Wittenberg, Zwodau (Svatava).

Naj navedemo še nekaj krajev, kjer so bila ženska delovna taborišča in kjer so bile morda tudi Slovenke: Abterode, Aschersleben, Bremen, Dömitz, Eidelstedt, Gelsenkirchen, Hannover, Hennigsdorf, Lippstadt, Lübeck, Meuschwitz, Mittelbau-Dora, Neustadt, Salzwedel, Schönebeck, Torgau, Wernigerode.

Tudi v mladinskem taborišču v Uckermarki je bilo okrog 30 do 40 mladoletnih Slovenk.

Tako se je do konca nabralo v Ravensbrücku in podružničnih taboriščih približno 2750 do 2800 jugoslovanskih državljank in naših rojakinj z ozemlja, kije po prvi vojni pripadlo Italiji (slovenske Korošice z onstran Karavank so štete posebej). Največ - okrog 2300 - je bilo Slovenk. Srbkinje in Hrvatice so prišle povečini šele pozneje z evakuacijskimi transporti iz Auschwitza. Bilo jih je okrog 270 oziroma 100, poleg tega pa še nekako 40 jugoslovanskih Židinj.

Našim jetnicam niso uradno namenili nobene črke, ki bi označevala njihovo državljanstvo, saj je za nacistično Jugoslavijo za zmeraj propadla. Zato so si začele same vrisavati črko »J« na svoje rdeče trikotnike - začele pa so s tem Slovenke na bloku 7, tako imenovanem »jugoslovanskem« bloku. Zaradi tega je spočetka padla marsikatera klofuta, vendar niso odnehale, odnehala je taboriščna oblast.

Od Slovenk, ki so jih odpeljali v Ravensbrück, jih je okrog 200 v Ravensbrücku samem ali kakšni podružnici umrlo, nekatere že po osvoboditvi, a tudi na poti domov je še marsikatera podlegla bolezni ali popolni izčrpanosti.

In kakor v potrditev našega narodnoosvobodilnega boja, ki smo se v njem združili ne glede na predvojne in nove vojne meje in ne glede na stanovsko pripadnost, kakor v potrditev našega tedaj neomajnega prepričanja, da si bomo v tem boju končno izbojevali zdru-

Spomenik v Ravensbrücku

ženo Slovenijo v novi, družbeno pravični, pravični tudi ženskam, **na** bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov sloneči novi Jugoslaviji, so v Ravensbrücku umrle tudi delavke in predvojna komunistka, znana po knjižici »70 dni v glavnjači«, Marija Žumrova, profesorica in pesnica Anica Černejeva, tržaška mladinka Zora Pellova in koroška kmetica - ljudska pesnica Katarina Miklavova.

Umrlo pa je v Ravensbrücku tudi nekaj tamkaj rojenih jugoslovanskih otrok. A živa je ostala in dorasla Bernarda Dovjak, p₀ starših iz Plaznice pri Železni Kapli na Koroškem, katere oče je padel v našem narodnoosvobodilnem boju. Tudi v moškem ravensbriškem taborišču je umrlo nekaj Slovencev.

Vsaka narodnostna skupina v taborišču je bila bolj ali manj politična podoba svojega naroda, svoje države, in zlasti narodnoosvobodilnega boja svoje države ali naroda. Tako tudi Jugoslovanke, tako tudi Slovenke, saj so bile politično pač najbolj enotna narodnostna skupina in po veliki večini iztrgane naravnost iz narodnoosvobodilnega boja. Zato so se, kakor je zapisala ena od njih, tudi v taborišču po svoje bojevale dalje.

Današnji Ravensbrück - spomenik in muzej (Mahn- und Gedenkstätte) - je nemška demokratična republika zgradila v letih 1956 do 1959. V ta spominski prostor so zajeli predvsem krematorij, »hodnik smrti« in bunker ter ob nekdanjem taboriščnem zidu uredili množične grobove - po državah, »zastopanih« v nekdanjem taborišču in njegovih podružnicah. Bloki in komandantura - poslopje poveljstva taborišča so tedaj ostali zunaj spominskega prostora, ker so bili zasedeni. Blokov ni več, komandantura pa je zdaj izpraznjena in tja nameravajo iz bunkeja prenesti muzej in veijetno tudi spominske celice, bunkerju pa vrniti nekdanjo podobo.

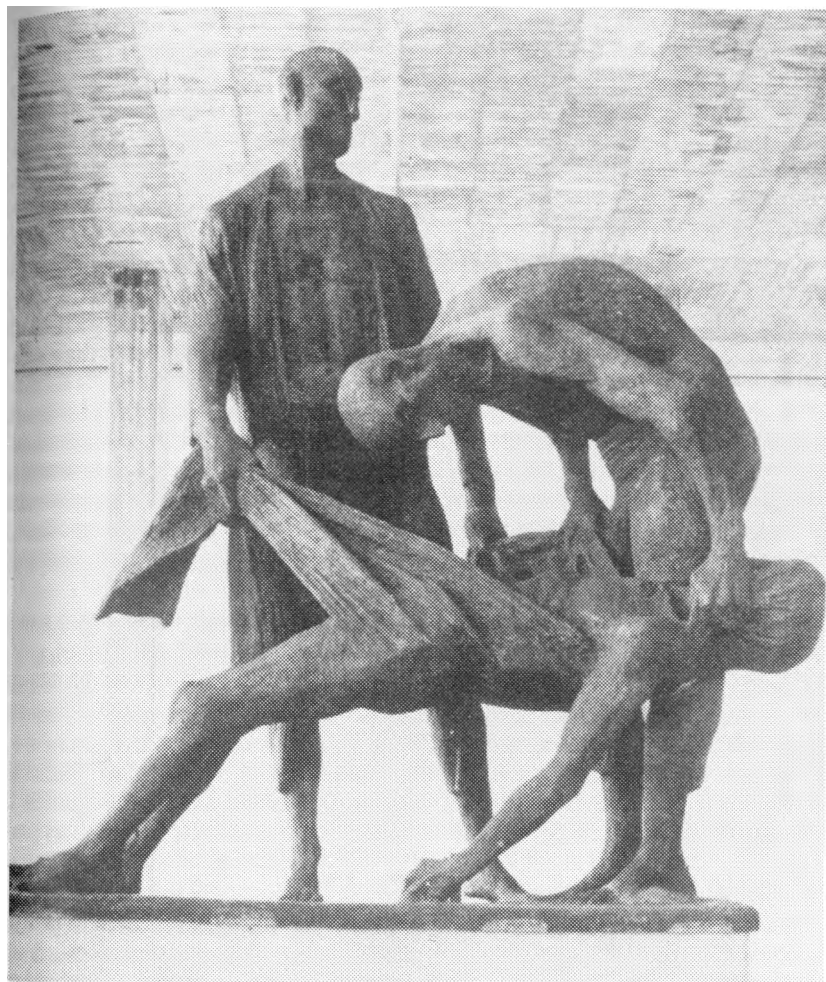
Ob trideseti obletnici osvoboditve smo jugoslovansko spominsko celico v nekdanjem bunkerju obnovili in jo med drugim opremili s ploščami z imeni naših državljank, umrlih v Ravensbrücku in njegovih podružnicah in na poti domov. Nad imeni sta - tudi v nemščini - dve vrstici iz pesmi Katarine Miklavove (njeno ime pa je zapisano med umrlimi v avstrijski spominski celici):

- in če veki bi minili,
ne bomo krivcev pozabili!

Erna Muserjeva

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE SACKSENHAUSEN

Taborišče Sachsenhausen ali uradno »Konzentrationalager Sacksenhausen« - je ležalo kakih 22 km severozahodno od Berlina pri mestecu z istim imenom. Pod Sacksenhausen je sodilo tudi nekaj manjših taborišč izrazito delovne narave. V taborišču je bilo 66 lesenih, z zaporednimi številkami oštevilčenih barak, zgrajenih po zgledu tistih v Dachauu. Barake ali bloki so bili v obliki pahljače razporejeni v treh vrstah okrog velikega asfaltiranega polkroga s pre-

Spomenik v Sachsenhausnu

merom kakih 200 metrov, na katerem se je odigravalo vse javno življenje - od vsakodnevnih jutranjih in večernih »apelov« do ekserciranja novodošlih jetnikov, do pretepanja in obešanja na vislicah in celo do nedeljskih nogometnih tekem. Tu so se po delu lahko za kratek čas srečali znanci iz različnih barak in se na hitro pogovorili o novicah in o vsem, kar je zanimalo taboriščnike. Taborišče je bilo obdano z zidom, s stražnimi stolpi, na notranji strani zidu pa je bila napeljana gosta žična mreža, ki je bila pod tokom visoke napetosti.

Vsaka baraka je bila razdeljena na dve veliki spalnici, s pogradi v 3 nadstropjih, na tako imenovani dnevni prostor z dvema dolgima

mizama s klopami in omaricami ter na dva umivalna prostora s **stranišči**. Normalni stalež za vsako barako je bil preračunan na kakih 200 jetnikov, vendar so se razmere iz dneva v dan slabšale, saj so vsak dan prihajali z vzhoda transporti na pol mrtvih in oslabeledih internirancev. Tako se je število jetnikov v posameznih blokih povečalo tudi na 600 do 800, higienske razmere pa so postale nevzdržne.

Od februarja 1945 dalje so ljudje množično umirali tudi v blokih.

Postopek ob sprejemu jetnika v taborišče, je bil enak povsod v rajhu. Najprej so interniranca slekli do golega, mu pobrali prav vse, kar je imel pri sebi, potem so ga obrili po glavi in telesu, oprali pod tušem, razkužili, nato oblekli v taboriščno cebrasto ali v civilno obleko, iz katere so na hrbtu izrezali kvadrat 15 x 15 cm, da bi na ta način onemogočili vsak poskus bega. Na levi strani na prsih je imel vsak jetnik svojo stalno številko z začetnico svoje narodnosti, zraven pa barvasti trikotnik, kije označeval vzrok, zakaj je interniran v koncentracijskem taborišču. Novi jetnik je šel nato v karanteno v blok št. 14, od tod pa so ga po približno 15 dneh poslali na delo.

Blok številka 14 je veljal v Sackenhauseu za zelo nevarnega, saj je bil blizu krematorija.

Nekateri bloki so imeli posebne prebivalce. Tak je bil kazenski blok številka 44 ali 46 za bodečo žico. Tja so prihajali tisti jetniki, ki so se kakorkoli pregrešili proti strogi disciplini, ali pa so se zamerili svojemu kapoju ali katerem izmed esesovcev. Po navadi od tu ni bilo rešitve. Tja je prišlo tudi tistih 19 luksemburških internirancev, ki so leta 1942 morali služiti nemško vojsko v Litiji in okolici, vendar so se uprli in imeli celo zvezo s partizani. Ker so odklonili službo v SS, so jih iz kazenskega bloka odpeljali v krematorij in jih tam pobili.

Blok številka 15 je bil »diplomatski«. Tam so bili internirani različni posvetni in cerkveni dostojanstveniki različnih držav, ki jih je pričetek vojne zatekel v Nemčiji in jih je dal Hitler internirati. Večinoma so bili to Norvežani, Holandci, Francozi, nekaj je bilo Čehov in nekaj Jugoslovanov. Veliko večino teh jetnikov so Nemci pobili in sežgali v krematoriju taborišča Bergen-Belsen ob koncu februarja 1945. leta.

Za blokom številka 15 je bil popolnoma izoliran in s posebno ograjo ograjen ter zastražen blok, kjer so bile urejene grafične, litografane in tiskarske delavnice za ponarejanje najrazličnejših dokumentov in denarja, ki jih je potreboval hitlerjev režim. Tu so delali najsposobnejši grafiki iz vseh delov sveta, ki niso nikoli imeli izhoda iz barake in so jih vse pobili tik pred koncem vojne.

Nekateri bloki so bili znani po narodnosti jetnikov, denimo norveški, francoski, holandski, luksemburški, nemški, ruski, poljski itd. Režim v teh blokih se je ravnal prav po narodnosti internirancev.

Tako so bili starešine v norveških in nemških blokih mnogo praznejši kakor v ruskih in čeških.

Načelo taborišča Sachsenhausen je bilo enako kot drugje: nihče izmed internirancev ne sme počivati, vsak mora delati karkoli in kjerkoli, taborišču so potrebni samo zdravi in močni ljudje, bolniki pa so nezaželeni in zgolj breme. Delo jetnikov je bilo raznovrstno, opravljali pa so ga v tako imenovanih »komandah«. Najmanjše komande so štejele 4 do 6 ljudi, največje, tiste pri gradbenih delih ali pri kopanju kanalov, pa 1000 in več jetnikov.

Na zunanji strani zidu so se taborišča držale različne delavnice - mizarske, kleparske, usnjarske, kovačnice, šivalnice in krojačnice. Delavnice so bile zelo slabo opremljene in jetniki so delali večinoma ročno. Manjše komande so čistile barake in druge prostore, lupile krompir, lepile papirnate vrečke, odvijale tuljave iz motoijev in podobno. V teh komandah so delali starejši in za fizično delo manj sposobni interniranci, ki so jih navadno likvidirali, saj je njihovo število preveč naraščalo. Vsako komando je vodil kapo ali delovodja, skoraj vedno kriminallec, ki pa ni delal, ampak je samo priganjal k delu z najbolj surovimi metodami.

Glede na to, da so Nemci potrebovali zdravo delovno silo, je bilo nevarno zboleti ali iskati pomoč v bolniških barakah taborišča. Vsi jetniki so zato do skrajnih meja zatajevali svoje bolezni in slabosti ter so se raje pretvarjali, da so zdravi. Daljših bolezni internirancev esesovci niso trpeli.

Od junija 1944. leta dalje seje stalež v Sachsenhausnu gibal od 30.000 do 45.000 internirancev. Ob evakuaciji, menda 21. aprila 1945. leta, je bilo videti med jetniki že številke nad 177.000, stalež pa je znašal le 35.000 jetnikov. To pomeni, daje odšlo v druga taborišča ali pa je pomrlo kakih 140.000 internirancev.

Slovenski jetniki so si pomagali med seboj. Najbolj šibkim so preskrbeli nekaj hrane ali zdravnika za okrepitev. Kadar so esesovci pripravljali transport, za katerega seje zvedelo, da bodo vse jetnike pobili, klicane številke ni bilo mogoče najti toliko časa, dokler ni odpeljal transport z jetniki. Prežihovemu Vorancu je rešil življenje zdravnik Cunder, ki gaje več mesecev v taboriščni bolnišnici skrival. To ni bil edini primer.

Preko norveških internirancev so prejeli poročila o zunanjem položaju in tudi na ta način dvigali pogum pri onih tovariših, ki so obupali.

Kot je izjavil na sackenhausenskem procesu 1947. leta v Berlinu lagerkomandant SS-Standartenführer Anton Kaindl, so za množično uničevanje ruskih vojnih ujetnikov uporabljali poseben prostor, ki je bil urejen kot zdravniška ordinacija. Esesovci v belih haljah so se delali kot da opravljajo pregled, jetnika pa so ustrelili v tilnik skozi luknjo v merilni letvi.

Pri pregledih so ugotavljali, ali ima kdo izmed jetnikov zlat» zobe ali kakšno drugo dragoceno kovino. Te so zaznamovali z oljnato barvo, da so jim tisti esesovci, ki so ustreljene metali v peč; populili zobe.

Kaindl je izpovedal še to, da je v času, ko je poveljeval taborišču, torej v dveh letih in osmih mesecih umrlo 42.000 jetnikov, od tega v taborišču 18.000, da jih je zaradi lakote umrlo blizu 8000. Izjavil je, daje 1. marca 1945. leta dobil od šefa gestapa Müllerja ukaz naj uniči taborišče z artilerijo, z bombardiranjem ali zaplinjenjem! Takoj naslednji dan so ustrelili prvih 150 jetnikov, do konca marca pa 5000, 18. aprila pa je prišel ukaz, naj vse jetnike spravijo do Lii-becka, jih vkrcajo na ladje in potopijo na odprtem morju vseh 40.000 do 45.000 jetnikov. Zločin je preprečilo naglo napredovanje rdeče armade.

Na tem procesu je glavni taboriščni zdravnik Heinz Baumkötter izpovedal, da so delali v taborišču poskuse s flegmono. V začetku 1945. leta so na ukaz Pohla opravili poskus s ciankalijem. Jetniku so dali v usta ampulo, ki jo je moral zdrobiti z zobmi. V 15 sekundah je bil mrtev.

Poseben sadist je bil rapportführer Sorge, kije bil od 1942 dalje lagerfirer v Rigi. V Sackenhauseu je dal večkrat zakopati žive jetnike do vratu v zemljo, drugi jetniki pa so morali opravljati potrebo na njihovih glavah.

Med našimi tovariši, ki so preživeli to taborišče, naj omenim Prežihovega Voranca in gledališkega igralca Ivana Levarja.

France Kobler

ZAPIS O NEMŠKIH KONCENTRACIJSKIH TABORIŠČIH

Začetek nemških koncentracijskih taborišč sega v čas, preden si je Hitler popolnoma prilastil oblast (Machtübernahme). Pravico organizirati zapore, kamor naj bi zapirali svoje nasprotnike, predvsem komuniste, sta si tedaj lastili SA in SS (slednja tedaj še ni bila samostojna organizacija). Sodstvu in policiji sta organizaciji odrekali pravico, da bi »vtikala svoj nos v njihove zadeve«.

Toda kmalu so postali »zasebni« zapor, kjer so se dogajale nepopisne strahote (»Columbia Haus« v Berlinu) pretesni in od tod tudi zamisel o organiziranju taborišč. Nacisti so iskali razvaline starih gradov, opuščene tovarne, kamnolome, ki bi jih lahko uporabili za takšna prisilna taborišča; tako so nacisti v različnih krajih Nemčije

rganizirali taborišča, kot denimo Lichtenburg (kasneje Ravensbrück), Sachsenburg (kasneje Sachsenhausen), Colditz (kasneje taborišče vojnih ujetnikov), Kiistrin, Oranienburg, Bornin idr.

Kaj vse se je dogajalo v teh »divjih taboriščih«, ni mogoče popisati. Za sadistične izpade je zvedelo prebivalstvo in tujina. Pritožbe so bile tako ostre, da se je vmešal Göring, kije bil sicer pobudnik ustanovitve koncentracijskih taborišč v Prusiji.

Tako so nacisti pomladi 1934. leta zaprli večino teh 50 »divjih taborišč«. Obdržali so le dve: Dachau in Oranienburg. Slednjega so ukinili leta 1935.

Po dachauskem zgledu so bila ustanovljena koncentracijska taborišča Sachsenhausen (1936), nato Buchenwald (1937), Mauthausen v Avstriji (1938), Flossenbürg (1938) in slednjič še žensko taborišče Ravensbrück (1939).

Med vojno so Nemci zgradili še naslednja velika taborišča večinoma na vzhodu: Auschwitz (Oswiecim), Gross-Rosen, Gusen I, II, Natzweiler-Struthof, Neuengamme, Bergen-Belsen, Dora (sprva podružnica Buchenvalda), Stutthof, Hinzer (Sonderlager), Hertenbosch (Nizozemska), Belzec, Majdanek, Treblinka, Sobibor, Plaszow (vsi na Poljskem), Riga (Latvija), Varvara (Estonija), Kowno (Litva), Terezin (ČSSR). Vsako od teh taborišč je imelo tudi več podružnic.

Prvotni cilj nacističnih koncentracijskih taborišč je bil odstraniti oziroma uničiti politične nasprotnike nacionalsocialističnega režima. Sele vojna, kije zahtevala vedno večje oboroževalne napore za nova zavojevanja, je pripeljala oblastnike tretjega raj ha na misel, da bi do smrti izželi delovno moč milijonov jetnikov in jetnic.

Pri tem ne smemo prezreti, da so bila koncentracijska taborišča eno glavnih sredstev za doseg nacističnih ciljev, kar zadeva rasno uničevanje. Zato moramo razlikovati med koncentracijskimi taborišči in taborišči oziroma centri za iztrebljanje, ki so bili zgrajeni po načrtih akcije »Endlösung« (končne rešitve). Ta tako imenovana uničevalna taborišča (Vernichtungslager) so bile prave tovarne smrti. Njihov cilj je bilo množično uničevanje »rasno« manjvrednih ljudi (Slovancev in Židov), ki so bili določeni, da morajo izginiti z obličja sveta.

Idealne ločnice med koncentracijskimi in uničevalnimi taborišči ni mogoče narediti, kajti včasih sta bili obe vrsti taborišč združeni zaradi »smotrnosti« ali zavoljo tehničnih razlogov. Končni cilj vseh nacističnih taborišč pa je vendarle bilo uničenje, le da so v koncentracijskih taboriščih morali jetniki umirati počasi, z dobro izdelanim sistemom okrutnosti, medtem ko so v uničevalnih ubijali ljudi takoj in množično v zaplinjevalnicah.

Celotno koncentracijsko taborišče (matično in podružnice) je Upravljal komendant. Poleg drugih je bil podrejen tudi vodja jetniškega taborišča (Lagerführer) slednjemu je bil podrejen vodja ra-

porta (Rapportführer) in temu vodja barake (Blockführer). Za delovno skupino je bil odgovoren Kommandoführer.

Skladno z organizacijsko shemo esesovske oblasti je bila zgrajena tudi upravna organizacija jetnikov, seveda absolutno podrejena SS. Nacisti so ustvarili pravo jetniško hierarhijo, ki naj bi ob zmanjšanem nadzornem osebju pomagala esesovcem trdno držati v rokah jetnike.

Vmesni člen med esesovsko upravo in jetniki je bil starešina taborišča (Lagerältester). Podrejeni so mu bili starešine-blokači barak (Blockältester), ki so mu bili v pomoč štiti sobni štabaki-starešine (Stubenältester).

Zadnji na jetniški hierarhični lestvici so bili jetniki, ki so čistili in urejali sobe in sanitarije (Zimmerdienst ali Stubendienst).

Funkcije, ki so jih opravljali jetniki v taborišču, so bile še tele: taboriščni pisar (Lagerschreiber), kapo taborišča (Lagercapo), ki je bil odgovoren za delo drugih kapov, pisar delovnega urada (Arbeitseinsatzschreiber), kapo revirja (Reviercapo), pisar revirja (Revierschreiber), višji strežnik (Oberpfleger), bolniški strežnik v baraki (Blockpfleger), sobni bolniški strežnik (Pfleger), taboriščni sel (Lagerläufer) in prevajalec (Dolmetscher).

V vsaki baraki je bil še pisar (Blockschreiber), kije imel pomočnika (Hilfsschreiber), zatem frizer (Blockfriseur) in nabavljalec v kantini (Kantineeinkäufer).

Za vzdrževanje reda v taborišču so skrbeli redarji (Lagerpolizei). Glede na »zločin«, ki so ga zagrešili jetniki, so bili razdeljeni na štiri glavne kategorije: politični (Schutzhäftling - zaščiteni jetniki), rasni (Židje in Cigani), kriminalci in asocialni.

Jetniki so bili označeni na levi strani suknjiča in hlače s številko, ki so jim jo dodelili takoj, ko so prišli v taborišče. To je bilo glavno razpoznavno znamenje. Drugo znamenje je bil barvni trikotnik pritisnit pod številko. Tako so imeli politični rdečega, kriminalci zelenega in asocialni črnega. Črn trikotnik so nosili tudi Cigani. Če je bil jetnik Žid, je imel pod osnovnim trikotnikom, kije označeval kategorijo, še rumen trikotnik, vendar obrnjen. Jetniki kazenskega odreda (Strafkompanie) so imeli pod trikotnikom na suknjiču in hlačah ter na hrbtu pritisnit črn krog na beli podlagi, tisti, ki so jih ujeli na begu, pa rdečega. Kaznovani pripadniki wehrmachta so imeli narobe obrnjen rdeč trikotnik (en rogelj navzgor). V trikotniku je bila z veliko začetniko označena narodna pripadnost jetnika (J-Jugoslovan, T-Tscheche - Čeh itd.).

Poleg omenjenih glavnih kategorij so bile še nekatere manjše. To so bili jehovci - vijoličast trikotnik, homoseksualci - roza, in emigranti - moder trikotnik.

Konec 1942. leta se je v mnogih taboriščih pojavila posebna kategorija jetnikov, kije imela v kartoteki označbo »NN« (Nacht und Nebel - noč in megla). To so bili člani različnih odporiških gibanj,

ki so jih skrivoma privedli v rajh in jih večinoma prav kmalu tudi pomorili.

Vojna je spremenila naravo koncentracijskih taborišč. Oboroževalna industrija je zahtevala vedno več novih moči tako so stopili v ospredje gospodarski cilji. Koncentracijska taborišča so postala prava tržišča s sužnji. Nemška podjetja so ustvarjala v tej trgovini ogromne dobičke.

Jetnik je predstavljal za SS vrednost nekaj več kot 1600 RM. To vsoto je moral prislužiti SS, nakar je lahko kot izrabljen (po izračunih SS optimalno v devetih mesecih) končal v krematoriju. Rentabilnostni izračun o izrabi jetnikov je bil takle: dnevna najemnina za jetnike RM 6, odtegljaji za prehrano jetnika RM 0,60, odbita amortizacija za obleko RM 0,10, skupaj RM 5,30. Povprečna življenjska doba devet mesecev = $270 \times 5,30 = \text{RM } 1431$, izkupiček iz racionalnega vnovčenja trupla: a. zlato za zobe, b. obleka, c. vrednostne stvari, d. denar RM 200, stroški sežiga RM 2, dodatni izkupiček za kosti, pepel in lase RM 1631.

Prvotna navodila o disciplinskih postopkih je 1933. leta dopolnil tedanji komandant dachauskega taborišča Theodor Eicke v »Disziplinär und Staraforderung für das Gefangenenlager«. Z manjšimi dopolnitvami in spremembami so ta pravila veljala v vseh koncentracijskih taboriščih vse do konca vojne. Med uradne kazni je spadalo bičanje na tepežnem kozlu z bikovkami, obešanje za roke na kol, zapor v bunkerju v trajanju od 8 do 42 dni, stoječi bunker, odvzem hrane, kazensko stanje, prepoved dopisovanja s svojci, kazenski eksercir in kazenski odred. Navodila tudi pravijo naj komandant, če so taboriščne oblasti v dvomih, ali je šlo za sabotažo ali ne, šteje kot, daje bila sabotaža in naj uporabi smrtno kazen. Pri kovanju svojih uničevalnih načrtov, so prišli nacistični oblastniki na misel, da bi lahko jetnike uporabljali tudi za razvoj nemške znanosti. Številni procesi proti nacističnim zločincem so po vojni razkrili, da so opravljali medicinske poskuse skoraj v vseh taboriščih: Jetnike so okužili z različnimi boleznimi in opravljali kirurgične posege in zamenjavali ljudem različne organe, zatem poskuse na več tisoč ljudeh.

Proti nacističnim zločincem je bilo predvsem v prvih povojnih letih več procesov, večini izmed njih pa se je posrečilo ogniti kakršnikoli kazni za zločine, storjene v nacističnih taboriščih, saj obsojenih ni bilo niti pet odstotkov krivcev.

Ing. Stane Šinkovec

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE RIŽARNA V TRSTU

Poslopje, kije za Italijo in tudi za Jugoslavijo postalo pojem kraja trpljenja in mučeništva, so zgradili leta 1913 za luščilnico riža. Zgradili so ga pri Sv. Soboti ob potoku Rio Pomario v Skednju, blizu morja in kakih pet kilometrov od mestnega središča. Vendar je luščilnica riža po prvi svetovni vojni zaradi prevelike konkurence lezla v vedno večje težave, dokler ni prenehala delati. Poslopje so nato uporabljali za različne namene, nekaj časa je bila v njem celo jahalnica, v kateri se je uril 90. konjeniški polk.

Zaradi dogodkov v letih 1943-1945 je prišla rižarna pri Sv. Soboti v Trstu v zgodovino kot edino nacistično taborišče s krematorijem v Italiji. Njena zgodovinska usoda seje začela kmalu po nemški zasedbi Trsta in njegovega širšega zaledja v jeseni 1943. leta.

Že dva dni po brezpogojni vdaji italijanske vojske je Adolf Hitler 10. septembra 1943. leta ustanovil za ozemlje Julijske krajine, Furlanije, Hrvaškega primorja, Dolenjske in Notranjske (ti dve pokrajini sta bili že pod italijansko okupacijo v letih 1941-1943 - tako imenovana Ljubljanska pokrajina) tako imenovano operacijsko cono »Jadransko primorje« (Operationszone »Adriatisches Küstenland«) in ji za vrhovnega komisarja imenoval koroškega gauleiteja NSDAP dr. Friedricha Rainerja. Ta si je od konca septembra ali v začetku oktobra 1943. leta uredil svoj sedež v sodni palači v Trstu. Kmalu nato je vodja nemške policije Heinrich Himmler imenoval za višjega vodjo SS in policije v Trstu, to je za svojega zastopnika, najzloglasnejšega esesovskega generala Odila Globočnika, ki je bil rojen v Trstu. Svoj sloves si je pridobil predvsem v Lublinu na Poljskem, kjer je bil vodja SS in policije za lublinski distrikt v poljski generalni guberniji in kot vodja tako imenovane »akcije Reinhard« (po umrlem zloglasnem Reinhardu Heydrichu), odgovoren za fizično uničevanje Židov. Globočnik je ostal v Trstu do konca aprila 1945. leta, ob koncu maja pa gaje ubila britanska vojaška patrulja.

Za Globočnikom je kmalu prišla v Trst večina članov morilskega »akcijskega oddelka Reinhard« (Einsatzkommando »Reinhard«), ki jih je vodil zloglasni esesovski in policijski stotnik (v Trstu je postal major) ter kriminalistični svetnik Christian Wirth. Že v Lublinu je postal inšpektor tega oddelka, ki je v uničevalnih taboriščih Treblinka, Belsec in Sobibor v plinskih celicah pomoril več kot dva milijona Židov. Še prej pa je vodil iste morilce v nacistični lažni evtanaziji, ko so v letih 1939-1942 pomorili več kot 70.000 telesno onemoglih in duševno bolnih ljudi, med njimi tudi kakih 600 iz slovenske Štajerske. Pri svojem morilskem poslu so se nekateri esesovci, kot denimo Kurt Franc (ta je nato v Gorici uril slovenske in italijanske kolaboracioniste), še posebej izkazali kot strašni sadisti.

Po prihodu v Trst si je inšpektor Wirth uredil svoj sedež v neki vili v mestnem središču, več kot 60 esesovcev njegovega oddelka pa so namestili v Trstu, na Reki in v Vidmu (Udine). Tisti del akcijskega oddelka »Reinhard«, kije večinoma prišel iz nekdanjega uničevalnega taborišča Belsec v Trst in ostal v njem, so imenovali R I (R II je bil na Reki in R III v Vidmu) in ga namestili v poslopju rižarne pri Sv. Soboti. Najprej gaje vodil esesovski stotnik Gottlieb Hering, ko pa je poleti 1944. leta zbolel, gaje nasledil esesovski podporočnik (nato poročnik) Josef Oberhäuser, nekdanji Wirthov pribočnik.

Akcijski oddelek »Reinhard« je v operacijski coni »Jadransko primorje« opravljal več nalog. Zlasti v začetku je imel za eno temeljnih nalog, da izsledi vse Žide in zaseže njihovo premoženje. Kaže, daje pri tem njegova dejavnost segla do Benetk ali morda še dalje. Vendar aretiranih Židov ni ubijal kot v uničevalnih taboriščih na Poljskem, temveč jih je le zbiral in odpošiljal v koncentracijska taborišča, največ v Auschwitz, kjer so večinoma pomrli ali pa so jih umorili (od 619 deportiranih Židov se jih je po vojni vrnilo le 16). Njihovo imetje je plenil in izročal različnim nemškim uradom in ustanovam, celo tistim v Berlinu. Oddelek je pomagal tudi nemškim policijskim uradom pri aretacijah privržencev narodnoosvobodilnega gibanja, policijskim in vojaškim enotam pri zasledovanju partizanskih enot, skrbel je tudi za zavarovanje ceste med Trstom in Reko (pri tem je pod partizanskimi streli 26. maja 1944. leta padel pri Hrpeljah tudi njegov inšpektor Wirth), nadzoroval je gradnjo vojaških utrd v Čičariji itd. Že to kaže, daje imel oddelek poseben položaj na omenjenem območju, saj ni bil podrejen nobenemu uradu, temveč samemu Globočniku, sicer pa tako imenovani fireijeви pisarni v Berlinu. Najbolj zloglasen pa je postal oddelek zaradi tistega, kar je počenjal v rižarni pri Sv. Soboti v Trstu.

V rižarni si je oddelek uredil svojo vojašnico, v kateri je prebival tisti del moštva, ki je bil v Trstu (R I). Uredil si je tudi taborišče za deportiranje Židov, skladišče za zaplenjeno židovsko imetje in drugo naropano blago, delavnice za predelavo oblačil in obutve, zapore in morišče za aretirane privržence narodnoosvobodilnega gibanja in ujete partizane itd. Tako seje tudi v rižarni izražala raznovrstnost opravil akcijskega oddelka »Reinhard«.

Takoj pri vhodu v rižarno je bilo prvo dvorišče, na levi stražarji in komandantovo bivališče, na desni stanovanja za nemške esesovske podoficirje in Ukrajince, ki sojih pripeljali s seboj iz nekdanjih uničevalnih taborišč za Žide na Poljskem, ter za žene teh Ukrajincev. Nasproti vhoda je bilo transverzalno poslopje s petimi nadstropji iz z vsem, kar je potrebnega v vojašnici - sobe, kuhinja, skladišče, ambulanta, uradi, orožarna itd. Poveljstvo je bilo seveda nemško, stražarji pa Ukrajinci in Italijani iz tako imenovanega stražarskega bataljona SS (SS-Wachmannschaften). Poseben podhod

je vodil na drugo dvorišče, na katerega so lahko prihajali le izbrali nemški, ukrajinski in italijanski policisti. Tam je bilo skladišče z naropanim židovskim in drugim blagom. Poslopje na levi strani pa je bilo namenjeno ječi: z večjimi sobami za začasno bivanje pred deportacijo v taborišča in z majhnimi, zadušljivimi celicami za osamitev in mučenje jetnikov. Te celice so posebej zgradili in jih je bilo v dveh vrstah sedemnajst; bile so dva metra dolge in dva metra visoke ter 1,2 m široke, v njih sta bila dva pograda drug nad drugim v razdalji 0,8 m.

Nikoli ne bo mogoče natančno ugotoviti niti števila ljudi, ki so bili zaprti v rižarni, niti števila tistih, ki so jih v njej pomorili. Računajo, daje bilo samo slednjih od dva tisoč do štiri tisoč. Največ žrtev je bilo iz vrst aretiranih privržencev narodnoosvobodilnega gibanja in ujetih partizanov, in to iz vseh treh narodov, ki prebivajo na tem območju, to je slovenskega, hrvaškega in italijanskega, medtem ko so Žide pošiljali v smrt v druga koncentracijska taborišča, večinoma pa v Auschwitz. V tržaški rižarni so izginili mnogi ugledni člani narodnoosvobodilnega gibanja, denimo narodni heroj Anton Velušček-Matevž, Franc Segulin-Boro, Konrad Javoršek-Matjaž, Franc Uršič-Jožko, Franz in Giorgio Frausin, Lorenzo Vidali, Vincenzo Gigante-Ugo, Paolo Reti, Cevilia Deganutti in drugi. Iz nekatereh družin je bilo celo več žrtev, npr. iz Šlosaijeve iz Novih Kračin kar šest.

Žrtve so v rižarno pošiljali nemški policijski uradi, med katerimi je bil najpomembnejši urad poveljnika varnostne policije in varnostne službe za operacijsko cono »Jadransko primorje« v Trstu (dr. Ernst Weimann, Wilhelm Günther in dr. Emanuel Schaeffer), lovil pa jih je tudi akcijski oddelek »Reinhard«. Ni ravno malo žrtev, ki jih je izsledil in izročil gestapu zloglasni posebni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu na Via Bellosguardo 8. Tam se je s svojo zločinsko gorečnostjo in krutostjo še posebej izkazal policijski podkomisar Gaetano Colloti, ki gaje republika Italija po vojni odlikovala z bronasto medaljo za vojne zasluge - baje zaradi junaštva, izkazanega v bojih proti slovenskim partizanom na Tolminskem na pomlad leta 1943. Mnoge žrtve so prehodile trnovo pot policijskih zaporov, strahovitega mučenja, poniževanja, preden so jih pripeljali na morišče v tržaško rižarno. Nekatere žrtve so svoja po besedah sicer skopa, vendar po izročilu bogata poslednja sporočila napisale na stenah jetniških celic v rižarni. O tem, kako so žrtve ubijali, je več domnev, ki so bržčas vse utemeljene: usmrnitev s plinom v posebej za to opremljenih motornih vozilih, udarec s kijem po tilniku ali ustrelitev. Baje udarec s kijem ni bil vedno smrten, zaradi česar so v peči krematorija metali tudi še žive ljudi.

O tem, da so nacistični zločinci rižarno pri Sv. Soboti v Trstu namenili množičnemu ubijanju nasprotnikov fašizma, priča krematorij, ki so ga dali zgraditi spomladi 1944. leta. Zgradil gaje isti zlo-

tinec kot v nemških koncentracijskih taboriščih - Erwin Lambert, ri ubijanju protifašistov in sežiganju njihovih trupel pa je sodeloval &ti zločinec kot pri uničevanju Židov na Poljskem - Lorenz Hackenholdt. Jetniki, ki so kot delavci v rižarni vendarle dočakali svobodo, so povedali, da so zločinci po navadi ubijali žrtve ob petkih. Nekateri prebivalci so povedali, da so videvali dva esesovca, kako sta na morsko obrežje prihajala z vrečo in iz nje nekaj stresala v molje; sodna preiskava je precej časa po vojni ugotovila, da so bili tu ostanki človeških kosti in pepel trupel, sežganih v krematoriju. Tik pred svojim umikom iz Trsta so člani akcijskega oddelka »Reinhard« v noči na 1. maj 1945. leta krematorij razstrelili. Podobo razstreljenega krematorij a so ohranile fotografije iz prvih povojnih dni, njegov prerez pa je viden še danes na osrednjem poslopju.

Rižarno pri Sv. Soboti v Trstu, ki je bila edino nacistično koncentracijsko taborišče s krematorijem v Italiji, je predsednik republike Italije z ukazom št. 510 z dne 15. aprila 1965. leta razglasil za narodni spomenik. Po zamislih tržaškega arhitekta Romana Boica so jo uredili in predsednik italijanske republike Luigi Leone jo je 24. aprila 1975. leta svečano odprl za ogled. Po zelo dolgem zavlačevanju je bila v Trstu od 16. februarja do 29. aprila 1976. leta sodna obravnava proti zločinskemu akcijskemu oddelku »Reinhard«. Proces so omenijili na dva obtoženca - na nekdanjega inšpektorja in policijskega majorja (Wirthovega naslednika) Augusta Dietricha Allersa, ki pa je že prej (marca 1975. leta) umrl, in na poslednjega vodjo pododelka RI in komandanta rižarne esesovskega poročnika Josefa Oberhauseija, ki je v času procesa še naprej točil pivo v Münchnu. Sodna obravnava s prazno klopjo za obtožence pa je zaradi pričevanja mnogih prič imela zelo velik odmev, še posebej zato, ker so priče razgalile kolaboracionizem italijanskega meščanskega razreda v Trstu. Njegovi pripadniki, ki so več kot poldrugo leto tesno sodelovali z vrhovnimi okupatorijevimi uradi v Trstu, so se namreč vsa povojna leta sprenevedali, kar zadeva zločine v rižarni. Priče pa so dokazale, da so že partizanske publikacije jeseni 1944. leta razkrinkale fašistične zločine v rižarni. Sodna obravnava seje končala z obsodbo Oberhauseija na dosmrtno ječo. Nova, že napovedana sodna preiskava proti zločincem iz vrst nemške policije, ki je tudi kriva za zločine v rižarni, pa se niti še ni prav začela in vse kaže, daje sploh ne bo.

dr. Tone Ferenc

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE ŠARVAR

Taborišče Šarvar na Madžarskem je v Sloveniji manj znano, saj je po razkositanju Slovenije le manjši del dežele pripadel Madžarski (Prekmurje).

Taborišče Šarvar (Sarvar) je bilo v prostorih opuščene tovarne svile v istoimenskem mestu v bližini Szombathely na Madžarskem. V začetku je to bilo taborišče za poljske vojake - vojne ujetnike, po napadu sil osi na Jugoslavijo pa so ga v letu 1941 namenili za internirane Jugoslovane. Že v tem letu je okupator odpeljal iz Bačke v taborišče Šarvar in v podružnična taborišča blizu 14.000 internirancev.

Madžarski fašisti so tudi v Prekmurju poskušali že v kali zadušiti odpor. Zato so pregnali v druge predele Slovenije vso inteligenco slovenske narodnosti, ki ni bila po poreklu iz Prekmurja. Hkrati so nadzorovali tiste, za katere so vedeli, da so pred vojno sodelovali v naprednih organizacijah in društvih. Nadzorstvo so zlasti zaostriili po prvih akcijah odporiških skupin, ki jih je vodil narodni heroj Štefan Kovač - sekretar okrožnega komiteja KP za Pomurje. Okupator je zlasti poostiril nadzor nad Slovenci in Hrvati, ki so se v Prekmurje naselili iz drugih krajev Slovenije in Istre, v obdobju 1921. do 1934. leta. Ti ljudje so bili večinoma s Primorske in so se pred divjanjem fašistov umaknili v Prekmurje, kjer so dobili nekaj zemlje.

Tretji del te skupine so tvorili dobrovoljci s Solunske fronte, ki so za svoje zasluge prejeli »agrarno zemljo«. Bili so iz raznih krajev Slovenije.

V razmerah, kakršne so bile tedaj v Prekmurju (dobro jih je opisal Miško Kranjec v knjigi Podrti hrast), so ti ljudje z visoko razvito narodno zavestjo, ki je pred okupatorji niso skrivali, kazali svojo znano protifašistično usmerjenost. Za to domnevo je okupator imel nekaj upravičenih razlogov:

- ko so oblasti v jeseni 1941. leta demagoško pozvale starše, naj se odločijo za pouk v slovenskem ali madžarskem jeziku, so se vsi navedeni Slovenci odločili za pouk v slovenskem jeziku,
- ko so v cerkvi po maši uvedli obvezno prepevanje madžarske himne, so vsi Slovenci zapustili cerkev,
- ko so oblasti zahtevale, da ob državnem prazniku izobesijo madžarske zastave, skoraj nihče ni izpolnil te zahteve,
- ko so prepovedali javno petje slovenskih pesmi, so jih slovenski fantje prepevali še bolj goreče.

Že 1941. leta je zato okupator ukrepal. Vsem Slovencem, ki so ob agrarni reformi dobili zemljo grofa Esterhazija, so odvzeli skupno s pridelki na njej. Nenehno so se vršile preiskave po hišah, začele so se prve aretacije.

Septembra 1941. leta je bilo aretiranih 10 mladincev, ki so jih odpeljali v zapor na Madžarsko. Domači prenapeteži madžarske na-

rodnosti so strahovali prebivalstvo, razbijali okna po hišah, kradli orodje, pretepali posameznike. Šolski otroci, ki so se morali učiti samo v madžarskem jeziku, so bili tepeni za vsako besedo, ki so jo izgovorili v materinščini. Slovenska beseda je bila izpostavljena zasmeševanju in poniževanju.

Prvo večjo akcijo pa je izvedel okupator 21. junija 1942. leta zvečer. Vojska je blokirala vseh 5 vasi, v katerih so živeli primorski Slovenci (Benica, Pince-Marof, Petišovci, Dolga vas in Kamovci). Nikomur niso dovolili zapustiti doma.

Ker so mnogi delali v drugih krajih oziroma vaseh, zlasti na Goriškem in v Murski Soboti, prometne zveze pa so bile slabe, je racija trajala še ves naslednji dan, tako daje transport internirancev odpeljal z železniške postaje v Lendavi šele 23. junija zjutraj.

Skupno je bilo interniranih 668 oseb. Vsak je lahko vzel s seboj toliko prtljage, kolikor je mogel nesti. Transport seje ustavil v manj kot 100 km oddaljenem Šarvaru. V taborišču so se slovenski interniranci srečali s Srbi iz Bačke, ki so bili tu že od prejšnjega leta. Priporočevali so o grozotah prejšnje zime, ki je bila zelo huda in ko je pomrlo po 10 do 15 internirancev na dan. Žrtve so bile predvsem otroci in starejši ljudje. Zaloga hrane, ki so jih imeli slovenski interniranci s seboj, so hitro pošle, taboriščna hrana pa je bila tako po količini kot po kvaliteti zelo slaba.

Taborišče je bilo ograjeno z bodečo žico, stražili pa so ga vojaki s psL

Že tako težko življenje internirancev so delali še težje notranji redarji. Pretepali so internirance, jih zapirali v »barake« ter v samice, jih pustili stati na zbornem mestu, dokler se niso naveličali.

Domačini so obsojali ravnanje z interniranci, saj so videli, kako pogosto so vozili trupla na pokopališče.

V strahu, da se ne bi ponovila zima 1941/42, ko je umrlo zlasti veliko otrok - pa tudi zaradi razmaha na fronti so oblasti dodelile otroke srbskim družinam v Bački. Prvi transport z otroki je krenil v Bačko v jeseni 1942. Z njim je šla tudi večina slovenskih otrok - ki so bili skoraj tri leta ločeni od staršev, vendar rešeni zanesljive smrti.

Ob koncu leta 1944 so v taborišče pripeljali tudi madžarske Žide (tudi iz Lendave) za katere je veljal še strožji režim. Žide so povsem ločili od drugih internirancev. Ker je bila fronta vse bliže, so madžarski fašisti vse za delo sposobne v decembru 1944. leta odpeljali v Avstrijo in jih izročili Nemcem. Tu so na avstrijsko madžarski meji interniranci kopali strelske jarke in gradili utrdbe. Žide pa so odpeljali v notranjost in njihova usoda ni znana. Ob koncu marca 1945. leta so se enote rdeče armade približale avstrijsko-madžarski meji, zato so Nemci začeli z evakuacijo internirancev. Najprej so odpeljali Ruse, nato pa nekdanje internirance iz Šarvaja. Vendar je morala vojakov, ki so jih stražili, že zelo padla. Internirance so priganjali k hitri hoji, ob cesti so ležala trupla ubitih Rusov iz prejšnje skupine, ki verjetno niso mogli dovolj hitro hoditi.

Hodili so skozi gozdove, ko se je zmračilo, so izkoristili nebudnost stražarjev, ki jim je verjetno bilo več do lastne kože, kot do internirancev, ki so jih stražili, in posamezno bežali iz kolone v gozdove. Tu so se 1. aprila pod zaščito ognja borcev rdeča armade, ki so se utrdili v strelskih jarkih in utrdbah, katere so zgradili interniranci, prebili skozi fronto v njeno zaledje, v svobodo.

Od decembra 1944. leta je taborišče Sarvar služilo še enemu namenu. V strahu pred bombardiranjem in v prepričanju, da Rusi vedo, kje so taborišča, so se v taborišče zatekli mnogi madžarski visoki funkcionarji z družinami, ki so pobegnili iz Budimpešte. To je bila tudi postaja za mlade fante iz madžarske mladinske vojaške organizacije »Levente« (od 14. leta naprej), pripravljene za boj proti rdeči armadi.

Taborišče Sarvar je osvobodila rdeča armada 30. ali 31. marca 1945. leta.

V taborišču je ves čas delovala organizacija KP in SKOJ. Ugotovljeno je, daje v času, ko so interniranci hodili na delo na bližnja veleposestva, najmanj 43 internirancev pobegnilo v partizanske enote v Slavonijo.

Taborišče Šarvar je bilo centralno taborišče. V njem in njihovih podružnicah je bilo zaprtih ves čas vojne kakih 18.000 Jugoslovancev, od tega v Šarvarju kakih 7000 do 8000. Števila žrtev ni mogoče ugotoviti, giblje pa se od 700 do 1800. Od 668 Slovencev iz lendavske občine, ki so bili internirani v taborišču, je umrlo 37.

Jože Vidič

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE JASENOVAC

Jasenovac leži kakih sto kilometrov jugovzhodno od Zagreba. V tem nekdanjem ustaškem taborišču so leta 1967 odkrili spomenik - 27 metrov visok betonski cvet, simbol življenja (izdelali so ga po zamisli beograjskega arhitekta Bogdana Boganoviča), leta 1969 pa so odprli še jasenovski spominski muzej. V njem je razstavljenih veliko predmetov in fotografij, v posebni sobici pa obiskovalcem prikazujejo tudi dokumente o nasilju ustaških krvnikov nad ujetniki v Jasenovcu.

Zemljepisna lega, hidrografske razmere ter prometnice so bili tisti odločilni razlogi, zaradi katerih so se nemško-ustaški »ideologi« odločili postaviti koncentracijsko taborišče v Jasenovcu in v njegovi bližnji okolici.

Za zunanji svet je bilo to delovno taborišče, v resnici pa je bilo uničevalno središče. Internirani naj bi se v tem taborišču spreobrnili z delom, »popravili« svoje zablode in postali družbeno koristni.

Spomenik v Jasenovcu

Glavno propagandno geslo je bilo: »Gradnja in zgraditev obrambnega in odvodnega sistema Lonjskega in Mokrega polja.« Časniki so v letih 1941 in 1942 zelo obširno obveščali javnost, kakšen je namen zbiranja ljudi na področju Jasenovca, toda resnica je kmalu prišla na dan.

Območje ob rekah Sava, Una, Velika Struga in Trebež se imenuje Jasenovska Posavina. Tu so bili storjeni največji zločini nad

našimi narodi v drugi svetovni vojni. Na desnem bregu reke Save v vasi Donja Gradina so številni dokazi: do zdaj so evidentirali že 100 grobnic, ki nemo pričajo o zločinu nad ljudmi. Vsi zgodovinski kraji na tem področju sestavljajo zdaj Spominski park Jasenovac, ki obsega 210 lan². Na tem področju je bilo v času od 1941 do 1945 **šest** taborišč. Odkrili pa so tudi 3200 skupnih grobnic; to odkritje v letu 1973 je potrdilo domneve, daje potrebno to področje še raziskati. :

Glede na obseg oziroma prostor taborišča in po pripovedovanju preživelih, je v Jasenovškem taborišču umrlo kakih 700.000 ljudi.

Na področju, kjer je bilo taborišče, je bilo 13 naselij z več **kot** 9000 prebivalci. Danes živi tukaj samo še 6000 ljudi. Med prvimi žrtvami jasenovskega taborišča so bili namreč ljudje, ki so živeli v teh krajih. Ob koncu vojne so tudi ugotovili, daje 2000 ljudi umrlo kot žrtve fašističnega terorja, več kot 250 pa jih je padlo v narodnoosvobodilnem boju.

Prvo taborišče je bilo ob cesti Jasenovac-Novska. Na eni strani je mejilo na reko Velika Struga, na drugi pa na gozd Krndija. Nastalo je v juniju 1941. leta, vendar so ga morali zaradi poplave preseliti. Del zapornikov so poslali v taborišče II »Krapje«, drugi del pa v taborišče III »Ciglanac«. Zapornike so morili v bližnjem gozdu ali na delu zunaj, pogosto pa tudi v taborišču. Takoj ob vходу so bili prostori uprave taborišča ter stanovanja, na podstrešju zgradbe pa so namestili dve težki in dve lahki strojnici.

Poleg ustaljenih metod mučenja so v taborišču I uporabljali tudi kletko iz žice, ki so jo imenovali »ljudolovka«; namenjena je bila tistim, ki so prekršili notranji red. V kletki jetnik ni mogel ne stati in ne ležati, saj je bila visoka le 80 cm. Iz te kletke je človeka rešila le smrt.

Največje v sistemu jasenovskih taborišč je bilo taborišče III »Ciglanac«, znano po ustaških zverstvih. Sprva je taborišče obsegalo 12, leta 1943 pa že 125 hektarjev. Bilo pa je tudi najbolj zavarovano taborišče v tedanji Evropi, saj gaje obdajal visok zid, poleg tega pa še žične ograje, minska polja in bunkerji. Življenje v taborišču je potekalo po zgledu taborišč, ki so jih upravljali Nemci. Bistvena je bila delitev dela. Tako sta obstajali dve glavni skupini za delo; skupina za notranje delo in skupina za zunanje delo. Notranje delo je potekalo v delavnicah, opravljali pa so gataboriščniki-strokovnjaki. Dežurni ustaši so lahko odločali o vsem - tudi o smrtni kazni, kije bila kazen za nedelo.

Zunanje delo je bilo delo na nasipu ali v gozdu, kije bilo najtežje. Kljub temu pa so taboriščniki želeli delati zunaj, saj so nekateri gojili vsaj trohico upanja na beg, drugi pa so si spet želeli smrt, ker niso več mogli prenašati muk in trpljenja.

Proti koncu vojne je komandant taborišča Ljuba Miloš ukazal uničiti celotno taborišče, kar pa se ustašem ni popolnoma posrečilo. Tako so ustaši 21. aprila 1945. leta v celoti uničili žensko in otroško taborišče, medtem ko je v moškem taborišču izbruhnila vstaja v kateri je sodelovalo 1100 taboriščnikov, pobegnilo pa jih je le 54. Geslo

vstaje oziroma upora v Jasenovcu je bilo: »Nekdo mora preživeti in prihodnjim rodovom povedati resnico o Jasenovcu, vojni in o vseh zločinih.«

Poleg taborišč pa so bili v Jasenovcu tudi posebni preiskovalni zapor- ki so jih vodili ustaši. Skoznje so šli ljudje, od katerih so želeli ustaši dobiti priznanje. Zasliševanje se je največkrat končalo s smrtjo zapornika.

Ceprav so bila taborišča v Jasenovcu uradno ustaška, so v njih prevladovali interesi tretjega raj ha, v samem taborišču pa je bilo tudi deset Nemcev, ki so nadzorovali delo ustašev.

Komisija za vojne zločine je ugotovila, da so bili žrtve jasenovških taborišč pripadniki vseh narodov Jugoslavije. Pri odkopavanju množičnih grobov so ugotovili, kako so umirali taboriščniki pa tudi drugi prebivalci tega področja. Ustaši in Nemci niso delali razlik ne med ženskami in otroki ne med moškimi. Vse so pobijali na enako surov način.

Jasenovac in Jasenovska Posavina sta bila osvobojena 2. maja 1945. leta.

Bojan Ajdič

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE V STARI GRADIŠKI

Ko so me poleti 1943. leta ustaši pripeljali v taborišče Stara Gradiška, na srečo niso vedeli, da imajo v rokah partizana. Prihod v taborišče, kamor soji as pripeljali iz osijeških policijskih zaporov, je bil več kot grozljiv. Že pred vhodom v taborišče in povsod v njem so plakati pozivali fašiste na boj proti komunizmu. Na več plakatih je pisalo, da bo v tem taborišču vsak obsojen na počasno, toda zanesljivo smrt zato, ker nasprotuje novemu redu Paveliča in Hitlerja. To je bila za vsakega novinca, ki je prišel v taborišče, prva psihična grožnja ter preizkušnja.

V taborišču smo se takoj seznanili s starejšimi taboriščniki. Posebej so nas opozorili na mnoge nevarnosti, ki nas čakajo. Povedali so nam, da se moramo najbolj ogibati poveljnika taborišča, ki večkrat brez vsakega vzroka s pištolo strelja na taboriščnike, kijih sreča. Seznanili so nas še s samopomočjo pri prehranjevanju, z delom v taborišču in z drugimi podrobnostmi. Hrana v taborišču, če jo sploh lahko tako imenujemo, je bila več kot revna: za zajtrk prekuhana voda, v kateri se je včasih znašlo nekaj fižolovih lupin, za kosilo malce gostejša juha iz repe ali zelja, za večerjo pa smo imeli podobno prekuhana vodo, včasih pa koruzno čorbo. Kruha smo dobivali približno po 10 dkg na dan. Kruh so pekli iz slabe koruzne moke in z otrobi vred. Hlebčki so bili veliki kot srednje debelo jabolko. Vsak taboriščnik je dobil vsak dan četrtno takšnega hlebčka.

Ob koncu 1943. leta je štirim našim sotrpinom uspelo pobegniti iz taborišča. Uprava taborišča je takoj sklicala zbor in vsem taboriščnikom zagrozila, da bo dala za vsakega, ki bi še poskušal pobegniti, ustreliti deset taboriščnikov. Takoj pa so nam za kazen ukinili ves dnevni obrok kruha za tri mesece. Čeprav je bila največja želja taboriščnikov, da bi se vsaj enkrat v življenju do sitega najedli, smo prestali tudi to kazen. Ta vsakdanja, neizmerna želja pa je odsevala iz vseh upadlih in izžetih obrazov taboriščnikov, med katerimi so bili nekateri že pravi živi mrlič.

Nikoli ne bomo mogli pozabiti zverinskega početja ustaških krvolokov, ki so s svojimi nizkotnimi in okrutnimi metodami hoteli prekositi celo nemške in italijanske fašiste. Pobijanje, streljanje in klanje so bili vsakdanji prizori, ki so jih spremljala zastraševanja in grožnje. Ob koncu 1943. leta smo se morali vsi taboriščniki zbrati na dvorišču, da bi nam pokazali skupine ujetih partizanov s Kozare. Na dvorišče so ustaši prignali kakih deset ujetih partizanov, ki so jih imeli že nekaj časa zaprte v temnicah. Bili so uklenjeni v verige ali zvezani z vrvmi, živi okostnjaki. Le s težavo so se premikali in se med seboj tovariško podpirali. Ko smo jih pogledali od blizu, smo lahko ugotovili, da so bili pogumni borci, ki niso klonili niti v rokah ustaških zločincev, stali so s ponosom z dvignjenimi glavami, vsi krvavi od prestanega mučenja. Nemo in iskreče so se srečevale naše in njihove oči.

Oči mučenih partizanov so bile vročične, vendar so nam zgovorno zatrjevale, da naš skupni boj ne bo zaman. Ob tovariški medsebojni pomoči so ti junaki, čeprav z naj večjo težavo, vendar dostojanstveno počasi stopali mimo nas. Njihove zadnje ure so se iztekale. Ustaški vojaki pa so nam kričali: »Tako se bo zgodilo z vsemi, ki nasprotujejo neodvisni državi Hrvaški in velikemu rajhu, Paveliču in Hitlerju.

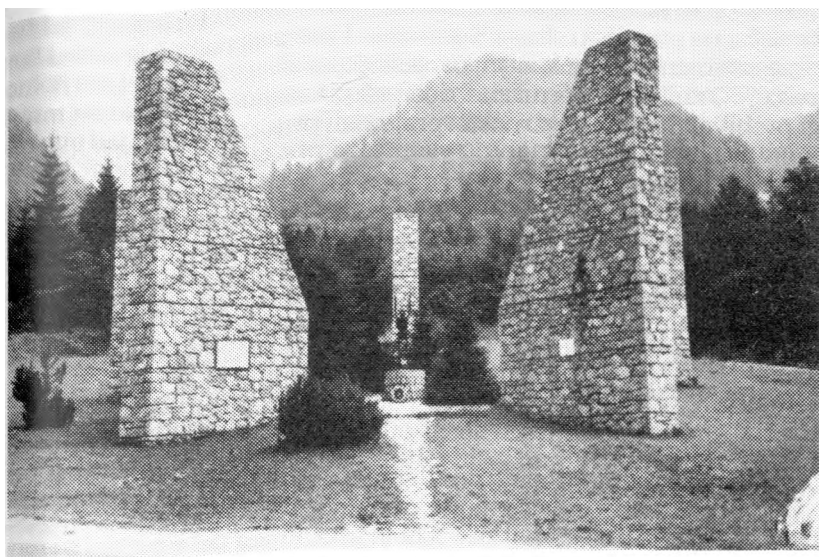
Toda bolj ko so besneli nad nami, trdnejša je bila naša zavest, da bomo zdržali in da bomo zvesti idejam pravičnega boja za svobodo.

Jernej Borovnik

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ

Cesta čez Ljubelj je bila kot nagkr[^]jša zveza Avstrije z morjem označena na nemških vojaških zemljevidih kot vojaška cesta št. 333.

Hitler se je dobro zavedal, kako pomembna je ta najkrajša pot čez Karavanke proti morju. Zato je skladno s svojimi osvajalskimi načrti sklenil ljubeljsko cesto izboljšati oziroma skrajšati s predorom. S tem v zvezi je gaulaiter dr. Rainer v svojem govoru 27. IX. | 1942 v Kranju med drugim dejal: »Ljubelj je najvažnejša trgovska cesta . . . Führer je na mojo prošnjo dovolil, da se sme na Ljubelju zgraditi cestni predor.«

Spomenik na Ljubelju

Spomenik žrtvam nacističnega koncentracijskega taborišča na Ljubelju smo postavili leta 1954. V naslednjih letih se je rodila zamisel da bi prostor nekdanjega taborišča uredili in na njem postavili obeležja vsem nacifašističnim taboriščem, kjer je trpel in umiral uporni slovenski človek. Zamisel sta prelila v načrt, inž. arh. Boris Kobe in arh. Vlasto Kopač. Leta 1972 je bil postavljen edinstven spomenik . 31 znamenj s posvetili in imeni vseh večjih koncentracijskih taborišč v fašistični Italiji, nacistični Nemčiji in okupiranih deželah Evrope. Tako je postal spomeniški prostor na Ljubelju vseslovenski spomenik, posvečen vsem nekdanjim slovenskim internirancem, zapornikom, izgnancem in vsem drugim žrtvam fašističnega in nacističnega nasilja ter nasilja domačih izdajalcev.

Gradnjo predora je prevzelo podjetje »Hoch und Tiefbaugesellschaft Universal« z Dunaja, sodelovala pa je tudi tvrdka Raubl iz Celovca. Prva dela so opravili že leta 1941 in 1942 civilisti, za katere so zgradili civilno taborišče. V noči od 29. na 30. junij 1942 pa so borci Kokrškega odreda taborišče požgali, kar je imelo za posledico, da so dela zastala. V polnem obsegu so se nadaljevala šele leta 1943.

V juniju 1943 seje na tržiški železniški postaji izkrcalo prvih sto internirancev iz taborišča Mauthausen, ki so bili zvečine Francozi. S postaje so jih prepeljali s kamioni v Podljubelj. Pod stražo esesovcev in dresiranih psov so morali graditi barake ter jih obdati z bo-

dečo žico in stražnimi stolpi. Hkrati je tako nastal tudi drugi del taborišča, na avstrijski strani Karavank. Potem so prihajale nove skupine internirancev iz Mauthausna, ki so začeli graditi predor s polno paro. V Tržiču so interniranci doživeli presenečenje, saj so jih mnogi prebivalci kljub nevarnosti sprejemali prijazno, jim dajali cigarete in drugo.

Številčno stanje v taborišču - na južni in severni strani Karavank - je bilo največ blizu 1000. Večina so bili Francozi, za njimi je bilo največ Rusov, nekaj paje bilo še Belgijcev, Italijanov, Poljakov, Čehov in Jugoslovancev. To so bili ljudje najrazličnejših poklicev, od navadnega delavca do visokega intelektualca. Ko so jih v Mauthausnu odbirali za graditev predora, so gledali predvsem na njihov telesni videz.

Režim v ljubeljskem taborišču je bil podoben režimu v matičnem taborišču v Mauthausnu. Interniranci so bili podvrženi prisilnemu delu podnevi in ponoči. Njihova perspektiva je bilo umiranje od izčrpanosti, muk, bolezni in lakote. Jetniki so najbolj trpeli pozimi, ko so morali delati v hudem mrazu, oblečeni v jetniške cape, obuti v čevlje, ki so komaj zaslužili to ime. Poleg del v tunelu so morali pozimi čistiti cesto, da so lahko vozili po njej vojaški transporti. Sami so morali vleči snežni plug, esesovci pa so jih priganjali in tepili ter za najmanjšo malenkost ščuvali nanje pse. Drugače je taboriščno poveljstvo prepustilo vzdrževanje discipline v taborišču kăpojem - nemškemu kriminalcem - ki so gospodovali z gumijevkami in se znašali nad jetniki že zjutraj, ko so vstajali. Za »neposlušnost« so pošiljali jetnike v bunker, mučili pa so jih tudi z batinanjem: štii je kriminalci so držali nesrečnika za roke in noge, eden pa ga je tolkel. Tako so mučili drugega za drugim.

Bolne internirance so pošiljali v ambulanto, katere šef je bil esesovec dr. Ramsauer. Le-ta se je v glavnem ukvarjal z dajanjem injekcij in seciranjem internirancev, ki jih je ubijal z injekcijami. V ambulanti sta delala tudi dva zdravnika-interniranca, ki pa sta bila pri zdravljenju nemočna, ker ni bilo na voljo zdravil. V ambulanto je interniranec prišel šele tedaj, ko je bil na koncu z močmi. Nacistične metode »zdravljenja« v taborišču osvetljuje tale dogodek: nekoč je prišel v taborišče neki zobozdravnik s pomočnikom. Interniranci so se morali postrojiti in začelo se je puljenje zob. Nekaterim je ta zobar populil skoraj vse zobe. Poglavitni cilj te operacije so bili seveda zlati zobje in mostički. To je bil le eden izmed načinov nacističnega ropanja!

Iz taborišča je bilo zelo težko pobegniti, ker gaje stražila močna, dobro oborožena posadka. Po navedbah bivšega francoskega interniranca Gastona Charleta, ki je nanizal svoje spomine na taborišče v knjigi »Karawanken«, je taborišče na jugoslovanski strani stražilo 120 esesovcev, 80 gorskih žandajev in nekaj policijskih psov. Podobna je bila posadka tudi v severnem delu taborišča, na avstrijski

strani. Kljub temu je večkrat prišlo do pobega - vsega skupaj je ušlo več kot deset internirancev.

Pobege je pripravila odporniška organizacija v taborišču, kije bila v tesnih stikih z organizacijo OF v Trziču. Do teh stikov je prišlo že leta 1943. Pri tem je bil glavna »zveza« inženir Janko Tišler iz Trziča, ki je delal pri gradnji cestnega predora kot tehniški uslužbenec v civilu. Po tej zvezi so prihajale v taborišče vesti o stanju na bojiščih in razna zdravila, prav tako je bilo organizirano odpošiljanje in prejemanje pošte, zlasti potem, ko pisanje iz taborišča in prejemanje pošte po redni poti ni bilo več dovoljeno. Prebivalci Trziča so pomagali internirancem tudi s hrano, kolikor se je pač dalo.

Spomladi 1. 1944 je odporniška organizacija v taborišču s pomočjo omenjene zveze pripravljala akcijo za množičen pobeg iz taborišča, ki naj bi jo bil podrpl Kokrški odred. Načrt za pobeg sta izdelala na sestanku v enem izmed rovov v predoru inženir Janko Tišler in predstavnik ilegalne taboriščne organizacije Granger. Bilo je dogovorjeno, da bodo interniranci likvidirali stražo, ki jih bo peljala v predor, hkrati pa bo Kokrški odred napadel taborišče in omogočil internirancem pobeg. Do te akcije pa ni prišlo, ker jo je preprečila izdaja.

Množičnih likvidacij v ljubeljskem taborišču ni bilo, ker so izčrpane internirance pošiljali nazaj v matično taborišče Mauthausen - tam pa je skoraj vse čakala smrt, skoraj vsi so končali v krematoriju. Pač pa je bilo v taborišču in okrog njega več posameznih likvidacij: ene je umoril dr. Ramsauer z injekcijami, druge pa so pobili esesovci zaradi malenkostnih prestopkov. Po pripovedovanju Gastona Charleta so nekega interniranca ustrelili in ga odpeljali na sežigališče, čeprav še ni bil čisto mrtev. To sežigališče je bilo v eni izmed hudourniških jam v bližini barak: »mrliča« so položili na rešetke, ga polili z bencinom in zažgali.

Največji transport je odšel iz taborišča 15. novembra 1944. Takrat je moralo odpotovati 150 bolnih in izčrpanih internirancev peš na železniško postajo Trzič ter nato z vlakom v Mauthausen. Nekoč pa so odpeljali v matično taborišče vse Ruse iz severnega dela taborišča; to je bil povračilni ukrep, ker so trije izmed njihovih sonarodnjakov pobegnili.

Predor, ki so ga pod esesovskim bičem zgradili interniranci, je maja 1945 odigral tragikomično vlogo: kolone vojaštva, ki so nekoč s zmagoslavno prihrumele v Jugoslavijo, so se vračale po tej najkrajši poti tja, od koder so prišle. Z njimi so se v nepopisni zmedbi umikali slovenski »domobranci« - njihovi zvesti hlapci.

Prav zaradi te zmede so interniranci lahko zapustili taborišče sele 7. maja 1945. Nekaj se jih je napotilo takoj proti domu, drugi pa so se priključili narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije ter pomagali **loviti** poslednje bande okupatorjev in njihovih hlapcev v teh krajih.

I Tako so bivši francoski interniranci našli na Koroškem komandanta taborišča Winkleija, zdravnika dr. Ramsauerja, šefa severne-

ga dela taborišča Bricka in še nekaj taboriščnih krvolokov ter jih izročili zavezniškim oblastem. Komandant Winkler je bil potem obsojen na smrt z obešanjem, dr. Bricke na smrt z ustrelitvijo, dr. Ramsauer pa na dosmrtno ječo; drugi so dobili manjše kazni, čeprav so vsi zaslužili smrt.

*Ing. Janko Tišler
Gaston Charlet*

ZAPORI V BEGUNJAH

V drugi polovici meseca aprila leta 1941, le nekaj dni po nemški okupaciji, je komandant policije in varnostne službe za Gorenjsko ustanovil poseben štab za izseljevanje Slovencev. Ta štab naj bi v treh zaporednih valih izselil nekatere sloje prebivalstva, predvsem pa naj bi popolnoma očistil Slovence v območje, kije mejilo z Ljubljansko pokrajino (v prvem valu so bili določeni za izselitev izobraženci in vsi, ki so se pred nemško okupacijo kakorkoli politično udeleževali). Po prvotnem načrtu naj bi z Gorenjske izselili približno polovico prebivalstva, zato so Nemci uredili posebna preseljevalna taborišča v Begunjah, Šentvidu in v Goričanah.

Gračina v Begunjah je bila pred vojno ženska kaznilnica. Nemci so jo najprej preuredili v zbirno taborišče za izseljence, vendar so ga že po mesecu dni ukinili in Gestapo je graščino spremenil v zapore za politične jetnike. Izselili so vse bivše zapornice. Tako so začeli voditi v Begunje ljudi, za katere so sumili, da sodelujejo z narodnoosvobodilnim gibanjem in ujete partizane. Potem ko je izbruhnila splošna ljudska vstaja, so nacisti sprevideli, da bo narodnoosvobodilno gibanje trši oreh, kot so sprva mislili, saj stoji za Komunistično partijo, za Osvobodilno fronto in za partizansko vojsko ves slovenski narod, da odtod izvira moč in neranljivost osvobodilnega gibanja. Zato je bil za okupatorja sumljiv prav vsak Slovenec - od stare ženice do šolskega otroka. To potrjuje tudi podatek, daje šlo v letih vojne skozi begunjske zapore 12.134 jetnikov - med njimi je 2280 žensk in 405 otrok. Zapor v Begunjah so bili prenapolnjeni vsa leta okupacije.

Splošna ljudska vstaja je spodbudila šefa civilne uprave za Gorenjsko k novi odločitvi: 29. julija 1941. leta je ustanovil »posebno sodišče za sojenje komunističnim elementom«. Sodišče je 1. avgusta 1941. leta obsodilo na smrt štiri zapornike iz begunjske jetnišnice. Dva so Nemci ustrelili, dva pa obesili. Namen nacistov je bil, da bi s sodbami »pravno utemeljili streljanje talcev«, vendar so veliko usmrtitev opravili tudi mimo tega sodišča. V prvem obdobju streljanja talcev so Nemci za vsakega domačega izdajalca, ki gaje lik-

vidiralo narodnoosvobodilno gibanje, ustrelili pet, za vsakega ubitega Nemca po deset talcev. Sprva so talce streljali na mestu, kjer je bila izvedena partizanska akcija, kasneje pa so streljali talce predvsem na dvorišču begunjskih zaporov in v dolini Drage. V obdobju od 1941. do 1945. leta so Nemci na Gorenjskem usmrtili 1270 talcev, med njimi 849 jetnikov iz Begunj.

Nenehno pričakovanje, kdaj bodo koga odvlekli pred puške, ni bilo edino zlo, ki je viselo nad zaporniki. Gestapovci so si iz dneva v dan izmišljali nove in vse hujše načine trpinčenja jetnikov. Vsakodnevna, prav sadistična telovadba, slaba prehrana in mučenje, naj bi jetnike zlomilo tako telesno kot duševno. Krvava sled za jetnikom, ki so ga privlekli z zaslišanj v celico, je bila povsem vsakdanja stvar v begunjskih zaporih. Poleg organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča so za kragši čas padli v roke begunjskih gestapovcev tudi člani CK KPS Vida Tomšič, Mica Šlander, Pepca Kardelj in Miha Marinko. Nemci so ujeli tudi sekretarja PK KPS za Gorenjsko Toneta Dolinška-Metoda ter organizatorja vstaje v bohinjskem kotu Tomaža Godca. Ker so nacisti vedeli, da sta jim padla v roke organizatorja narodnoosvobodilnega gibanja, so na njiju preskusili vso svojo sadistično domiselnost. Pretepena in izmučena so večkrat odvlekli na strelišče, kjer sta morala gledati streljanje talcev, saj so mislili, da bodo tako le iztisnili iz njiju kakršnokoli priznanje, vendar Nemcem ni uspelo, da bi ju zlomili.

Celice-bunkerji, v njih je danes muzej, so bile najstrašnejši del begunjske ječe. V bunkerje so zapirali »težje« jetnike tiste, ki so jih izbrali za talce ali pa so jih nameravali poslati v koncentracijska taborišča. V dneh, polnih tegobe, bolečin in stiske, ko so čakali na usmrnitev, so svoje zadnje misli in svoja poslednja sporočila zaupali stenam v celici. Ti zapisi so najpretnesnejši in najdragocenejši dokument, kar jih hrani Muzej talcev v Begunjah. Tu so se noč in dan v neenakomernem ritmu menjavali kriki mučenih, ječanje umirajočih, žvižgi gestapovskih bičev, vzdihljaji na smrt obsojenih, rezka povelja zaporniških čuvajev ter monotono bitje ure v vaškem zvoniku, ki je neprizadeto štela trenutke življenja njim, ki jih je čakala smrt. Vsako ime na razglasu o ustreljenih talcih pomeni nenapisano knjigo o bolečini in stiski pa tudi o človekovi veličini in neuklonljivosti.

Odhod transporta v koncentracijska taborišča je za begunjske jetnike pomenil samo trenutek navideznega olajšanja, saj so se za kratek čas izvili objemu smrti. Skupno so Nemci odpeljali iz begunjskih zaporov v različna koncentracijska taborišča 5100 jetnikov, od tega v Mauthausen 989, v Kraut 522, v Salzburg 542, v Dachau 417, v Reichenau 250, v Ravensbrück 209, preostalih 2000 pa v različna druga taborišča, razstresena po vsej Nemčiji.

Vodstvo gorenjskih partizanskih enot na levem bregu Save se je nemalokrat ukvarjalo z mislijo, da bi napadli begunjske zapore in

rešili zapornike. To akcijo je nameraval izvesti že prve dni meseca avgusta 1941. leta narodni heroj Stane Žagar. Z močno skupino borcev Storžiškega in Cankarjevega bataljona je nameraval napasti posadko v Begunjah in rešiti jetnike. Zaradi izdaje seje ta akcija izjavila. Ko pa se je v mesecu aprilu 1945. leta vojna bližala koncu, je bilo potrebno to akcijo izvesti za vsako ceno, saj je nemška posadka v Begunjah dobila ukaz, da mora ob umiku pobiti jetnike. Zato je štab Kokrškega odreda 1. maja razporedil glavnino svojih sil, kije štela 300 mož, na položaje proti Radovljici, da bi borci branili dostop nemškim silam, hkrati pa pogajanja začel z begunjsko posadko, ki je štela blizu 100 mož.

Po dveh dneh pogajanj seje 4. maja 1945. leta nemška posadka le predala, čeprav so partizanski borci komaj še zadrževali pritisk nemških enot, ki so hotele rešiti begunjsko posadko.

Borci Kokrškega odreda so osvobodili 632 jetnikov.

France Benedik

GRAD BORL - PREHODNI ZAPORI V LETIH 1941-1943

V slikovitem gradu Bori, zgrajenem na visoki strmi skali nad Dravo, kakih 13 km oddaljenem od Ptuja, je okupator že v aprilu 1941. leta uredil zapore, skozi katere je šlo več tisoč zavednih Slovencev.

Za podrobno obravnavo zgodovine zaporov v Borlu, ki so jih Nemci imenovali »Geheime Staatspolizei - Polizeigefängnis Ankenstein«, je na voljo le malo podatkov, saj še niso raziskani okupatorjevi arhivski dokumenti.

Že v aprilu 1941 so se na gradu naselili nemški vojaki, ki so popravljali borlski most čez Dravo, v sredi meseca aprila pa so gestapovci prepeljali iz ptujskih zaporov na grad Bori prve politične jetnike. Največ jih je bilo iz Ptuja, nekaj pa tudi iz Ormoža in Središča ob Dravi. Seznane teh zavednih Slovencev so ptujski kulturbundovci pripravili že več let pred nacistično invazijo. Prve interniranice so zaprli v grajski hlev, ki so ga jetniki sami očistili in pripravili za domovanje. Hrano so jim začeli dajati šele tretji dan, ko so enega izmed aretiranih izbrali za kuharja.

Medtem so začeli na gradu preurejati prostore za učitelje, ki so jih nameravali »prevzgojiti« na posebnem tečaju (Umschulungskurs). V dnevih okrog 10. maja so Nemci pripeljali na grad kakih 130 učiteljev in učiteljic, ki so bili prve dni dokaj svobodni, vendar so jim prostost že po nekžg dnevih omejili tako, da se njihov položaj ni ločeval od položna drugih zapornikov. Učitelji tudi niso smeli go-

voriti z drugimi jetniki. Prevzgoja se je spremenila v pravo jetništvo.

V maju 1941. leta so prišli na grad jetniki iz drugih krajev Slovenije. Ker se ni ohranila nobena zaporna knjiga, ne vemo, koliko zapornikov je preživelo jetniške dni v Borlu. Po izjavah nekdanjih jetnikov pa je nastal zelo pomanjkljiv seznam, ki nam v glavnem pove le to, odkod so Nemci vozili jetnike v gestapovske zapore na Bori. Poleg krajev iz nekdanjega ptujskega okraja so bili zaporniki doma iz Celja, Dravelj, Dola, Grajske vasi, Gotovelj, Hrastnika, Laškega, Lenarta v Slovenskih goricah, Maribora, Motnika, Prej, Prebolda, Poljčan, Rogaške Slatine, Prekopa pri Vranskem, Radeč, Šmartna ob Paki, Šmarja pri Jelšah, Trbovelj, Velenja in Zagorja.

Po navadi so zasliševali in mučili v gestapovskih prostorih v prvem nadstropju. Ker je bilo trpinčenje vedno hujše, sojetniki začeli pripravljati pobege in le redkim je to uspelo.

Hrana v prvih tednih še ni bila tako zelo slaba, saj so za 260 zapornikov, ki so bili na gradu, pripeljali meso dvakrat na teden po 15 do 20 kilogramov pa tudi kruha je bilo dovolj. Toda to ni trajalo dolgo in jetniki so si kmalu težili glad s hrano, ki so jim jo prinašali svojci oziroma, ki so jo dobili, ko so delali zunaj gradu, saj so domačini radi dajali hrano jetnikom.

Posebej moramo omeniti zaposlitev jetnikov. Za potrebe v taboiršču so jih Nemci že od vsega začetka razdelili v delovne skupine. Delo so odredjale komande: za dovoz vode, za čiščenje, za vrtnarsko delo, za žaganje in sekanje drv, za podiranje drevja, za urejanje poti, za dovoz peska, za izpraznjevanje greznic, itd.

Nekateri zaporniki so hodili na delo tudi na grajsko posestvo.

Za vse jetnike je bila najpomembnejša »vodna komanda«, ki je jetnikom omogočala stik z zunanjim svetom. Dvakrat na dan so namreč jetniki vozili vodo v 300-litrskih sodih od borlskega mosta na grad. Zajemali so namreč iz vodnjaka pri peku, kajti grad ni imel pitne vode. In ker stražarji niso bili preveč strogi, so prišli jetniki, ki so vozili vodo, še do kakega priboljška. Spodaj so jih čakali tudi svojci, pa jih je čakala pošta in zavoji s hrano, ki so jo prinesli domači.

Grad Bori je služil za ječo zavednim Slovencem vse do 1. marca 1943. leta. Po nepopolnih podatkih je bilo zaprtih na gradu poprečno od 250 do 300 jetnikov. Prve zapornike so Nemci že na poletje 1941. leta poslali na Hrvaško, v Srbijo in v Bosno. Po dosedanjih podatkih so 20 borlskih jetnikov ustrelili kot talce v Mariboru in Celju, druge pa poslali v nemška koncentracijska taborišča, večinoma v Auschwitz, Ravensbrück, Dachau in Mauthausen, od koder se jih je le malo vrnilo.

Slovenj egoriška četa je leta 1942 nameravala napasti straže na borlskem gradu in osvoboditi jetnike. Toda izdaja je napad preprečila, saj je okupator v mesecu avgustu tega leta v Mostju razbil četo,

jetnico Mileno Berce, ki je borcem poslala razpored straž in načrte gradu, pa so Nemci usmrtili. Toda nenehni strah pred možnim partizanskim napadom je Nemce spodbudil k odločitvi, da so 1. marca 1943. leta opustili zapore na Borlu, jetnike pa poslali v druge ječe in taborišča.

Po odhodu jetnikov je okupator namestil na gradu manjšo vojaško posadko, ki je skrbela za varnost mostu.

Stanislav Napast

CELJSKI STARI PISKER

Med okupacijo so bili zapori Starega piskra v Celju poleg mariborskih sodnih zaporov največja okupatorska mučilnica na Štajerskem. Takoj po prihodu gestapa, 14. aprila 1941. leta, so se takoj začele aretacije Slovencev, saj so njihova imena prinesli gestapovci s seboj, že 18. aprila pa je Himmler v Mariboru izdal zloglasna navodila za izselitev Slovencev.

V kako težkih razmerah so živeli zaporniki nam pove že podatek, daje bilo v zaporu prostora za približno 250 zapornikov, medtem ko so jih Nemci držali stalno od 300 do 900. Skozi Stari pisker je šlo več kot 16.000 zapornikov; če pa prištejemo še druge zapore v Celju, pa kakih 22.000 Slovencev. Nemci so v šestih skupinah ustrelili skupno 374 talcev.

Prve aretirance so pripeljali v Stari pisker 22. aprila 1941. leta. Zapor je imel štiti moške in en ženski oddelek. V prvih mesecih so selili zapornike v Srbijo in na Hrvaško, ko pa se je začel oborožen odpor proti okupatorju, je postal Stari pisker zapor in mučilnica za pripadnike Osvobodilne fronte.

V okoliški šoli v Celju so bile zaprte družine ustreljenih talcev in partizanov, ki so jih odpeljali v koncentracijska taborišča, njihove otroke pa v posebna otroška taborišča.

V kapucinskem samostanu in kasneje še v Starem piskru so zaporniki izdajali ilegalni časopis, ki je izhajal najprej pod imenom »Kapucinski Toti« kasneje pa kot »Toti Stari pisker«. Namen teh časopisov je bil razvedriti zapornike v teh težkih časih in jim tako olajšati bolečine. Izšlo je pet števil »Kapucinskega Totega« in štiri številke »Totega Starega piskra«. Časopisa sta lahko izšla, ker sprva zaporniški red ni bil tako strog in ker so zapornikom pomagali slovenski pazniki.

Talcev, ki so jih ustrelili v Starem piskru in drugje po zaporih na Spodnjem Štajerskem vse do leta 1943, ni obsodilo nobeno sodišče, pa tudi pozneje je bil to zgolj formalen akt nasilja. Smrtne kazni za politične zapornike je izrekal komandant varnostne službe. Ta

je tudi podrejenim dajal navodila za poostreno zasliševanje zapornikov, za zverinsko mučenje z železnimi palicami, s stiskanjem rok in z lomljenjem udov. Zapornike so v Starem piskru mučili s posebnimi mučilnimi napravami. V Starem piskru je bila tudi posebna rnučilnica. Kako strašne so bile te mučilniške naprave, nam pove podatek, daje uporabo teh naprav prepovedovala leta 1943 celo komisija, kije prišla iz Berlina. Mučenje, ki ga lahko primejemo z metodami inkvizicije, se je nadaljevalo v ljubljanski posojilnici.

Najstrašnejše poglavje nemške okupacije na slovenskem Štajerskem je zverinsko streljanje talcev. Prvo streljanje je bilo 4. septembra 1941. leta, zadnje pa 15. avgusta 1942. leta na dvorišču Starega piskra. Tu so v dveh letih ustrelili 374 žrtev, med njimi 49 žensk. V času streljanja talcev je šef varnostne službe prenesel svoj sedež iz Maribora v Celje, saj je bilo celjsko okrožje v tem letu najnemirnejše in osvobodilno gibanje najmočnejše.

Trupla ustreljenih talcev so s kamioni vozili v graški krematorij. Vsako streljanje talcev so spremljali tudi politični funkcionarji in člani kulturbunda. S streljanja sto talcev, ki je bilo 22. julija 1942. leta, so se ohranile fotografije, ki so enkratni dokument o gestapovskem zverinstvu.

Pred vsakim streljanjem so talce za nekaj ur spravili v posebno celico in vsak je lahko napisal poslovilno pismo. S temi pismi je hotel okupator od jeseni 1941. do 2. oktobra 1942. leta prestrašiti Slovence, češ da se je nesmiselno upirati vsemogočnemu nemškemu rEghu.

Toda pisma so imela drugačen odmev, kot je pričakoval okupator. Slovenski narod je postal še bolj revolucionaren, še bolj klen in okupator je pisma prepovedal.

Vsi ustreljeni niso pisali poslovilnih pisem, nekaterih Nemci tudi niso odposlali, tako da seje ohranilo le 94 pisem. Eno najlepših poslovilnih pisem, kar jih je napisal naš slovenski človek v teh letih groze in trpljenja, je pismo kmeta Ivana Acmana iz Šmihela nad Mozirjem. Povezal se je z narodnoosvobodilnim gibanjem že jeseni 1941. leta. Ustrelili pa so^a v Starem piskru 23. junija 1942. leta. Njegova žena je umrla v koncentracijskem taborišču v Auschwitzu, sina in hčerko pa je gestapo odgnal v otroško taborišče v Nemčijo.

Odlomek iz njegovega poslovilnega pisma, ki je tudi vklesan v granitno ploščo na dvorišču Starega piskra, kjer so streljali talce, se glasi:

»... Moja želja je, da postane Ivanček gospodar, četudi vem, da bosta še oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, kije kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spravil v tako kruto usodo. Jaz Vas vse iz srca ljubim in nikogar ne sovražim ...«

V mesecu novembru 1942. leta je bila na Dobrovljah velika bitka med savinjskim bataljonom in Nemci. V bitki je padlo dvanajst partizanov, pet partizanov pa so Nemci ujeli. Ujete partizane so zaprli v Starem piskru, mrtve pa so pripeljali v Celje, kjer so jih razstavili na ogled občinstvu na pločniku med Narodnim domom in vojašnico. Za mrtvimi tovariši so stali vklenjeni partizani, še prej pa so jih popeljali v zasramovalnem sprevodu po celjskih ulicah. Med njimi je bila tudi Tončka Čečeva, sekretarka okrožnega komiteja KPS za Kozjansko.

Eno najpogumnejših dejanj štajerskih aktivistov med okupacijo slovenske Štajerske, speljano drzno in z veliko mero sreče, je bila nedvomno osvoboditev zapornikov iz Starega piskra v noči od 14. na 15. december 1944. leta. Takrat je šest aktivistov okrajnega odbora OF v Celju s pomočjo paznika vdrla v zapore, razorožilo nemško posadko ter zaplenilo nekaj orožja in municije. Večina rešenih je odšla v partizane in le nekatere so Nemci spet ujeli.

V letu 1965 je Muzej revolucije Celje uredil spominsko sobo v Starem piskru in dvorišče, kjer so v letih 1941 in 1942 streljali talce. Takoj ob vstopu na tlakovano dvorišče v Starem piskru je na desni strani ob vhodu vzdanih v steno 374 granitnih ploščic z imeni vseh ustreljenih talcev in šest večjih ploščic z datumi streljanj. Na prostoru, kjer so streljali talce, je vzdan osem metrov dolg in dva metra visok bronasti relief, na katerem je kipar Černe upodobil vse najvažnejše dogodke iz narodnoosvobodilnega boja v občini Celje; upor proti okupatorju, izseljevanje, sramotenje ujetih partizanov, streljanje talcev, obešanje talcev v Frankolovem in zmago nad fašizmom. V podaljšku reliefa je v granitno ploščo vrezan odlomek poslovilnega pisma kmeta Ivana Acmana.

V spominski sobi so v vitrini razstavljeni ključ zaporov, lesena žlica, korec za vodo, izdelki zapornikov, železen obroč iz mučilnice, verige in krogle s prvega streljanja talcev v Starem piskru 4. septembra 1941. leta.

V pokončni vitrini so vsi izvirni plakati s streljanja v Starem piskru, faksimile predloga gestapa, da naj bo prvo naslednje streljanje na Spodnjem Štajerskem v Celju. Razstavljenih je nekaj fotografij s streljanja talcev 22. julija 1942. leta in velika fotokopija mrtvih talcev.

V položnih vitrinah so fotokopije vseh poslovilnih pisem talcev, napisanih v Starem piskru.

Kot simbol trpljenja zapornikov in talcev so tu v steno spominske sobe vzdani zvezani roki, delo kiparja Cirila Cesarja iz Celja.

Levo ob vhodnih vrat v spominsko sobo jev zidu nakazan tudi vhod v mučilnico.

KOPRSKI ZAPORI

Koprski zaporji imajo dolgo zgodovino, saj segajo že v dvajseta leta 19. stoletja. Zgradila jih je avstrijska monarhija kmalu zatem, ko je po dunajskem kongresu dokončno zasedla ozemlje nekdanje beneške Istre, Dalmacijo in severno Italijo. To so bili deloma preiskovalni zaporji, pretežno pa kaznilnica za prestajanje krajših, v mnogih primerih pa tudi dolgoletnih zaporih kazni zavoljo kriminalnih dejanj. Vanje so avstrijske oblasti začele zapirati tudi politične zapornike različnih narodnosti, med drugimi tudi italijanske karbonarje in kasneje iredentiste.

Poslopje zaporov je zraslo na severozahodnem delu mesta ob opuščenem dominikanskem samostanu in se postopno širilo, tako da je že v drugi polovici 19. stoletja dobilo podobo velike četverokotne zgradbe z nazobčanimi stolpi. Sprva je bilo v kaznilnici le nekaj sto zapornikov, kasneje pa se je njihovo število z naraščanjem delikvence in narodno-političnega gibanja bistveno povečalo. Kaznilnica je pokrivala zelo široko območje - vso Istro in Dalmacijo, zato je bila tudi narodnostna sestava zapornikov zelo pestra. V kaznilnici je bilo veliko obrtnih delavnic, kjer so zaporniki opravljali različna dela. Poleg obrtnih del sojetniki opravljali tudi različna javna dela. Gradili so, denimo, nasip in cesto med Kopro in Semeđelo.

Razmere v koprskih zaporih so se bistveno spremenile z italijansko zasedbo po prvi svetovni vojni. Začelo se je obdobje narodnostnega zatiranja Slovencev in Hrvatov, ki se mu je kmalu pridružilo tudi fašistično zatiranje vseh svobodomiselnih ljudi. Žalostna usoda Primorske in Istre je bila zapečatená z rapalsko pogodbo; tujemu osvajalcu je ostalo prepuščenih na milost in nemilost kakih 600.000 Slovencev in Hrvatov. Narodno-obrambno gibanje, ki je nastajalo predvsem zaradi fašističnega nasilja ob parlamentarnih volitvah v maju 1921. leta v Marezigah in v drugih vaseh slovenske Istre, je privedlo do prvih hudih represalij s številnimi aretacijami in preiskavami tako v koprskih kot tržaških zaporih. Nasilje in raznarodovanje pa se je nadaljevalo zlasti po letu 1922. Po ukinitvi slovenskih šol in s prepovedjo rabe slovenskega jezika v javnosti je fašistično nasilje doseglo svoj prvi vrh z objavo izrednih fašističnih zakonov v letu 1926. Fašistični režim je zadal hud udarec Komunistični stranki Italije, na Primorskem in v Istri pa predvsem narodnim organizacijam, društvom in tisku. Ustanovljeno je bilo posebno sodišče za zaščito države, fašistična policija OVRA pa je dobila neomejena pooblastila za preganjanje nasprotnikov režima.

Koprski zaporji, ki so tudi pod Italijo ohranili status preiskovalnih in kazenskih zaporov za kriminalce in politične zapornike, so se Polnili. Ohranjenih je veliko pričevanj obtožencev o zasliševalnih

postopkih, trpljenju in grozotah, ki so jih morali prenašati. K temu je v veliki meri pripomogla tudi mučilnica, ki jo je policija imela na karabinjerski postaji v Semedeli pri Kopru. V njej so mučili pripadnike organizacij Borba in TIGR ter številne komuniste in protifašiste. V prvih mesecih leta 1930 so se namreč iz dneva v dan vrstile številne aretacije, ki so zajemale domala celotno območje Slovenskega primorja, v manjši meri pa tudi Istro. Številne pripadnike tajne narodne organizacije TIGR so italijanske oblasti zaprle v tržaški Coroneo in v koprskih zaporih. V njih so bili tako med drugim obsojenci bazoviškega procesa Andrej in Janko Manfreda, Vladimir Štoka in tedaj še niti dvajsetleten študent pisatelj Ciril Kosmač in številni drugi. Koprski zaporji so tako že med obema vojnama postali zloglasni prav zaradi krutega in nečloveškega ravnanja, predvsem pa zaradi slepih podzemnih celic, ki so dobile med nesrečnimi jetniki vzdevek »la tomba dei vivi« (grob živih). V celici je bilo mogoče »bivati« le v podolgovati legi, v temnem hodniku pa je dan in noč svetila medla luča. Trije izbrani ječarji so izmenično stražili nevarne politične zapornike, ki niso imeli nobenega stika z zunanjim svetom. Skrajno slaba hrana naj bi »omehčala« telesno in duševno oslabiljenega jetnika, ki so ga pogosto ponoči dvigali in vlačili na neskončna zasliševanja. Težko je zanesljivo reči, koliko protifašistov obeh narodnosti je bilo v letih pred II. svetovno vojno v koprskih zaporih zaslišanih, mučenih oziroma je tu prestajalo kazen, vendar je njihovo število nedvomno zelo visoko, saj je bilo v zaporih prostora za 2100 zapornikov (med njimi tudi nepolitičnih). Pogosto pa je bilo njihovo število bistveno večje, v času narodnoosvobodilnega boja je bilo tu zaprtih tudi 5000 jetnikov.

Z letom 1941 seje tudi na Primorskem začelo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom KPS in OF. Koprski zaporji so glede na svoje ozemeljske pristojnosti začeli sprejemati vedno večje število ljudi, ki jih je okupator zéyel med racijami ali kazenskimi pohodi ter ofenzivami. Med njimi so bili tudi še aktivisti OF in partizani. V zapore so prihajali iz različnih krajev: veliko jih je bilo iz ljubljanske pokrajine, Primorske, slovenske in hrvaške Istre, Like, Gorskega kotarja, Dalmacije, po italijanski kapitulaciji pa tudi iz drugih predelov. Zaporji niso bili več namenjeni le prehodnim političnim zapornikom v preiskavi ali na prestajanju kazni, marveč so postali nekakšno središče za nadaljnje ukrepanje proti njim.

Po padcu fašizma v juliju 1943. leta je Badoglijeva vlada v Italiji na pritisk protifašističnih organizacij izdala odlok o osvoboditvi političnih zapornikov italijanske narodnosti. Ta odlok pa ni veljal za protifašiste slovenske, hrvaške in drugih narodnosti, ki pa so jih bili polni italijanski zaporji, konfiracije in internacije. Razmere so se sicer nekoliko spremenile po kapitulaciji Italije, vendar je v koprskih zaporih ostalo še veliko političnih zapornikov, ki so bili prepuščeni negotovi usodi. Po brezuspešnih zahtevah sojetniki poskusili z upo-

rom, vendar je uprava upor nasilno zatrla kljub protestom antifašistov v mestu, ki so zahtevali izpustitev političnih zapornikov. Nekaterim fašističnim kolovodjem se je celo posrečilo povezati z nemškim poveljstvom v Trstu, kije ukazalo prepeljati precejšnje število političnih zapornikov iz Kopra v tržaški Coroneo oziroma v koncentracijska taborišča. To seje dogajalo 25. septembra 1943. leta v nočnih urah. V koprskih zaporih je ostalo še blizu 200 političnih zapornikov, vendar je še pravočasno za njihovo rešitev posredoval okrožni komite KPS Brkini - slovenska Istra s štabom bataljona II. hrvaške brigade in čežaranskim bataljonom 1. slovenske istrske brigade. Akcija je bila izvedena 27. septembra in v spremstvu partizan*skih enot so se zaporniki srečno umaknili proti Loparju in Marezigam ter se pridružili partizanom.

Boj za svobodo po tem dogodku v septembru 1943. leta je bil še dolg in koprski zapor so se spet polnili z novimi političnimi zaporniki iz raznih krajev Primorske, Istre in drugih predelov Jugoslavije. Postali so celo eno najbolj znanih središč za uničevanje partizanstva, saj so od tam na stotine protifašistov pošiljali v tržaško rižarno ali pa v koncentracijska taborišča v Nemčijo. Med narodnoosvobodilnim bojem so imeli koprski zapor 141 celic, od katerih je bilo 23 manjših, in 4 podzemne »jazbine«, kamor so največkrat zapirali politične zapornike. Še zadnje dni v aprilu 1945. letaje skupini političnih zapornikov uspelo pobegniti iz zaporov, preostale je z odločno akcijo rešila skupina borcev VDV, še preden je bilo mesto v celoti osvobojeno.

Kmalu po osvoboditvi so mrko poslopje zaporov porušili in na njihovem mestu zgradili več novih stavb, med katerimi je najpomembnejša osnovna šola Janka Premrla-Vojka. Edini spomin na zapore oziroma na življenje in trpljenje jetnikov v času fašistične Italije in nemške okupacije je spominska plošča, odkrita v jubilejnem letu 1959 ob 40-letnici ZKJ. Posvetilo zanj je napisal pisatelj Ciril Kosmač:

»Na tem mestu so se do leta osvoboditve 1945 dvigali mrki zidovi koprške ječe. V njenih temnih celicah je moralo nešteto borcev za svobodo pretrpeti strahotne muke in tudi smrt, da zdaj človek svoboden, v svobodni domovini, lahko mimo greš; spomni se njih upornega duha in človeške misli, ki sta rušila ječe, ter varuj svoje domovine in svojega ljudstva prosto pot!«

Salvator Žitko

LJUBLJANSKI ZAPORI 1941-1945

Po italijanski okupaciji slovenskega ozemlja in zasedbi Ljubljane so se takoj začele odporne akcije proti italijanskemu okupatorju, in bilo je konec tudi propagande o njihovi miroljubnosti in prijaznosti do Slovencev. Okupatorje začel sistematično iskati organizatorje osvobodilnega gibanja in njihove sodelavce. Posledica so bile vedno pogostejše aretacije. Aretirance so zapirali v prostore sedeža italijanske policije, v kvesturo na Bleiweisovi, sedanji Prešernovi cesti in nekdanje sodne zapore na Miklošičevi cesti. Zapore so si uredili v tako imenovani šentpetrski vojašnici ob Ljubljani ter v belgijski vojašnici na Taboru. Za ujete ali ranjene borce in aktiviste pa so ustanovili IV. oddelek v takratni Splošni bolnišnici v Ljubljani.

Prvi italijanski udarec je bil namenjen znanim primorskim Slovincem-emigrantom, ob koncu aprila 1941. leta pa je sledil odlok ljubljanskega kvestorja Messane o aretaciji dvaintridesetih najbolj znanih ljubljanskih komunistov. Z razraščanjem osvobodilnega gibanja seje stopnjeval okupatorjev teror. Po prvih udarcih v prazno so se začeli Italijani prilagajati razmeram, seveda ob izdatni pomoči domačih izdajalcev, ki so zvesto sodelovali tako pri aretacijah kot pri zasliševanju aretiranih. Že v septembru tega leta sta začela veljati dva fašistična odloka: o konfirmaciji »moralno, politično in socialno« nevarnih oseb ter »ukrepi javnega reda«, ki so uvedli izredno sodišče. Sodišče je lahko na smrt ali na visoke zaporne kazni obsodilo o vsakogar, pri komer »dobe orožje, kdor ogroža vojaške in civilne okupacijske oblasti, izvršuje sabotažna dejanja, hrani in širi prevratni material in daje zavetje prevratnikom«.

To izredno sodišče je že 8. oktobra 1941. leta obsodilo na smrt prve tri Ljubljančane, ki so jih ujeli pri prenašanju orožja, vendar jih je kasneje zavoljo mladosti pomilostilo na 25 let ječe. Dne 7. novembra 1941. leta je stopil v veljavo Mussolinijev odlok o ustanovitvi vojaškega sodišča II. armade v Ljubljani. Do kapitulacije Italije je to sodišče vodilo 8783 procesov proti 13.186 osebam in izreklo 86 smrtnih obsodb, 412 dosmrtnih kazni, 3082 obtoženih pa je bilo obsojenih na zaporne kazni do 30 let. Prvo smrtno kazen je okupator opravil že 9. decembra 1941. leta, ko so ustrelili partizanskega komandanta Jožeta Mihelčiča.

Še bolj pa si je okupator umazal roke s slovensko krvjo po 24. aprilu 1942. leta, ko je izšel odlok o streljanju talcev. Prvi žrtvi sta bili Ernest Eipper in Mirko Gašperin, ki so ju Italijani ustrelili 1. maja 1942. leta na strelišču na Dolenjski cesti. Tako seje italijanski okupacijski režim v svojih metodah popolnoma izenačil z nemškim na Štajerskem in Gorenjskem.

Razmere v zaporih so bile izredno slabe. Objestne žaljivke so spremljale vpisovanje v seznam aretirancev, aretiranim so pobrali denar, ure in druge predmete ter hrano. Celice so bile prenapolnjene, ljudje so spali kar na mrzlih tleh, ponavadi tudi brez potrebnih odevi.

Za primer naj navedem podatek, da je bilo v sodnih zaporih prostora za 300 ljudi, okupator pa je stlačil vanje 900 do 1000, celo 1800 jetnikov. V času okupacije je šlo skozi sodne zapore blizu 19.000 ljudi iz Ljubljanske pokrajine, po prihodu Nemcev pa tudi z Gorenjske. Pičlo hrano so dobivali zaporniki le enkrat na dan.

Jetniki si niso mogli ne oprati ne umiti, tako da se je hitro razmnožil mrčes. Niso jim dovolili niti sprehodov niti stikov s svojci. Najhujša pa so bila zasliševanja in mučenja ter stalna negotovost za jetniškimi zidovi. Z mučenji je hotel italijanski okupator razkriti razpredenost in dejavnost Osvobodilne fronte. Pri tem je uporabljal najhujše inkvizitorske metode, tako daje mnogo žrtev izdihnilo že pri mučenju ali pa za posledicami. Okupator ni delal razlik med moškimi in ženskami, starimi ali mladimi, zanj je bil sovražnik vsak, zato tudi ni izbiral sredstev, s katerimi naj bi ljudi pripravil k izdaji.

Kljub temu pa so le redki posamezniki po strahotnem mučenju in po navadi že napol v nezavedi spregovorili. Zaporniki so tudi vedeli, da niso sami, saj je Osvobodilna fronta prodrla tudi med debele zidove zaporov. Aktivni ljudske pomoči so skrbeli za zaprte aktiviste OF in za vse druge, ki so bili brez svojcev. Večina paznikov Slovencev, še pred vojno zaposlednih v zaporih, je bila v vrstah aktivnih članov Osvobodilne fronte.

Prek njih so pritekla v celice obvestila, sporočila, omogočili so zapornikom, da so se dogovarjali o enakih zagovorih pred zasliševalci, omogočili so jim celo posamezna srečanja.

Nastajali so odbori Osvobodilne fronte za politično izobraževanje jetnikov. Zapornike je preveval duh tovarištva in bratsko so si razdelili še tako majhen zalogaj.

O uspešnem in aktivnem delovanju Osvobodilne fronte v ljubljanskih zaporih pričajo nekateri uspešni pobegi njenih najbolj uglednih političnih delavcev. Že v mesecu avgustu 1941. leta je uspelo pobegniti iz šempetrskih zaporov Luki Leskovšku, ki so ga Italijani zaprli pod ilegalnim imenom in še niso odkrili njegove identitete, Milanu Majcnu in štirim drugim tovarišem. Iz istih zaporov so septembra 1941. leta z lažnimi dokumenti pobegnili Viktor Avbelj, France Popit in Ivan Novak. Iz ljubljanske porodnišnice so organizirali pobeg Angelce Ocepkeve, v aprilu 1942. leta pa je uspela akcija za osvoboditev Zdenke Kidrič iz zaporniške sobe Leonišča.

Včasih pa tudi najbolj pripravljene akcije niso uspеле. Z vso silo in iznajdljivostjo seje vodstvo Osvobodilne fronte in varnostno obveščevalne službe lotilo reševanja organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča, ki so ga Italijani aretirali 10. decembra 1941.

leta. Fašisti so ga strahotno mučili, saj so se zavedali, kako pomemben je za narodnoosvobodilno gibanje in koliko bi pomenile njegove informacije. Trudili so se zaman in vojaško sodišče gaje obsodilo na smrt. Splet nesrečnih naključij pa je preprečil kar tri poskuse, da bi ga rešili iz rok okupatorjev.

Okupatorjev teror je dosegel vrh ob znani italijanski ofenzivi poleti 1942. leta. Ljubljanski zaporji so postali pretesni za vse, ki so jih fašisti pripeljali v Ljubljano in vse Ljubljanske pokrajine. V zapore so spremenili srednjo tehniško šolo na Aškerčevi cesti in »prisilno delavnico« - oddelek za duševne bolnike na Poljanskem nasipu.

Zaradi prenapolnjenosti zaporov so zapirali ljudi v večje opuščene hiše in hleve. Ob pomoči slovenskih izdajalcev so Italijani ob koncu 1942. leta izvedli tako imenovane božične racije, ki so še bolj napolnile že tako prenapolnjene zapore.

Ljubljana, obdana z bodečo žico, pa se kljub vsakodnevnim žrtvam ni predala. Ko ni imela več za boj sposobnih moških, ki so bili ali v partizanih ali v internaciji, so njihove dolžnosti prevzele ženske in mladina. Tako se je Ljubljana upirala na edinstven način v Evropi z demonstracijami. Najmogočnejša demonstracija je bila prav gotovo 1. avgusta 1943. leta, ko je poverjeništvo KPS sklenilo organizirati množično protestno demonstracijo kot odgovor visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino. Po padcu fašizma 25. julija

1943. leta so namreč začeli v Italiji izpuščati iz zaporov in taborišč antifašiste, po ukazu visokega komisarja pa to ni veljalo za Ljubljansko pokrajino. Čeprav so Italijani s posebnim ukazom prepovedali zbiranje ljudi na cestah, se je ob določeni uri vendarle zbralo v bližini sodišča več tisoč ljudi, ki so vzklikali borbena gesla in prepevali Internacionalo.

Italijani so aretirali 32 oseb, večinoma žensk, jih obsodili po hitrem postopku in poslali v internacijo v Italijo, Ljubljana pa je kljub temu dokazala svojo neuklonjenost in borbenost.

Po italijanski kapitulaciji so Ljubljansko pokrajino zasedli Nemci in od svojih nekdanjih zaveznikov podedovali tudi njihove zveste hlapce-slovenske izdajalce, ki so jim bili pripravljeni zvesto služiti. Nemci so z njimi, formiranimi v Slovensko domobransko legijo, uvedli še hujše nasilje nad slovenskim narodom in najbolj kruti krvniki svojega naroda so bili prav Slovenci, ki so se prodali okupatorju. Poznali so aktiviste Osvobodilne fronte in jih neusmiljeno mučili in pobijali. Svoje mučilnice in zapore so imeli v zaporih belgijske vojašnice (njihova mučilnica se je imenovala »Farovž« P^o mučiteljih-duhovnikih), v »prisilni delavnici« na Poljanskem nasipu, na srednji tehniški šoli na štentjakovski osnovni šoli, na osnovni šoli na Zaloški cesti v Mostah in na Ižanski cesti pa so domobranci zbirali ljudi za Transporte v nemška taborišča. Mučili in ubijali pa so

tudi v svojih postojankah v Polju, Črni vasi, na Ježici, v Gradu Lisičje, na Rakovniku, v samostanih Kodeljevo in Lichenturn (danes dijaški dom A. Černejeve).

Po svoji krutosti so bili najbolj razvpiti domobranci v postojanki na Sv. Urhu pri Ljubljani.

Za pobijanje svojih rojakov pa ni potrebovala zaporov zločinska »črna roka«, kije morila ljudi brez vsakršnih sodb kar na njihovih domovih. Tudi števila žrtev »črne roke« ni mogoče ugotoviti, vse pa so neme in obenem glasne priče najstrašnejšega zločina nad lastnim narodom.

Tatjana Čepič

SODNI ZAPORI V MARIBORU

Nemški okupatorje začel takoj po zasedbi naših krajev zapirati posamezne ljudi. Množične aretacije so se začele po 14. aprilu 1941. leta, ko je prišel v Maribor šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither in prevzel oblast v okupacijski enoti Spodnja Štajerska. Ljudi so aretirali po seznamih varnostne policije iz Gradca. Zaprli so jih v sprejemno taborišče, ki so ga pripravili v sredini aprila v meljski vojašnici v Mariboru. V to taborišče so do 21. maja 1941. leta zaprli 1415 ljudi. Tu so posebne komisije opravile različne poizvedbe, nato pa so večino zapornikov izgnali, nekatere izpustili, nekatere pa premestili v sodne zapore.

Za mariborske sodne zapore sta se ohranili zaporni knjigi za leti 1941 in 1942. Po teh knjigah je bilo ob napadu Nemčije na Jugoslavijo 6. aprila 1941. leta v sodnih zaporih 310 jetnikov. Koliko je bilo med njimi političnih jetnikov, ni bilo mogoče ugotoviti. Do 17. aprila tega leta se je število jetnikov zmanjšalo na 263, nato pa je postopoma naraščalo, kakšen mesec tudi nekoliko padlo, ob koncu decembra 1942. leta pa doseglo številko 589. V letu 1941 je bilo v povprečju blizu 350 jetnikov na mesec v letu 1942 pa več kot 400, razen v poletnih mesecih.

Z naraščanjem števila jetnikov je naraščalo zlasti število političnih zapornikov. V mesecu aprilu 1941. leta so pripeljali v zapor 94 političnih jetnikov, v mesecih maj, junij in julij pa približno po 130. Od avgusta dalje, ko je Nemcem uspel vdor v okrožni komite KPS Maribor, število političnih zapornikov močno narašča in doseže v avgustu 225, septembru 261 in v oktobru 222 zapornikov. Ko je okupator že strl veliko uporniških skupin in odkril veliko celic KPS, je upadlo tudi število aretiranih. Vse do aprila 1942. leta je okupator prijel na mesec približno po 160 ljudi. V aprilu, maju in juliju so na-

cisti v Mariboru v velikem številu streljali talce. Tedaj je število aretiranih ponovno naraščalo in se je v juniju povzpelo na 321. V juliju in avgustu, ko je bil sedež gestapa v Celju in so tam streljali nacisti sodelavce narodnoosvobodilnega boja, se je število novih političnih zapornikov v mariborskih zaporih znižalo na 206 in celo na 166. Največ političnih zapornikov (324) je bilo pripeljanih v mariborske zapore v mesecu septembru 1942. leta, ko so Nemci zbirali sodelavce osvobodilnega gibanja za veliko streljanje talcev, ki so ga pripravljali za prve dni oktobra. Nato je število novih političnih zapornikov spet padlo in doseglo v decembru 1942. leta 234 jetnikov.

Za leto 1943 zaporne knjige niso ohranjene, na voljo je le kazalo in nekaj seznamov zapornikov, ki nam prikažajo stanje v prvih enajstih mesecih. Število zapornikov je v letu 1943 padalo. Po povprečju je bilo na mesec aretiranih nekaj več kot 160 političnih zapornikov. V enajstih mesecih je bilo v mariborskih zaporih zaprtih 2453 jetnikov, od tega 1802 jetnika zavoljo političnih razlogov. V letih 1941, 1942 in 1943 je okupator pripeljal v mariborske sodne zapore 9873 zapornikov, med njimi je bUo 6023 političnih in 3850 drugih jetnikov. Za zadnja leta vojne nimamo podatkov, vemo pa, da je okupator vsa leta vojne zapiral ljudi in daje bilo med njimi vedno veliko političnih zapornikov. Zato lahko sklepamo, da je šlo skozi mariborske sodne zapore kakih 14.000 ljudi in daje bilo med njimi blizu 9000 političnih jetnikov. Tu so bili zaprti jetniki različnih narodnosti, največ pa je bilo Slovencev iz slovenske Štajerske.

Poleg sodnih zaporov v Mariboru je delovalo sodišče. Za politične kazenske prekrške je bil od leta 1943 pristojen kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem. Pozneje pa so nacisti preuredili sodstvo za politične osumljence; to je pomenilo, da predvsem za sodelavce narodnoosvobodilnega boja ni bil pristojen kazenski oddelek. Politične jetnike so zasliševali referenti tajne državne policije in jih pri tem pogosto nečloveško mučili. Referenti so predlagali kazen komandantu varnostne policije in varnostne službe, ki jo je nato izrekel. Izbral je predvsem odhod v koncentracijsko taborišče ali ustrelitev. Zapornikov niso obsojali, ampak so le izdajali odločbe o smrtni kazni. Z odločbami so jetnike seznanili le malo pred usmrčitvijo.

Mariborski sodni zaporji niso bili znani le kot najhujša mučilnica na slovenskem Štajerskem, bili so tudi kray, kjer so nacisti streljali talce. Na dvorišču sodnih zaporov je bilo po podatkih iz razglasov o streljanju talcev ustreljenih v 24 skupinah 661 sodelavcev osvobodilnega boja. Nekaj ljudi je bilo ustreljenih, ne da bi bila na razglasih objavljena njihova imena, nekaj jetnikov pa je napravilo samomor. Prvič so Nemci streljali politične jetnike na dvorišču sodnih zaporov 24. avgusta 1941. leta. V letu 1941 so tu streljali še: 25. avgusta, 23. septembra, 21. in 30. oktobra, 15. novembra in 17. decembra. V tem letu so ustrelili 134 ljudi.

V letu 1942 je okupator zagrešil najhujše nasilje: samo v Mariboru sta bila ustreljena 502 sodelavca osvobodilnega gibanja. V tem letu so Nemci na dvorišču sodnih zaporov kar šestnajstkrat streljali talce in sicer: 6. januarja, 18. februarja, 6., 23. in 30. marca, 3., 7., 11., 27. in 20. aprila in 21. maja, 3. in 8. junija, 2. oktobra in 4. novembra. Največ talcev je bilo ustreljenih 2. oktobra, ko je padlo 143 žrtev, in 4. novembra, ko so ustrelili 97 ljudi. Zadnjič so na dvorišču sodnih zaporov streljali sodelavce osvobodilnega gibanja 10. marca 1943. leta, ko so ustrelili 25 ljudi. Ustreljene so iz Maribora vozili v Gradec, kjer so jih sežgali v krematoriju ali pa pokopali na tamkajšnjem pokopališču.

Od marca 1943. leta dalje so Nemci vozili sodelavce osvobodilnega gibanja iz mariborskih zaporov in jih streljali v krajih, kjer so partizani izvedli akcije. Streljanja so nato prikazali kot povračilne ukrepe.

Ustreljeni člani osvobodilnega gibanja so sestavljali jedro Osvobodilne fronte na slovenskem Štajerskem v prvih letih vstaje. Med njimi so bili organizatorji narodnoosvobodilnega boja. Omenimo naj le sekretarja pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo Slavka Šlandra, ki so ga Nemci ustrelili 24. avgusta 1941. leta pod ilegalnim imenom Franc Weber. Med ustreljenimi so bili tudi narodni heroji inž. Jože Hermanko, prof. Jože Kerenčič, Slava Klavora, Slavko Šlander in Franjo Vrunč. Veliko sodelavcev osvobodilnega gibanja, ki so bili zaprti v mariborskih sodnih zaporih, je kasneje preminilo v koncentracijskih taboriščih.

Od konca septembra 1941 do oktobra 1942. leta so smeli talci pisati poslovilna pisma. Iz mariborskih sodnih zaporov se je ohranilo 145 poslovilnih pisem, od tega so kar 52 pisem napisali talci, ki so bili ustreljeni 2. oktobra 1942. leta. Večina poslovilnih pisem je legalnih. Napisali so jih talci pred ustrelitvijo in jih izročili nacistom, ki so jih poslali svojcem ali pa tudi ne. Na smrt čakajoči so morali misliti na to, da bo pisma pregledala gestapovska cenzura. Če so hoteli, da bo njihov zadnji pozdrav dosegel svojce, so morali marsikaj zamolčati. Nekaj pisem pa je bilo pretihotapljenih iz zapora. Takšno je pismo Martina Koresa na žepnem robcu, ki gaje napisal v novembru 1941. leta. V nekaterih poslovilnih pismih so talci bodrili svojce. Tako je komunist Jože Fluks 30. marca 1942. leta zapisal svojim domačim:

»Dragi moji!

Danes sem bil obsojen na smrt!

Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz. V duhu Vas vse poljubljam, Vas domače mamo, očeta, Majdo, Jelko, Toneta, svojo deklico Ančko, vse prijatelje in tovariše. Ohranite me v dobrem spominu, jaz bom do zadnjega trenutka mislil na Vas.

Mnogo poljubov, poslednjih v duhu vam poslanih od vašega Jožeta.«

Kmet Vinko Jurančič pa je 2. oktobra 1942. leta pred odhodom na morišče napisal:

»Draga žena, otroci in starši!

S tem pismom se poslavljam od Vas za vedno, ker bom v par urah končal svoje življenje. Prosim odpustite mi vse. Od slej **Vam** ne morem nič več pomagati.

Draga žena otroke vzgajaj in naj ne pozabijo na mene. Ni se Vam treba sramovati, da sem tako končal.

Tako končam z mislijo na Vas in na to za kar umiram.

Pozdravlja in poljublja Vas vse Vaš

nesrečni sin, mož in oče.«

Zaporniki mariborskih sodnih zaporov so bili večkrat v stiku z zunanjih svetom. Zveze so jim omogočali pazniki, ki niso mogli ravnodušno gledati nečloveškega ravnanja z jetniki. Skrivaj so jim v zapor prinašali hrano, ki so jo dajali svojci ali pa so jo zbirali sodelavci osvobodilnega gibanja, nosili so jim pisma in sporočila. Nekatere paznike, ki so jih Nemci prevzeli od jugoslovanske uprave, so kmalu premestili drugam, ker so bili Slovenci in jim niso zaupali.

Na dvorišču sodnih zaporov, kjer so med vojno streljali talce, je sedaj spominska plošča. Na njej piše: »Na tem kraju so nemški nacistični okupatorji streljali slovenske borce za svobodo.« Zunanja stran zahodnega zidu sodnih zaporov je bila po načrtu inž. arh. Jaroslava Černigoja spremenjena v spomenik, kije posvečan padlim talcem. Na spomeniku so imena talcev, ki so bili ustreljeni na dvorišču zaporov, in v Miklavžu na Dravskem polju. V nišah je 56 žar s pepelom talcev. Na spomeniku je napis prof. Branka Rudolfa »Padli ste z grozo v očeh, ubiti za temi zidovi, padli ste z vero v naš rod, naj ne zamre vaš spomin.«

Lojze Penii

NOVOMEŠKI ZAPORI

Mogočna stavba okrožnega sodišča in zaporov ob levem bregu Krke, nasproti Ragovega loga v Novem mestu, je tesno povezana s preganjanjem komunistov v stari Jugoslaviji, predvsem pa s trpljenjem dolenjских ljudi med narodnoosvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo. Natančno število tistih, ki so bili v teh zaporih krajši ali daljši čas, bili od tod odpeljani v italijanska ali nemška koncentracijska taborišča, postavljeni pred vojaško vojno sodišče II. armade v Ljubljani, vzeti za talce ali pa bili po mučenju ubiti v zaporu, ne bo nikoli znano, gotovo pa se vzpenja v tisoče. Mimo tega pa so imeli

tudi belogardisti svoje zapore v Dolenji Brezovici pri Šentjerneju, gkupaj z Italijani v Beli cerkvi, medtem ko so domobranci zapirali sodelavce OF v nekdanje žandarmerijske postaje, za časa najhujše strahovlade v Novem mestu pa so imeli še poseben zapor v takratni Seidlovi kleti v bližini novomeškega okrožnega zapora.

Novo mesto so sicer prvi okupirali Nemci, toda na podlagi sporazuma o razdelitvi slovenskega ozemlja med fašističnimi okupatorji, so se umaknili in prepustili mesto in območje Italijanom. Nemci so se postopoma umikali proti razmejitveni črti, v mesto pa se je 5. maja 1941. leta preselil iz Kočevja štab divizije »Isonzo«, ki je imel svoj sedež v zgradbi sodišča vse do kapitulacije Italije.

Z naraščanjem števila odborov Osvobodilne fronte in z razmahom oborožene vstaje so postajali sprva dokaj mili ukrepi italijanskega okupatorja vse ostrejši. Zaporji so predstavljali svojevrsten barometer nasilja, kije doseglo svoj vrh pod Italijani med veliko ofenzivo v drugi polovici leta 1942, pod Nemci in domobranci pa dobro leto pozneje.

Ze v septembru 1941. leta, po napadu borcev črnomaljske partizanske skupine na sovražnikovo vojsko na cesti Črnomelj-Griblje, so fašisti odpeljali več kot sto aretiranih s širšega območja napada v novomeške zapore, nekatere pa celo v Ljubljano. Ta napad in pred njim napad Stiske čete na sovražno patruljo pri vasi Breg ob dolenski železnici, v katerem sta padla prva italijanska vojaka v Ljubljanski pokrajini, je nedvomno vplival na visokega komisarja Ljubljanske pokrajine Emilia Graziolija, daje že 11. septembra 1941. leta izdal uredbo o uvedbi izrednega vojaškega sodišča in uvedbi smrtnih kazni. Kljub tej in drugim podobnim uredbam ter kljub razbitju nekaterih prvih partizanskih čet so bili s političnimi in vojaškimi pripravami v okrožnih odborih OF in v okrožnih komitejih KPS ustvarjeni pogoji za nastanek novih enot že v začetku leta 1942.

Zaradi vse večje krepitve partizanske vojske, kije s spomladansko ofenzivo potisnila italijanske oborožene sile v defenzivo in pričela ustvarjati prvo osvobojeno ozemlje, je skušala italijanska civilna in vojaška oblast z zastraševalnimi ukrepi streti oboroženi odpor in odločenost civilnega prebivalstva, da vztraja v boju za svobodo. Podlago za vse izredne ukrepe, ki so bili v nasprotju z mednarodnimi konvencijami o načelih vojskovanja, predstavlja »Okrožnica št. 3 C«, ki jo je komandant 2. armade general Roatta izdal v začetku marca 1942. leta. Med najokrutnejše sodi razglas o streljanju talcev, ki sta ga 24. aprila 1942. leta podpisala visoki komisar za ljubljansko pokrči ino Emilio Grazioli in komandant XI. armadnega korpusa general Mario Robotti. Na podlagi tega razglasa so fašisti kot povračilo za napad na italijanski vojaški vlak, ki so ga izvedli borci II. grupe odredov 26. aprila pri Radohovi vasi in pri tem ubili dva Italijana, ranili pa štiri, ustrelili prvih šest talcev v ljubljanski pokrajini, ki so jih vzeli iz novomeških zaporov. Zaprte aktiviste Osvobodilne fron-

te so 27. aprila prepeljali v zapore v Trebnjem, naslednjega dne pa so jih močno zastražene z oklepnim vlakom odpeljali v Radohovo vas ter jih pod hruško, katere del je danes v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani, ob 8. uri ustrelili. Zločinci so svoje žrtve fotografirali, z dvojezičnimi lepaki pa objavili njihovo smrt.

V novomeškem zaporu so bili zaprti oficirji in podoficirji razpadle jugoslovanske vojske, ki so bili odpuščeni iz vojnega ujetništva, preden so jih odpeljali v Gonars. Ob koncu meseca so Italijani zaprli prve profesorje v Novem mestu. Tako je morala prenehati z delom ilegalna gimnazija, ki jo je organizirala OF za dijake novomeške gimnazije, izključene zaradi množičnih demonstracij 1. decembra 1941. leta.

V začetku julija 1942 so sledile nove aretacije prosvetnih delavcev, zaprli pa so tudi nad 17 let stare dijake, izključene iz gimnazije. Deset dijakov 8. razreda je opravljalo pismeni del mature v zaporu, niso pa je dokončali, saj so jih Italijani skupaj z njihovimi profesorji 20. julija 1942 odpeljali v taborišče Monigo.

Dobesedno natrpani pa so bili novomeški zapor med veliko italijansko ofenzivo, zlasti v avgustu in septembru. K temu so veliko pripomogli tedaj že legalizirani oddelki M V AC (Milizia volontaria anticomunista - prostovoljna protikomunistična milica). Za večino aretiranih so bili novomeški zapor le prehodna postaja na poti v italijanska koncentracijska taborišča.

Med zaporniki v Novem mestu so belogardisti za obljubami in grožnjami navačili moštvo za svoje izdajalske oddelke. Tako so bili v začetku avgusta v novomeških zaporih aretirani Šentjernejčani in prebivalci podgojjskih vasi. Organizatoji belogardističnih oddelkov so jih postavili pred izbiro: ali vstopijo v MVAC ali bodo odšli v internacijo. Toda komaj vsaki deseti seje odločil, da bo streljal na svoje brate. Pred enako izbiro je bilo postavljenih blizu sto 16. avgusta aretiranih vaščanov iz Meniške vasi, Podhoste in Loške vasi, medtem ko so 16 moških Italijani pred polnočjo še istega dne ustrelili ob farovškem kozolcu poleg pokopališča v V avti vasi.

Sicer pa so jemali belogardisti v svoje vrste tudi tiste zapornike, ki sploh niso pristali na sodelovanje. Kdor se je nato v taborišču v Šentjoštu pri Stopičah poskušal izmakniti orožju, so ga brez milosti pobili.

Zapore so imeli belogardisti tudi na Dolenji Brezovici pri Šentjerneju, kjer so se utrdili v začetku oktobra 1942. leta. Tako tu kot že predtem v Šentjoštu, je bil med mučitelji in sodniki belogardistični kurat kaplan Anton Šinkar.

Od junija 1943. leta, ko so uredili svojo postojanko v Beli cerkvi, so skupaj z okupatoji mučili ljudi v kletnih prostorih tamkajšnje osnovne šole.

Med operacijami na območju Šmarjete, kjer je v naj večji meri zaživela ljudska oblast, so Italijani aretirali na desetine domačinov,

po izdaji pa obkolili Beceletovo jamo pri Zagrađu, kamor se je zatekla skupina petih aktivistov OF. Kljub obljubi, da se jim ne bo nič zgodilo, če se bodo predali, so ustrelili vse obenem s še petimi drugimi aktivisti OF. Le narodni heroj Vinko Paderšič-Batreja, član okrožnega odbora OF Novo mesto, je ostal v jami in si 24. septembra 1942. leta raje sam vzel življenje. Takoj po obkolitvi jame se je iz nje zatekel k Italijanom izdajalec, za katerim je streljal član podokrožnega komiteja KPS Šmarjeta in sekretar rajonskega komiteja KPS ptočee Alojz Gregorčič, ki pa je smrtno zadel italijanskega oficijia. Iz maščevanja so Italijani iz novomeških zaporov pripeljali 26. septembra 1942. leta v gozd nad starim gradom pri Otočcu 12 zapornikov ter jih tu ustrelili. Med njimi so bili aktivisti OF in ujeti partizani, doma iz območja Trebelnega, Šmarjete in Šentruperta.

Toda kri je tekla dalje. Po vnaprej pripravljenem spisku aretirane Šmajječane in okoličane so zapi ii v novomeške zapore, od koder so jih po zasliševanju večino poslali v internacijo, nekatere izpustili, vodilne aktiviste in ujete partizane pa določili za talce. 28. septembra 1942 dopoldne so deset talcev z močnim spremstvom prepeljali na križpotje pri vasi Mladica pri Semiču ter jih ustrelili potem ko so si sami izkopali grob. Belo Krajino so zagotovo izbrali namereno, saj se je tu pričejala osma ofenzivna faza, med katero so hoteli Italijani uničiti tudi IV. kordunsko brigado, kije teden dni pred tem pri Kvasici razbila veliko italijansko kolono.

Zboleli zaporniki so bili deležni ambulantne nege v posebni bolniški sobi, težji bolniki pa na priporniškem oddelku bolnišnice usmljenih bratov v Kandiji. Kljub straži karabinjerjev so bili deležni vsestranske pomoči usmljenih bratov.

Za časa italijanske okupacije so s pomočjo skupne akcije zunanjih in notranjih sodelavcev OF pobegnili štirje bolniki, med njimi tudi kasnejši narodni heroj Zvone Runko-Pavle, ki gaje CK Slovenije poslal v pomoč novomeškemu okrožnemu komiteju, da bi ustvaril trdnejše organizacijske temelje varnostnoobveščevalne službe. V Novem mestu pa je bil izdan in aretiran skupaj s sodelavcem.

Ob kapitulaciji Italije je pretila nevarnost, da se bodo oblasti v Novem mestu in s tem tudi zaporov polastili belogardisti, saj se jih je v mestu in okolici zbralo več tisoč pod poveljstvom stotnika Vuka Rupnika. Toda že med pogajanj na štabu divizije »Isonzo« je okrožni odbor OF Novo mesto dosegel, da so Italijani izpustili vse politične jetnike. Večina se je takoj vključila v narodno zaščito. Po učinkovitem nastopu Šlandrove brigade, I. bataljona Gradnikove brigade in čet narodne zaščite je sicer ne povsem razorožena italijanska vojska skupaj z belogardisti zapustila Novo mesto.

Novo mesto je bilo 6 tednov svobodno ozemlje. V zaporu so se zdaj znašli glavni okupatorjevi sodelavci in nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja. Rajonski odbori OF pa so sestavljali sezname obsojencev in internirancev za časa italijanske okupacije. Tako je

rajonski odbor OF Novo mesto pripravil seznam 305 oseb, ki so bili v internaciji ali daljši ali krajši čas v zaporih.

Sovražna ofenziva na osvobojeno ozemlje se je začela 21. oktobra 1943. leta in Nemci so zasedli mesto. V začetku novembra pa so se v njem pojavili nekdanji belogardisti, ki so si pod novimi gospodarji nadeli ime domobranci.

Zapori so se začeli vnovič polniti. In če so se politični zaporniki pod italijansko okupacijo lahko še nadejali, da bodo vsaj preživeli, si tega zdaj niso več mogli nadejati zlasti ne tisti, ki so se znašli v rokah domobranske policije. Domobranci, do konca leta 1943 pod komando Vuka Rupnika in njegovega adjutanta gimnazijalskega kateheta kaplana in poročnika Karla Wolbanga, so namreč po krutosti prekašali celo svoje gospodarje. V noči na 30. november so domobranci skupaj z Nemci zaprli blizu 150 meščanov. Po zaslišanju so jih začeli izpuščati, toda že v decembru 1943. leta so prvo skupino zapornikov poslali v nemška koncentracijska taborišča.

Domobranci so aretirane, če jih niso kar takoj pobili, zapirali v Seidlovo klet na današnji Cesti talcev. Tu so vladale neznosne življenjske razmere. Ta zapor so imeli domobranci do konca januarja 1944. leta, nato pa so ga morali na nemško intervencijo ukiniti. Usoda nekaterih izmed jetnikov v Seidlovi kleti je bila dokončno pojasnjena šele v maju 1944. leta, ko so na novomeškem Marofu izkopali domobranske žrtve iz dveh skupinskih grobov. Na Marofu pa niso bila pokopana trupla vseh, ki so izginili v dneh strahovlade v novembru in decembru 1943. leta in katere zli duh je bil znani belogardistični kaplan Karel Wolbang. Enega najgnusnejših zločinov so novomeški domobranci zagrešili nad ujetima partizanoma Francem Jancem in Alojzem Hacinom, ki soju obesili na novomeškem Glavnem trgu 30. decembra 1943. leta. Obešanju so morali prisostvovati številni Novomeščani, ker sojih k temu prisilile domobranske patrulje, postavljene na dohodih na trg. Zverinsko obešanje so pri Hacinu zaradi predolge vrvi ponavljali. Smrtne muke mu je skrajšal nemški vojak tako, daje z drogom skrajšal vrv. O tem zločinu seje ohranila fotografija.

Pri zasliševanjih aretiranih je imela pomembno vlogo tudi domobranska mestna policija. O pretepanju in brezobzirnem ravnanju z jetnicami so krožile govorice po mestu, tako da so posredovali celo Nemci. Seveda pa domobranci zavoljo tega niso izboljšali svojega odnosa do zapornikov pa tudi z likvidacijami niso prenehali.

Število jetnikov, ki sta jih aretirala gestapo in domobranska policija, je sicer nihalo. Ob koncu marca 1944. leta so poslali v koncentracijska taborišča v Nemčiji 63 zapornikov. Dne 18. aprila tega leta je bilo zaprtih 70 moških in 14 žensk, najbolj polni v letu 1944 pa so bili zapori v mesecu maju, torej v času sovražnikove ofenzive na osvobojeno ozemlje v drugi polovici aprila.

Iz obdobja po kapitulaciji Italije seje poleg že omenjenih drobcev, ohranila evidenčna knjiga zapornikov za čas od 1. junija 1944. leta do osvoboditve. Ohranili so se tudi statistični podatki o dnevnem številu zapornikov za leto 1944.

Nekateri zaporniki so iskali rešitev v begu. Zanj so imeli naj večje možnosti tedaj, ko so bili na delu zunaj zaporov. V drugi polovici marca 1945. leta je uspel pobeg trem, v prvi polovici aprila pa štirim zapornikom. Zvoljo brezpravnih razmer in strogega režima v zaporih, zlasti pa v belogardističnih in domobranskem, so bile sila majhne možnosti za organizirano pomoč zaprtim jetnikom.

S prihodom borcev komande mesta Novo mesto, 8. maja 1945. leta popoldne, so se za politične zapornike dokončno odprla vrata novomeškega zapora.

Na krajih trpljenja in smrti v novomeški občini so bili postavljeni številni pomniki: najprej plošča na nekdanji Seidlovi kleti, danes Bevčevi hiši ob Cesti talcev št. 5 (leta 1950), zatem plošča na osnovni šoli v Beli cerkvi (1951), spomenik obešenima partizanoma na Glavnem trgu v Novem mestu (1952), plošča na stavbi okrožnega sodišča z zapor v Novem mestu (1961) in plošča na hiši št. 7 na Dolenji Brezovici (1965). Že leta 1953 pa je bil ob poti v sodne zapore v bližini študijske knjižnice odkrit spomenik »Talcu«, delo akademskega kiparja Jakoba Savinška. Imena vseh talcev pobitih v zaporih ali v koncentracijskih taboriščih, pa so zapisana v spominski avli novega oddelka NOB Dolenjskega muzeja (zgrajen leta 1978) skupaj z imeni blizu 3000 padlih borcev in aktivistov ter žrtev fašističnega nasilja.

Anton Štampohar

URH

Na prvi pogled ni na Urhu nič posebnega: cerkev, kakršnih je mnogo pri nas. Zdi se, kot bi se hotela cerkev sramežljivo skriti pred radovednimi pogledi, izdaja pa jo neskladno visok zvonik s široko odprtimi linami, ki se kot grozeča roka dviga nad krošnjami dreves. Zvonik je opaziti že od daleč v dolini, šele od blizu pa vidimo na njem sledove strellov, ki opozarjajo, da cerkev ni služila svojemu namenu.

Toda Urh ni več to, kar je nekoč bil, in tudi cerkev ni več cerkev. Včasih so ji pravili sveti Urh, ker je bila posvečene svetniku Urhu. Ta kraj, kije povezan s številnimi žalostnimi in pretresljivimi spomini, seje za vedno vpisal v slovensko zgodovino. Spominja nas na tiste čase, ko so belogardisti, pozneje domobranski morilci, lahko hodili z dvignjeno glavo, medtem ko so poštene in zavedne Sloven-

ce preganjali, zapirali in ubijali. Na tem mestu se je zbral gnojni izcedek našega naroda, ki je skušal okužiti vse, kar je v človeku lepega, dostojanstvenega in plemenitega. Od vsega začetka seje urhovsko nasilje oblačilo v posvečena oblačila in morilci so v imenu boga in svetnikov mučili in ubijali ljudi. Urh je potrdil to, kar nas uči zgodovina, da so nekateri zlorabljali verska čustva v politične namene v interesu nazadnjaških, protiljudskih krogov, ki so hoteli v rokah obdržati oblast in privilegije.

S tega griča je lep razgled po dolini, čudovito lepo je tu spomladi, ko se gozdovi oblečejo v nežno zelenje. Poseben čar prinaša otožna jesen s svojimi pastelnimi barvami. Povsod naokrog tišina, gozdovi, gozdovi... Pod gričem preproga gmajn in polj. Pogled zdrsi mimo številnih vasi, prek Ljubljane do Ljubljane, dokler ga ne zastro Šmarna gora, vrhovi Karavank in Zasavski hribi.

Tako danes, tako včeraj, le daje bil tedaj grič opasan z bodočo žico, prehodi so zaprti s španskimi jezdec, okrog cerkve bunkerji, iz cerkvenega zvonika so regljale strojnice. Zvon ni vabil k cerkvenim opravilom, temveč je zvonil, da bi preglasil krike mučenih. Zemlja na kateri zdaj raste trava je prepojena s krvjo, v gozdu, kije zdaj ves tih, so trgali nočno tišino strahotni kiki žrtev. Te stezice prijetnih sprehodov so bile zadnja pot trpinčenemu človeku, drevesa pa neme priče njihovega trpljenja.

Tako je bilo na Urhu od leta 1942 dalje. V tej zloglasni belogardistični postojanki so se zbrali izdajalski obrazi brez krinke. Izrodili so se v prostaško tolpo sovražnikov slovenskega ljudstva. Urh je bil ena izmed postaj na Judeževi poti bele garde z vso moralno in človeško degeneracijo.

Ti dušni pastirji imajo na vesti na stotine nedolžnih žrtev. Najhujša grozodejstva so zagrešili v letu 1943 pa tja do sredine leta 1944. Kakšno je bilo mučenje nedolžnih žrtev, ne ve povedati nihče, le maloštevilni preživeli zaporniki, ki smo bili na Urhu in ušli smrti, poznamo vse strahote, ki so se tu dogajale.

Nekdanjo mežnarijo, kjer je bila mučilnica, so spremenili v vojaško postojanko in jo povezali s podzemskim rovom s cerkvijo. Staro pokopališče okrog cerkve so razdejali, med grobovi so skopali jareke, po katerih so se lahko plazili v bunkerje. Da jih ne bi ponoči presenetili partizani, so postavili žaromete, s katerimi so razsvetljevali okolico. Na jugovzhodnem pobočju Urha so izsekali gozd, da so imeli razgled proti gozdu Molnik in Pugledu.

Na Urhu niso pobijali ljudi samo iz bližnje okolice. Sem so jih prignali tudi iz drugih krajev. Belogardisti so se hvalili, da so vsako žrtev blagoslovili s papeževim križem in jo poslali v Rim. Preden pa so žrtev pobili, so jo zverinsko mučili.

In če bi spregovorila lipa, stara lipa... zdaj je že močno opešala, nekaj zavoljo starosti, še bolj pa zaradi številnih krogel, ki so se zasekale vanjo. Opešala je tudi zaradi velikega obroča, na katerega so

privezovali svoje žrtve. Morilci z Urha so gonili sem žrtve ponoči in podnevi. To je bila zadnja pot pred smrtjo, poslednje mučenje, da bi iztisnili iz človeka še zadnjo skrivnost. Niso jih privezovali, da bi jih takoj ubili, niso hoteli, da bi žrtve prehitro izdihnile. Streljali so jim nad glavo, udrihali po njih s puškinimi kopiti in sekirami. V imenu Kristusa. Tudi mlaka, ki so jo nekoč uporabljali za napajanje živine, jim je prišla prav. Žrtve, ki so se onesvestile, so odvezali in potapljali v mlaki, dokler jih niso spet obudili k zavesti. Mučenje seje potem nadaljevalo. Šele ko so se utrujeni belogardisti naveličali, so žrtve pobili. Včasih je bilo slišati krike prav tja do vasi.

Na Urhu je zdaj vse drugače. Ves svet okoli cerkve je zravan, jasa na griču pa se je spremenila v park. Poslopje, v katerem je bila postojanka belih in mučilnica, je bilo požgano. Ohranile so se samo še kleti, v katerih je bila mučilnica. Nad kletjo je zgrajen nadzidek s streho. Le cerkev je ohranila svojo podobo. Simbolično spominja na tiste čase tudi mitraljez, ki stoji pred cerkvijo. Cerkev je preprosta z eno samo ladjo in majhno zakristijo. V njej ni več ne oltarja ne prižnice. Spremenjena je v muzej, ki nazorno kaže, kaj seje dogajalo na Urhu. Sredi cerkve stoji maketa griča v letih vojne, na panojih številne fotografije belogardistov, ki so se na Urhu posebej »izkazali«. Tudi pretresljiva fotografija žrtev, 170 identificiranih obrazov, veselih in resnih deklet, žena in moških, ljudi najrazličnejših poklicev.

Malo dalje stoji monumentalen spomenik, delo akademskih kiparjev Zdenka Kalina, Karla Putriha in dipl. ing. arhitekta Borisa Kobeta: kamniti podstavek v obliki kvadra je sklesan iz sivorjavega istrskega kamna. V vsakem oglu je v naravni velikosti relief, ki predstavlja narodnoosvobodilni boj: partizani, ranjenci, talci, mučenci. Nad kvadrom pa so v bron vlite figure, ki poosebljajo vse družbene sloje ob sprejemu osvoboditeljev.

Pod tem veličastnim spomenikom počivajo žrtve - blizu štiri-sto. Točnega števila nihče ne ve. Položili so jih v grobnico leta 1947, na dan vstaje slovenskega naroda 1955. leta pa je bil odkrit ta veličastni spomenik in muzej v cerkvi, ki je bila nekoč Sveti Urh.

Slavka Kastelic

JUGOSLOVANKE V JEČAH FAŠISTIČNE ITALIJE

Množična udeležba v narodnoosvobodilnem boju od organizacije upora v vsej pestri aktivnosti do sodelovanja v partizanskih enotah je privedla pred italijanska vojaška vojna sodišča tudi množico deklet in žena. Pred obsodbo so morali obdolženci prehoditi težko pot zasliševanj in telesnih mučenj, pri čemer ženskam ni bilo prav v ničemer prizanešeno; čeprav sovražnik ni priznaval ženski

enakopravnosti pred zakonom, pa jo je kot antifašistko in patriotko »enakopravno« streljal, mučil in obsojal na težke kazni v ječah in taboriščih. Vzdržati ta silni pritisk, da ne bi koga potegnil za seboj - tudi to je bil boj, morda eden najtežjih. Ta boj so jugoslovanske antifašistke junaško in častno bile. Visoke kazni na sodnih procesih so sprejemale dostojanstveno.

Jugoslovanske antifašistke so bile neprimerno strože kaznovane kot italijanske kriminalke za najtežje zločine. Upor proti nasilju okupatorja je za fašistične zatiralce veljal za najhujši prestop, jugoslovanski domoljub pa za nevarnejšega kot je asocialna osebnost. Slovenske antifašistke je okupator pošiljal v kaznilnice z obsodbami od 4 let do dosmrtno ječe; nekatere so sodišča obsodila celo na smrt, vendar so jih kasneje pomilostili.

Jugoslovanke, ki so jih italijanska vojaška vojna sodišča (Tribunale militare di guerra) na okupiranem jugoslovanskem ozemlju (del Slovenije, Hrvaške in Črne gore) zaradi sodelovanja v NOB obsodila na več kot 4 leta ječe, so kazni prestajale v kaznilnicah v Benetkah, Fossombronu, Perugi in Tranju. Večino obsojenih na zaporne kazni do 4 let ječe pa so poslali v ženske sodne zapore v Firencah. Razmere so bile v vsakem kazenskem zavodu nekoliko drugačne. Manjše skupine, celo samo po dve ali štiri tovarišice, so puščali v manjših zaporih med kriminalkami in prostitutkami v Padovi, Bologni, Vicenzi, Castelfrancu, Beneventu, Campobassu itd.

Vmesni zaporji na poti do končne postaje so bili v Postojni, Trstu, Kopru pa v Anconi, Ferrari, v Termoliju in Foggii. V Italijo so obsojenke vozili v večjih transportih v dobro zastraženih potniških vagonih ženske ločene od moških. Oboroženo spremstvo so bili karabinjerji.

Pozneje pa so jetnice stlačili v posebne vagone, razdeljene v mEghne kletke z ozko režo za zrak, kjer je bil sedež hkrati pokrov stranišča. V celice, velike komaj za eno osebo, so stlačili dve ali tri skupaj s prtljago, celico pa so odprli šele tedaj, ko so začele omedlevati in se dušiti. Kljub močni straži pa so jugoslovanske politične jetnice na vsej poti manifestirale svojo upornost s pesmijo in borbennimi vzkliki.

Osrednji zbirni mesti, kjer sojetnice po nekaj tednov in celo do mesec dni čakale na razporeditev, so bili sodni zaporji v Kopru in Benetkah. Dolžina poti in nepripravljenost na tako množičen priliv žensk v italijanske kazenske zavode, ki seje stopnjeval od spomladi

1942 do jeseni 1943. leta, je določal dolžino bivanja v manjših zaporih ali v zbirnih bazah. Zadrega s prostorom je bila očitna, sag so upravniki glasno negodovali: »Kam s tolikimi ribellami?« V opisanih petih kazenskih zavodih je bilo več kot 700 Jugoslovank in to 367 Slovenk, 281 Hrvatic oziroma Srbkinj iz Hrvaške (Lika) in 57 Črnogork. Posebej velja poudariti, da so Italijani strogo izolirali Slovenke iz Primorske. Zaman so bila prizadevanja, da bi jih pridružili

skupinam Jugoslovanek, čeprav so bile zajete in obsojene kot jugoslovanske partizanke.

Kaj je tipično za italijanske ženske kaznilnice? Vse so stare, srednjeveške stavbe, ki se jih napredek ni dotaknil. Vodili so jih upravniki - zagrizeni fašisti, operativno pa so bile zaupane nunam iz reda Maria Bambina. Nune so izgorevale v želji po spreobrnitvi izgubljenih ovčic, ki naj si v gluhi pokorščini, ob trdem delu, pičli hrani in molitvi od zore do mraka izprosijo odpuščanje grehov. V tej svoji vnemi je bila prenekatera nuna sposobna prave hudobije. Po prihodu v kaznilnico je sledil običajen že na vseh prejšnjih daljših postajah preizkušeni ceremonial; popis generalij, prstni otisi, odvzem vseh osebnih predmetov, preobleka v kaznilniško progasto uniformo in zamenjava imena s številko. Jugoslovanke - »Slave« pa so bile v njihovih očeh še posebna nevarnost: te »sciave« in »ribelle« so bile povrh še antikristi, saj so skoraj vse, tudi sicer verne, odklonile obiskovanje cerkvenih obredov in molitev. Zaman je bilo dopovedovanje, da se ne morejo udeleževati maš za zmago fašizma in molitev za italijanske »padle heroje«, saj so bili ubijalci njihovih ljudi in požigalci njihovih domov; da ne morejo pozdravljati s fašističnim pozdravom in šivati za njihovo vojaštvo, kjer so obsojene prav zaradi boja proti okupatorju in je njihov edini greh, da ljubijo svojo domovino.

Po vztrajnem boju, za ceno enomesečne do trimesečne poostrene kazni v samotnih celicah, ob kruhu in vodi, v dušecih tesnih izolirnicah na podstrešjih, za ceno večdnevni gladovnih stavk in v razmerah, ko so fašizmu in takratni državi bile zadnje ure, so ječarji postopno popuščali. Jugoslovanke so slednjič dosegle, da so si uredile življenje po svoje. Velik je bil pri tem prispevek tovarišice Vide Tomšič in Pepce Kardelj, ki sta nevsiljivo, z zgledom, z revolucionarnimi izkušnjami in teoretičnim znanjem trdno zastavili program kolektivnega življenja in izobraževanja ter po tezah kratkega političnega tečaja usposobili številne aktivistke.

Trdovratnost fašistov pa ni odnehala. Še mesec dni po kapitulaciji Italije so privedli v Firence in Perugia jetnice, obsojene v času fašizma. Veliko naporov svojcev in organizacije OF je bilo potrebnih, da so dosegli izpustitev jetnikov države, ki je prenehala obstajati.

Še v Traniju, ki je bil že pet tednov v rokah angloameriških zaveznikov, so šele po vztrajnih intervencijah jugoslovanske vojne misije v Bariju odprli vrata kaznilnice. Iz Firenc, Fossombrona, Perugia in Benetk so zadnje Jugoslovanke odšle v domovino tik pred koncem 1943. leta. Ko so Slovenke prišle domov, je mnoge med njimi prijel gestapo in odgnal v taborišča smrti v Nemčijo. Najbolj izčrpane in bolne pa so aktivisti skrili po bolnišnicah.

Vse, ki so dlje bivale v italijanskih kaznilnicah - kjer jih je reševalo življenje v organiziranem kolektivu, kije zanje pomenil tudi

prvo šolo socializma - so kasneje delovale na najrazličnejših odgovornih mestih bodisi v vojaških enotah bodisi v političnih organizacijah in v narodnoosvobodilnih odborih. Štiri Jugoslovanke so umrle v zaporih in so pokopane v Italiji, 7 Slovenk je pozneje pokončala Črna roka ali pa so jih ubili na Urhu, 5 se jih ni več vrnilo iz nemških taborišč, v boju jih je padlo 6. Med temi junaškimi partizankami in aktivistkami naj omenimo komaj osemnajstletni dijakinji - skojevki: Ivico Pirjevec, ki se je obkoljena borila do zadnjega naboja, s katerim si je sama končala življenje, in sekretarko SKOJ III. prekomorske brigade Nado Žagar, ki jo je v boju za Knin pokosil rafal.

Cita Bole

ŽENSKA KAZNILNICA BENETKE

Na beneškem otoku Giudecca je stala ženska kaznilnica. Nadeli so ji zveneče ime »Istituto Santa Eufemia«. Na čelu ustanove je bil ravnatelj, ki se je hvalil, da bi vlil jetnicam dolžno spoštovanje in strah: »Io sono direttore di cinque carceri«, - sem ravnatelj petih zaporov. Zapor so upravljale redovnice iz reda Maria Bambina. Kaznilnica je bila razdeljena na tri oddelke, imenovane »šole« (scuole), v bistvu delavnice za tri starostne skupine: za mladoletnice, starejše in ostarele ženske. V oddelku za srednjo starost je bilo kakih 120 jetnic, v oddelku za mladostnice 90, med starejšimi pa 60. Kaznjenke so bile oblečene v jetniško uniformo iz belo-svetlorjavega progastega grobega blaga. Delati so morale od jutra do večera. Mlajše so izdelovale ročna dela, starejše pa so zaposlili z manj zahtevnimi deli, denimo s pletenjem vrvi. Za plačilo so jim dali še manj kot miloščino - da bi si kupile skromen priboljšek k pičli hrani. Jetnice so dobivale vsak dan po tričetrť litra mineštre in košček trdega kruha. Vsaka delavnica je imela po eno ali dve veliki spalnici. Skupine so bile med seboj strogo ločene. Med italijanskimi kaznjenkami so bile tatice, prostitutke in morilke. Mednje so po katoliški morali prištevali tudi tiste, ki so jih zaprli zavoljo splava in jih kaznovali z zapornimi kaznimi tudi do 3 let, ne da bi se jim smilili nepreskrbljeni otroci, ki so jih pustile doma.

Delavnik je začel s prvim jutranjim svitom. V najkrajšem času so morale jetnice pospraviti ležišče, se obleči in umiti. Za vsako delavnico je bilo eno samo stranišče in štiri vodovodne pipe. Tri stranišča in dvanajst vodovodnih pip za 270 ljudi ni zadostovalo niti za najnujnejše higienske potrebe. Stranišča so bila čez noč zaklenjena. Nočna posoda, ki jo je imela vsaka jetnica pod posteljo, je rabila tudi za umivalnik. Nato so kaznjenke morale k maši. Med delom v de

lavnica, ki gaje spremljala nuna za katedrom, so z majhimi odmori glasno molile. Ko je nadzornica opazila najmanjši nemir ali da hočejo jetnice govoriti, je začela glasno moliti. Jetnice so vsak dan spustili na dvorišče za pol ure do ene ure. Za neposlušne so bile v kleti kazenske celice.

V beneško kaznilnico so začele prihajati prve Jugoslovanke v začetku 1942. Za redovnice - te skrajno omejene inkvizitorke - so bile jugoslovanske jetnice »ribelle«, »sciave« (upornice, sužnje), strašne in nevarne zločinke. Zato so jim že pred vstopom v kaznilnico priredili poseben sprejem. Ko so karabinjerji pripeljali v »beneški marici« - policijski gondoli kaznjenke na pomol pred kaznilnico, jih je na vratih čakala mati prednica z razpelom v roki, okrog pa gruča zanemarjenih otročaje, ki so jih sprejeli s kamenjem in pljuvanjem, s psovkami in kričanjem: »Abasso ai Slavi! Maledette sciave!« - Dol s Slovani! Preklete sužnje! Otroci so pohlepno jedli kose belega kruha, ki so jim ga dale redovnice. Iz njih je torej kričala lakota in organizirana fašistična akcija. S sovražtvom v očeh in z grožnjami na ustih so sprejele Jugoslovanke tudi nahujskane kriminalke. Prva stvar, zaradi katere so prišle jugoslovanske jetnice najvzkriž z upravo kaznilnice, je bila zahteva, naj jim prizna status političnih j etnie. To zahtevo so spremljale še druge zahteve: ne delati za okupatorja, ne obiskovati cerkve, ki je blagoslovila orožje, s katerim je fašizem ubijal svobodoljubne narode. Jetnice so tudi zahtevale, naj jim uprava jetnišnice omogoči, da bi se lahko temeljito umivale, kar pa je bilo v očeh redovnic sila pregrešno početje.

Prvo skupino - 36 mladih deklet iz Slovenije, Dalmacije in Črne gore - so namestili v posebno, od kriminalk povsem ločeno sobo, imenovano »San Giuseppe« (Sv. Jožef). Do julija 1942. leta so bile v skupnem kolektivu. Vse so si delile med seboj, organizirale so politično in splošno izobraževanje. Kolektiv je vodil 5 članski odbor s komisarko na čelu. Študentke in gimnazijke, ki so bile med njimi, so v krožkih predavale zgodovino, zemljepis, fiziko, kemijo, učile tuje jezike in Morsejevo abecedo. Da bi vodstvo pridobilo Jugoslovanke za delo in za obisk pri maši, so jim ponudili časnik »Osservatore romano«, glasilo Vatikana, saj je videlo, koliko jim pomenijo odvzete knjige in pisalni pribor. Ker pa jim je namera spodletela, so jim odrekli zdravila in čistila, da jetnice niso mogle počistiti skrajno zanemarjenega prostora, polnega stenic, bolh, uši in celo škorpijonov. Prepovedali so jim pisanje domačim, čeprav so pravila dovoljevala, da enkrat na mesec lahko pišejo domov, seveda v italijanščini. Zadrževali so jim pakete in denar, dokler jih niso povsem prepovedali. Sledila je še prepoved dnevnega sprehoda po dvorišču. To pravico pa so si jetnice spet priborile po tridnevni gladovni stavki. Poskusili so jih »spreobrniti« tudi z obiskom visokega cerkvenega dostojanstvenika. Jetnice so molče poslušale, ko pa so jih pozvali, naj pokleknejo, da bi jih duhovnik blagoslovil, so ostale vzravnanе.

V začetku julija so prišle iz Ljubljane nove jetnice, med njimi Vida Tomšič in Pepca Kardelj. Uprava je morala slutiti da sta pomembni osebnosti med »ribelli« in »banditi armati«, saj so opozorili vse, da sta »cattive« (hudobni) in naj se ju izogibajo. Kljub temu pa je uprava poslala Vido Tomšič in Pepco Kardelj s še tremi drugimi jetnicami v eno izmed delavnic. To je bilo prav v času velikega obračuna z NOV v Sloveniji - med roško ofenzivo. Nune so naščuvale nanje kriminalke, češ da so sokrive za njihove padle heroje. Kriminalke so se jih hotele fizično lotiti in le skrajna prisebnost naših tovarišic je preprečila krvavi obračun.

Kaznilnica se je polnila s transporti iz Ljubljane, Dalmacije, Hrvaškega Primorja in Črne gore. 1. avgusta pa je prišla iz Ljubljane skupina 21 tovarišic, v glavnem iz procesa proti družini heroja Staneta Žagajja. Seveda je tudi ta skupina odklonila kaznilniški red. Porazdelili so jih po delavnicah, toda ne več po starosti, s^č je prostora vse bolj primanjkovalo. Videvale so se le od daleč, nastopale pa so kljub temu enotno. Vida Tomšič je po neki Ličanki poslala pisma navodila o enotnem discipliniranem vedenju. To navodilo je bilo sporočeno prenešeno vsem Jugoslovankam, tudi tistim, ki so prihajale na novo. Poleg skupine »San Giuseppe« je prav transport, ki j e prišel v Benetke 1. avgusta 1942 sestavljal tisto uporniško jedro, zaradi katere je prišlo v beneški ženski kaznilnici do burnih in dramatičnih dogodkov.

Jugoslovanke so torej sedele v delavnicah prekrizanih rok in si priboljške, ki so sijih lahko kupovale tiste, ki so imele denar na kaznilniških knjižicah, tovariško delile. Medtem ko je bilo upiranje v delavnicah mirno, brez nepotrebnega kršenja disciplinskih pravil in izpadov, pa je skupina v »San Giuseppe«, ki je bila v drugem delu poslopja, nasedla provokaciji ene izmed redovnic; nuna je namreč nehoten dotik ene izmed j etnie v upravi označila kot fizičen napad. Obdolženo so nato zaprli v celico v klet in jo privezali na posteljo; zahtevi drugih jetnic, da bi direktorju povedale resnico, kaj se je zgodilo, niso ugodili. Razburjenje je naraščalo in tretje jutro je prišlo do premišljene akcije s hudimi posledicami. Ko je paznica odprla celico, so jo jetnice odrinile in zdrvele po stopnišču proti kleti. Nameravale so priti do celice, kjer je bila zaprta kaznovana tovarišica, ter tam ostati, dokler uprava ne bi popravila krivice. S klicanjem njenega imen »Vinka, Vinka!« so jo spodbujale, češ da mislijo nanjo. Ta klic, ki v italijanščini pomeni želelno obliko glagola »vincere« - zmagati, so povzele italijanske kaznjenke in njihovo histerično reagiranje, ko so planile z dvorišča na hodnik, je povzročilo pravo zmedo. Uprava je poklicala na pomoč dva detektiva, pod okni pa se je pojavila poostrena straža. Jetnice so se vrnile v celico, ko je prišel direktor in obljubil, da bo Vinko spustil in premestil v drug zapor.

Naslednjega dne so sledili povračilni ukrepi proti vsem Jugoslovankam iz »San Giuseppe«. Iz ene izmed »šol« so odbrali skupino

in jo poslali v kaznilnico fossombrone. Drugo skupino, kije stela kakih 40 jetnic, ki so se v »šolah« dosledno upirale kaznilniškemu redu, pa so obsodili na 2 do 4 mesece stroge osamitve v samicah - *cellah« - v pritličju kaznilnice in v sodnijskih zaporih na otoku ganta Maria Maggiore, globoko pod morsko gladino. Najprej so v te celice - samice odpeljali tovarišici Vido in Pepco. Posamezne celice so ločevali debeli zidovi, namesto oken so bile visoko pod stropom line s tenko juto namesto šip, čeprav je bila zima ostra. Za hrano je bil en dan samo košček trdega kruha in voda. Naslednji dan pa redka mineštra, pravzaprav umazana voda s kakšnim koščkom neolupljenega krompirja ali z nekaj zrnca riža in pogosto tudi z mrčesom. Za sprehode so uporabljali prav tako izoliran prostor, velik 2x4 metre in obdan z visokim zidom. Sprehod je trajal samo 15 minut. Celica je bila majhna, temna, vlažna, v njej je bila prična s plesnivo, skoraj prazno slamnjačo, zato pa prepolno stenic, bolh in uši - in na njej tenka, ostudno umazana odeja. Za umivanje in pitje je dobila kaznovana jetnica vsak dan po dva litra vode, bila pa je brez brisače in brez mila. Čeprav ločene, so se jetnice med seboj vendarle sporazumevale - z morsejevimi znaki, ki so bili vpraskani v zid in ki jim je tovarišica Pepca dodala še šifrant.

Ker ni bilo za vse hkrati dovolj prostora v temnicah, so tiste, ki še niso bile na vrsti za kazen, iz »šol« premestili v »camerete«, 21. decembra 1942. leta, pa so večino premestili v sodnijske zapore in jih stlačili v eno samo sobo, veliko, a dosti premajhno za 33 jetnic. Ležale so ob dveh stenah tako na tesnem - na železnih, tenko prekritih ležiščih, ki so kazala zbadajoča »rebra« - da seje morala obrniti vsa : vrsta, če se je hotela obrniti ena med njimi.

Na sodišču je bila hrana mnogo slabša kot v kaznilnici in umazanja veliko večja. Bilo pa je nekaj več svobode. Na sodišču sojetnice spet imele svoje knjige in papirje. Celo nekakšna knjižnica je bila tam, seveda samo z italijanskimi deli. Tukaj seje šele lahko začelo pravo kolektivno življenje - gospodarsko, politično in kulturno. Gospodarsko s skupnimi nakupi ne glede na vsoto, ki jo je imela katera »na knjižici« in z gospodinjo. Potem skupno učenje in razgovori, skrb za bolne in mladoletne. Bile so ena sama družina - in to politično organizirana družina. Med njimi je bilo več članic KP, nekaj kandidatk KP in precej skojev. Ko sta prišli tovarišici Vida in Pepca, sta organizirali celico in skojevsko skupino. Glavna naloga celice je bila v tistih razmerah seveda skrbeti za urejeno življenje in urejen študij. Jetnice so se učile jezikov - ruščine, angleščine, italijanščine, se izpopolnjevale v splošnem znanju, higieni, prvi pomoči. Posebno skrbno je bil pripravljen študij marksizma. Vida Tomšič, Pepca Kardelj in Erna Muser so se pomenile o tezah predavanj in o obliki študija ter sestavine referate. Za Hrvatice in Črnogorke so teme prevajali v srbohrvaščino. Teme sojetnice tudi prepisovale na toaletni papir in potem zapiske dajale tovarišicam iz transportov, ki so se za-

časno ustavljali v Benetkah. Tako so vse ženske kaznilnice po Italiji prišle do tega študijskega gradiva. Ob večerih pa so jetnice skupaj prebirale kakšno knjigo.

V sodnijskih zaporih je bilo tudi laže kaj organizirati kot v kaznilnici, saj so bile paznice civilistke in ne redovnice: pošiljale so celo hrano tistim v temnicah; Vidi Tomšič je uspelo poslati v Ljubljano sporočilo o položaju jetnic.

Iz ženske kaznilnice v Benetkah so prvo skupino jetnic poslali v Fossombrone že v juliju 1942, takoj po burnih dogodkih v celici »San Giuseppe«. Druge jetnice, ki so še naprej prestajale kazen v beneških sodnijskih zaporih, pa so začeli Italijani pošiljati v druge kraje, šele po 23. aprilu 1943. leta in to po vsej Italiji: v Ancono, Padovo, Bologno, Firenze, nekaj še v Fossombrone, v Perugia in Trani. Benetke pa so bile zadnja postaja za nekatere jetnice, saj so ostale v delavnicah beneške ženske kaznilnice vse do kapitulacije Italije. V izoliranih »camereta« je ostala tudi skupina 12 jetnic. Iz dneva v dan pa je bila bliže kapitulacija in režim v jetnišnici ni bil več tako oster. Izoliranim jetnicam so po enkrat na teden dovolili, da so se sestajale v predprostoru, lahko so si kupovale priboljške, dovolili so jim nabavo učbenikov tujih jezikov, dobivale so »Osservatore romano«. Same pa so prišle do knjižice - Previharimo viharje - za skromna kulturna doživetja, ki jih je dopolnjevalo ubrano petje njihovega tria.

Na jesen po kapitulaciji Italije so s pomočjo predstavnikov Rdečega križa iz Ljubljane postopno zapuščale Benetke.

SODNI ZAPORI FIRENCE

Prvi transporti jugoslovanskih političnih jetnic so prispeli v Firenze v začetku februarja 1943. leta, zadnji transport političnih jetnic, ki so bile v Kopru zaprte še po kapitulaciji Italije, pa so fašisti kljub njihovim zahtevam, naj jih izpustijo, s še večjo ihto 17. septembra 1943 spravili z ladjo iz Kopra v Trst, nato pa peš ob morju v zapor Carceri gesuiti. Ljudje so presenečeni spremljali kolono jetnic, jih bodrili, delavci pa so jih pozdravljali s stisnjeno pestjo. Fašisti sojetnice po zaporih še skrbneje stražili, 21. septembra 1943. leta odpeljali v Benetke, od tu pa 19. oktobra 1943. leta v Firenze. To je bil zadnji transport političnih jetnic, ki je prišel v Firenze.

Prejšnji transporti so v vsakem od prehodnih zaporov ostajali po nekaj dni ali tednov. V vsakem so morale jetnice prestati enak sprejemni postopek, in vsakič jim je ostalo manj osebnih potrebščin. Najbolj pa so se bale, da fašisti ne bi odkrili zapiskov politične vsebine in dnevnikov. Slednjič pa so se jetnice znašle v umazanih

prenapolnjenih celicah sodnih zaporov v Firencah. Bile so čedalje bolj umazane, hrana slaba in gnusna, nadlegoval jih je mrčes. Zaradi takih razmer so med njimi razsajale zlasti črevesne in kožne bolezni.

Kaznilnica v Firencah je sprejemala politične jetnice, obsojene na zaporne kazni do 5 let. Upravo in pazniško službo so imele nune - »suore«, njihova »madre« - predstojnica pa je bila ena izmed fašističnih zaupnic. Paznice so se sovražno vedle do jetnic.

Zapori so bili v veliki dvonadstropni stavbi s poševno zidanimi in zamreženimi okni (»bocca di lupo«). Tako je bUo iz njih videti le košček neba. Celice so bile temne in puste, tla iz opeke, postelje železne, v kotu neizogibna lončena kibla. Skozi zaklopno lino v vratih so jetnice nadzorovali in jim podajali hrano. Na koncu hodnika je bilo stranišče z vodovodno pipo, kamor so dvakrat na dan smele po vodo in če so le utegnile, so se na hitro umile in spraznile kible. Samo skozi okno na stranišču, visoko pod stropom, je bilo mogoče videti košček Firenc, zelenja in sonca. V celice za 5 do 6 ljudi so naltlačili po 9 in tudi 12 jetnic, v samice pa po 3 jetnice. Prostori so bili umazani, polni stenic. Ko pa so si Jugoslovanke nekoliko počistile celice, so jih »suore« premestile v druge. Tako so iznajdljivo skrbele za snago v hiši.

V firenškem zaporu je bilo 142 Jugoslovanek: 85 Slovenk, 55 Hrvat, večinoma iz Dalmacije, 1 Črnogorka in 1 Bosanka. Slovenke so ločili od drugih, v stik pa so le prihajale med enournim sprehodom na dvorišču ter se tako obveščale in snovale skupne akcije. Dosledno so spoštovale načelo: ne delati za okupatorja, ne hoditi v fašistično cerkev! Zato pa živeti v kolektivu, skrbeti za snago, zdravje in telesno kondicijo, se izobraževati za nadaljnji boj.

Jugoslovanke so 1. maja 1943. leta organizirale skupno proslavo ob prazniku dela in boja za svobodo. Na velikem dvorišču so izvedle kulturni in športni program, zapele več borbenih pesmi, proslavo pa sklenile z internacionalo. Uprava jetnišnice je seveda odgovorila s povračilnimi ukrepi: sprehodi so bili poslej omejeni na majhno pustodvorišče, pa še tu so Slovenke ločili od drugih z bodečo žico.

Jetnice so izvedle še drugo akcijo: »Zadrčanko« - neko kiminalko iz celice Dalmatink, ki je izdajala upravi, so na dvorišču kaznovale tako, da so je ostrigle. Spet je sledila kazen: prepoved sprehoda na teden dni, ločitev Slovenk od drugih jetnic. Toda Slovenke so bojkotirale sprehod in ostale v celicah toliko časa, dokler niso dosegle, da so spet smele na sprehod skupaj z drugimi Jugoslovankami.

Kolektivno življenje je bilo organizirano po celicah z natančno določenim dnevnim redom in z dežurstvi: najprej vstajanje, nato čiščenje in telovadba, politične ure in učenje jezikov ter drugih predmetov, obvezen počitek ter smotno izrabljen prosti čas, ki so ga jetnice obogatile s petjem, risanjem in ročnimi deli.

Več težav je bilo z organiziranjem prehrane v enotnem kolektivu, zlasti z razdelitvijo hrane med tiste, ki niso dobivale od doma

ne denajja ne paketov. Žal se o načinu izvedbe jetnice niso sporazumele in zato akcija ni povsem uspela, tako so posamezne celice različno urejale to vprašanje.

V zaporu je kdaj pa kdaj izšel »Naš glas«. Listje izšel, ko seje nabralo dovolj gradiva. Novice sojetnice povzemale iz pisem domačih, iz poročil prek radijskega zvočnika nekje v bližini zavora, iz zavrnjenih italijanskih časopisov. Ti popisani listični toaletnega papirja so bili znanilci dogajanja v domovini in na fronti.

Avgusta 1943 pa se je nenadoma ustavila vsa pošta in se pretrgale vse zveze z domačimi. Pičla prehrana je postala še revnejša in moči jetnic so čedalje bolj pešale. Nekega julijskega večera pa je kričanje na mestnih ulicah naznanilo, da se dogaja nekaj pomembnega. V zaporu je zavladala gluha tišina. Ob 11. uri ponoči so politične jetnice zvedele za padec Mussolinijevega režima. Na dan kapitulacije Italije 8. septembra so čakale že navsezgodaj oblečene in s povezanimi culami, da jih bodo spustili na prostost. Toda svobode še ni bilo! Kmalu po kapitulaciji Italije so izpustili kriminalke, toda političnim jetnicam niso odprli vrat. Šele v novembru 1943. leta so se tudi zanje odprla vrata v svobodo.

Cita Bole

ŽENSKA KAZNILNICA FOSSOMBRONE

Ženska kaznilnica v Fossombrone v provinci Pesaro v srednji Italiji je slovela kot ena najhujših ječ za okorele zločince. Med drugo svetovno vojno pa so jo spremenili v ženski zapor za jetnice z visokimi kaznimi. Prve Jugoslovanke so začele prihajati v Fossombrone že med letom 1942; v septembru tega leta je prišla večja skupina Slovenk iz beneških zaporov, zatem pa še druge iz različnih krajev Jugoslavije, ki jo je okupirala Italija. Do poletja 1943. leta seje število političnih jetnic dvignilo na 152, od tega je bilo 66 Slovenk, 72 Hrvatice in 14 Črnogork.

Dvonedstropna, grozljivo hladna stavba z masivnimi zidovi je bila zgrajena po sistemu samotnih celic. V enem traktu so bile kriminalke, drugega so zasedle politične jetnice. Celice so bile majhne, vlažne in mračne, tla iz cementa. Celica je imela visoko pod stropom zamreženo okence, vzdano železno posteljo in dvojne vrata. Med jetnicami niso bili možni neposredni stiki. Kljub neprestanemu čiščenju je v zaporu mrgolelo mrčesa.

Vodstvo zaporov je bilo v rokah civilnega upravnika. Paznice so bile nune, vdane fašizmu, hudobne in pobožne le na jeziku; Jugoslovanke so sovražile iz dna duše. Ob prihodu sojetnicam pustili le spodnje perilo, obleko pa zamenjali za kaznilniško uniformo s

coklam. Dvakrat na dan so odprli celice: zjutraj za čiščenje in oskrbo z malo vode, zatem pa za sprehod pa majhnem, pustem, z visokim zidom obdanem dvorišču. To je bil tudi edini stik med jetniki. Hoditi so morale v trostopih, govoriti pa so smele le potihoma in v italijanščini. Hrano sojetnice dobile enkrat na dan: dva kot žemlja velika koščka kruha in menažko vodene čorbe. Hrano so si lahko jetnice tudi kupovale, bila pa je le malo vredna. Vsem so odvzeli knjige in vse osebne stvari. Silili so jih k mašm v kapeli in k delu v veliki delavnici; vsak kolektivni nastop ali medsebojno pomoč so Italijani strogo kaznovali.

Ko so prve Slovenke prišle v Fossombrone, so tu že našle nekaj tovarišic iz Dalmacije, Like in Črne gore. Novinke so strogo spoštovale dogovor, ki so ga sprejele že v Benetkah, namreč, da bodo vseskozi bojkotirale delo za okupatorja in molitve za zmago fašizma. Za bojkot so poskušale pridobiti še druge tovarišice, čeprav je bilo v zaporu težko vzpostaviti stike. Uprava je že na začetku hotela streti vsak odpor in je zato poslala tri tovarišice v vlažne kletne samice, češ da so organizatorke množičnega odklanjanja dela, vsem jetnicam pa je prepovedala sprehod.

Koje 25. oktobra 1942. leta prišla v zapor skupina iz Dalmacije, je bilo v njej nekaj članic partije, ki so se povezale še s komunistkami iz prejšnje skupine, pritegnile pa tudi simpatizerke partije. Skupno so izoblikovale delovni program, zadale so si, da bodo vpe-ljale življenje v kolektiv, organizirale prosvetno in politično izobraževanje in skrbele za dvig morale in borbenosti med jetnicami. Posrečilo se jim je vzpostaviti zvezo tudi z narodnoosvobodilnim gibanjem v Dalmaciji. Kljub strogemu kaznilniškemu režimu je skupina z vztrajnimi zahtevami pri direktorju dosegla znatne izboljšave. Sprva so obstajali kolektivi, ki so šteli po 5 do 6 jetnic. Jetnice so med seboj delile hrano iz paketov, zbirale denar za skupne nakupe. Začele so s sistematičnim študijem političnih tem pa tudi s kulturno-prosvetnim delom, ki se je še bolj razmahnilo, ko so si priborile dovoljenje, da lahko uporabljajo eno izmed večjih sob. Pri novem direktorju pa so dosegle, da so lahko po 4 ure na dan prebile skupaj na dvorišču, da se je nekoliko izboljšala prehrana, higienske razmere, pa tudi odnos do jetnic.

V prizadevanjih, da bi okrepile organizacijo in medsebojno povezanost, sojetnice organizirale centralni odbor, v katerega je vsaka narodnostna skupina izbrala svojo predstavnico. Tako je ta organ s pomočjo aktivov za različna področja - denimo politično delo, kulturno delo ekonomov posameznih kolektivov - vodil življenje v kolektivu. Jetnice so celo dosegle, da so lahko bile čez dan po tri v celici, dali so jim na voljo jetniško knjižnico. Iz kovčkov so si spet prethotapile sredstva za pisanje in začele so izdajati list »Naša borba«, kije izhajal 14-dnevno v slovenščini in srbohrvaščini v 3 izvodih in bil napisan na toaletnem papirju. Listje pisal o problemih življenja

v zaporu in prinašal politična poročila o razmerah na fronti in v domovini. Uporabljale pa so ga jetnice tudi kot učni pripomoček, saj so v njem objavljale sestavke o razvoju družbe in o splošnih vprašanjih pa tudi jezikovne vaje.

Te in druge uspehe so si jetnice priborile z veliko požrtvovalnostjo in neustrašnostjo, čeprav je njihovo vodstvo zagrešilo tudi nekaj napačnih odločitev, ki so po nepotrebnem ogrozile zdravje in življenje zapornic. Velik trud sojetnice vložile v nekatere akcije, ki je bil pogosto izničen, kar je seveda neugodno vplivalo na kolektiv. Takšna napačna odločitev je bila nedvomno petdnevna gladovna stavka, kije del tovarišic privedla v brezupen položaj, daje vodstvo moralo prekiniti stavko. Starejše, izkušenejše tovarišice v centralnem odboru so sicer svarile pred zaletavostjo in nepremišljenimi izpadi, vendar ne z veliko uspeha. Od uprave, kije bila demoralizirana zaradi obupnega vojaško-političnega položaja Italije, so sicer jetnice izsilile marsikatero olajšavo, vendar pa je tudi uprava znala izkoristiti neizkušenost vodstva. Uprava je začela uporabljati tudi kazni, da bi ukrotila jetnice. Večkrat so morali intervenirati, dokler niso namesto redovnic prišli oboroženi stražarji, ki so poslej opravljali pazniško službo.

Po kapitulaciji Italije uprava zaporov ni takoj izpustila jetnic in šele v začetku decembra jih je začela postopoma puščati na svobodo. Mnoge med njimi so odšle naravnost v partizane, druge pa so nadaljevale z delom v političnih organizacijah in v narodnoosvobodilnih odborih v zaledju.

Cita Bole

ŽENSKA KAZNILNICA PERUGIA

V ženski kaznilnici v Perugii je prestajalo kazen največje število Jugoslovank, ki so bile v italijanskih zaporih. Leta 1943 je bilo v tej kaznilnici blizu 300 jugoslovanskih političnih kaznjenk. Sem so fašisti pošiljali predvsem tiste, ki so bile obsojene na več kot osem let zavora. Nekatere so bile obsojene na smrt, kazen pa so jim nato spremenili v domsrtno ječo. Polovica vseh je bila iz Slovenije, druga polovica pa iz Dalmacije, Reke in okolice ter iz Črne gore. Kaznilnice je vodil direktor, ki je bil obvezno fašist, življenje in delo pa so vodile nune.

Transporti jugoslovanskih obsojenk so prihajali v Perugio od februarja pa do septembra 1943. leta. Črnogorke in Hrvatice so potovale z ladjo do Kopra, naprej pa z vlaki. Slovenke so prevažali v posebnih vagonih, pregrajenih v samotne celice, kot da bi bile najhujše kriminalke.

Vmesne postaje do kaznilnice v Perugii, kjer so ostale do izpustitve, so bili zaporji v Kopru, v Benetkah, v Padovi, Firenzah, Vicenzi, Bologni, Pisi, Anconi in Spoletu. V teh prehodnih zaporih so ostajale po nekaj dni, včasih tudi mesec dni.

Po prihodu v kaznilnico v Perugii so nekatere jetnice namestili v večje prostore, nekatere pa za daljši ali krajši čas v samice ali pa v manjše celice za dve ali največ za tri jetnice. Postopek ob prihodu je bil ustaljen: odvzem prstnih odtisov, popis generalij ter odvzem vse garderobe. Jetnice so nato preoblekli v predpisano kaznilniško obleko, v progasto belo ijave obleke s predpasnikom, ovratno ruto in posebno čepico. Za obuvalo so jim bile cikle. Vsaka jetnica je morala odgovoriti tudi na vprašanje, ali bo spoštovala kaznilniški red, se pravi, ali bo delala v delavnicah in obiskovala cerkvene obrede. Na to vprašanje so vse odgovarjale z odločnim »ne«.

Jugoslovanske kaznjenke je upr^a j^tnišnice po nekaj tednih premeščanja iz prostora v prostor namestila v 7 večjih prostorov z [zamreženimi okni visoko pod stropom in prav tako zamreženimi vrati, ki so vodila na kamnito z visokim zidom obdano dvorišče ali na kaznilniške hodnike. Ti prostori so bili v najbolj nezdravem delu stavbe in jih sicer niso uporabljali za bivanje kaznjenk, ampak za pralnice ali podobna opravila, večinoma pa jih sploh niso uporabljali. Zdaj so jih na hitro opremili za bivanje. Sanitarne in higienske razmere so bile izredno slabe: kamnita tla, vlažni zidovi, minimalno število zasilnih stranišč, vodovodna pipa za 30 jetnic ali več, železne postelje prekrte z ostudno umazanimi odejami in polne stenic.

V vseh sedmih prostorih, kjer so živele Jugoslovanke, sojetnice organizirale kolektivno življenje. Na predlog članic KP in SKOJ so jetnice sprejele dnevni red, študijski program in kolektivno delitev živil in denarja, shranjenega v upravi. Jetnice so izvolile sobne gospodinje - ekonomke, ki so gospodarile s skupnim premoženjem. Za red in snago sta skrbeli po dve dežurni jetnici v vsakem od sedmih kolektivov. Tako so imele poleg dnevnega obroka hrane, ki gaje dajala kaznilniška uprava - skodelica čorbe in hlebček kruha - tudi zajtrk (črna žitna kava), ki so ga kupovale s skupnim denarjem, in večerjo: na prihranjeni košček kruha namazana marmelada, košček sira, prepečenec, neksg krljčev ipd.

Posebna skrb vseh kolektivov je veljala materam z otroki in bolnicam. Matere z otroki so bile v posebnem oddelku, imenovanem »nido« (gnezdo). Tu so bile 4 Jugoslovanke z nekajmesečnimi otroki, ena izmed jetnic pa je rodila v Perugii. Najboljša živila iz paketov so kolektivi pošiljali v ta oddelek. Posamezne jetnice so v pismih svojce poprosile za najnujnejšo opremo za dojenčke. Dve tovarišici sta bili določeni, da negujeta dojenčke, kadar so zbolele njihove matere. Več ur na dan so jetnice namenile študiju. Študijski program je obsegal politične teme, zbrane v tezah Vide Tomšič, Erne Muser in Pepce Kardelj, študij jezikov, zemljepisa, zgodovine, za nepisme-

ne pa so organizirale analfabetske tečaje. Učni pripomočki so bili koščki pritihotapljenih svinčnikov, toaletni papir in seveda znanje jetnic. Vsak teden so imele politična predavanja in »kritične ure« na katerih so obravnavale vse probleme kolektiva. Poleg študija so jetnice precej časa namenile pripravam na kulturno-zabavne prireditve, ki so jih prirejale vsak teden. Zanje so pripravile recitacije, igrice, skeče, šaljive točke, pevske in celo baletne nastope.

V ranem jutru 1. maja 1943 je iz vseh sedmih jugoslovanskih kolektivov odmevala po Perugii »Internacionala«. Peli so jo tudi jugoslovanski politični kaznjenci v moškem delu kaznilnice. Ob obletnici oktobrske revolucije so v vseh kolektivih pripravili proslave z govori in s kulturnimi programi.

Jetnice so izkoristile sleherno priložnost, da so manifestirale solidarnost in protestirale proti ravnanju okupatorjev v domovini. Naravnost veličastno je bilo vedenje jugoslovanskih kaznenk, ko je jetnišnico obiskal knezoškof. Vse kaznenke so morale na dvorišče; ko se je pojavil knezoškof, so vse italijanske jetnice popadle na kolena, za njimi pa so ponosno stale Jugoslovanke. Dostojanstveno vedenje jugoslovanskih kaznenk je osupnilo knezoškofa. Ena izmed Jugoslovanek mu je v brezhibni italijanščini pojasnila, kdo so in kaj je vzrok za njihovo vedenje. Visoki cerkveni dostojanstvenik je po teh besedah poparjeno odšel z vsem svojim spremstvom.

Ukrep kaznilniške uprave so večkrat sprožili val protestov, dvakrat celo več dnevno gladovno stavko. Obe stavki sta dosegli namen: v prvem primeru so izpustili iz samice kaznovano tovarišico, drugič pa odprli z deskami zabita okna.

V kaznilnici je umrla zaradi tuberkuloze Marija Tibijaš iz okolice Reke. Vsejugoslovanske kaznenke v Perugii so slovo od mrtve tovarišice spremenile v veličastno manifestacijo tovarištva, solidarnosti in nacionalne ter politične enotnosti.

Namesto da bi se podredile kaznilniškemu redu, so jugoslovanske politične kaznenke dosegle, da so same odločale o načinu svojega življenja v kaznilnici. Politična zrelost komunistk pod vodstvom Pepce Kardelj je odločilno prispevala k popolni solidarnosti jetnic v vseh akcijah. Politično delo je bilo zahtevno tudi zavaljo velikega števila jetnic in razlik med njimi.

Po kapitulaciji Italije so Jugoslovanke večkrat zahtevale od uprave jetnišnice naj jih izpusti, vendar o tem ni hotela ničesar slišati. Proti koncu leta 1943 sta Rdeči križ Hrvatske in Slovenije začela akcijo za izpustitev vseh jugoslovanskih političnih zapornikov iz italijanskih ječ, kaznilnic in taborišč. V mesecu decembru 1943. leta so izpustili vsejugoslovanske politične jetnice. Prvi transport Slovenk je odšel iz Pirugie 12. decembra. Večino tovarišč iz Hrvaške in Črne gore pa so aktivisti RK 14. decembra 1943. leta odvedli iz kaznilnice v zbirno bazo na Sušaku.

Marija Simčič

ŽENSKA KAZNILNICA TRANI

V tranijski ženski kaznilnici, ki stoji sredi palm in oleandrov tik ob moiju, je bila proti koncu fašistične vladavine skupina 24 Jugoslovanek, od tega 18 Slovenk, 4 Hrvatice in 2 Črnogorki. Pot do Tranija je za nekatere trajala skoraj dva meseca. Iz Benetk so jih 24. aprila 1943 poslali proti jugu. V sodnem zaporu v Anconi so preživele velikonočne praznike. Makaroni in kozarec vina, odprte celice na dvorišče in neodvzeta prtljaga - vse to je pomenilo pravcato razkošje po dolgem čemenju v beneških temnicah ob kruhu in vodi. Jetnice so hitele prepisovati tekste političnega tečaja, da bi jih čimveč pretihotapile v nove zapore. Skozi dvoriščna vrata se je odpiral pogled na ulico. Ko je prišla mimo skupina, ki se je vračala z velikonočne procesije, so jetnice planile k vratom in zapele italijansko - furlansko antimilitaristično pesem »Povera madre« (Uboga mati). Ljudje so obstali in se s simpatijami zazrli v skupino prav nič zločinkam podobnih deklet. Po treh dneh so jih spravili na vlak in prva skupina je nato izstopila v Ascoli Picenu, druga v Beneventu, tretja pa v Campobassu.

V Ascoliju, na hribu zunaj mesta, je bil grad, ki so ga fašisti preuredili v zapor. Upravnik kaznilnice je jetnice pozval, naj sprejmejo jetniška pravila, vendar ni zahteval, da bi jetnice odslužile še v Benetkah prisojeno kazen na zapor v samicah, celo učbenike jim je dovolil. Kasneje pa se je marsikaj spremenilo. Najprej je zahteval, da morajo pozdravljati s fašističnim pozdravom, nato jih je hotel z oboroženo stražo spraviti k maši, 12. maja pa je ves zaripel od jeze izbruhnil: »Con tutta la roba! (Z vso prtljago!) Naj na jugu crknejo od lakote in angleških bomb!«

Skupina je v Beneventu naletela na rohneč sprejem upravnika, češ da take pri njih streljajo. Tiste z neodsluženo kaznijo je takoj poslal v samice, druge pa strpal med tatice in prostitutke.

Že 12. maja so skupino odpeljali v Foggio, kjer so se spet sestale s tistimi iz Ascolija.

V zaporu Campobassa je upravnik takoj po sprejemu odgnal v samice tiste, ki so ostale »še kaj dolžne«. Zapori v Campobassu so bili v srednjeveški trdnjavi. Prebivalci se po svojem vedenju do jetnic niso razlikovali od pobalinov pred beneško kaznilnico, saj so jih zmerjali in opljuvali. Kljub temu pa so Jugoslovanke doživele tudi nepozabno srečanje s tamkajšnjimi antifašistkami, ki so si izborile obisk pri Vidi Tomšič. Bombni napadi so bili vse pogostejši, pritisnile pa so tudi bolezni, zlasti črevesne infekcije. Močno oslabele so jetnice 18. junija 1943 prispele v Trani. Šestnajsterici, ki so prek Ascolija in Beneventa prišle v Trani sredi maja 1943, se je tako pridružilo še 8 tovarišic iz Campobassa. Majhen, toda trden kolektiv, je hitro zaživel. Uprava, ki so jo tako kot v drugih kaznilnicah sestavljali

direktor, mati prednica in nune - paznice, je bila veliko bolj mila kot tista v Benetkah. Bližal se je pač polom italijanskega fašističnega imperija.

Jugoslovanke so razdelili med kriminalke v delavnicah, in sicer mladoletne posebej, starejše skupaj, kljub temu pa sta bila oba kolektiva tesno povezana, saj sojetnicam dovoljevali skupne sprehode po dvorišču. Tako kot v Benetkah so tudi tu italijanske kaznjenke ob molitvi za zmago Italije, delale ves dan ročna dela, za katedrom pa jih je nadzorovala nuna. Predprostor delavnice je bil hkrati jedilnica in tu so lahko politične jetnice - tako Grkinje kot Jugoslovanke - prebile dan. V nasprotju s prejšnjimi kaznilnicami so tranijske redovnice s simpatijami spremljale resno in disciplinirano vedenje Jugoslovanek, zlasti pa njihovo skrb za bolne in mladoletne ter skrajno pravično deliter priboljškov. Jetnicam so dovoljevali uporabljati tudi učbenike, zvezke in svinčnike. Celo kriminalke so jim bile naklonjene.

Kolektiva sta živela po načrtanem programu, zanj pa je skrbel partijski aktiv. Velikega pomena za bogato življenje v sicer težkih razmerah je bila navzočnost Vide Tomšič. Med 6. in 7. uro zjutraj, ko so druge kaznjenke odšle k maši, so Jugoslovanke v eni izmed manjših spletic, kamor so jih zapirali, poslušale predavanja političnega tečaja, ki sta ga vodili Vida Tomšič in Elda Pavletič, študentka medicine ter članica mestnega komiteja KP Sušak. Med 7. in 8. uro so med čakanjem na tako težko pričakovano pošto od domačih beležile glavne misli s predavanja, o čemer so nato čez dan razpravljale. Sledili so tečaji italijanščine, ruščine in angleščine, splošnoizobraževalne teme, higiena, prva pomoč, osnovni pojmi o vrsti in delovanju orožja. Našle pa so tudi čas za razvedrilo. Ob poznih popoldanskih urah so bile na vrsti šale. Deloval je pevski zbor, ki ga je, kljub prepovedi petja, zaradi ubranosti in zanjo zanimivega melosa na tistem celo podpirala namestnica prednice, sicer absolventka konservatorija. Utapljanje v delu, humor in pesem - to je bila njihova samoobramba v črni vsakdanjosti jetniškega življenja.

Zunanji dogodki - Italija je drvela polomu naproti - so bili nedvomno glavni vzrok, da je bilo vodstvo zopora prizanesljivejše do Jugoslovanek. Bombni napadi so se iz dneva v dan približevali Traniju, dokler niso bombe padale tik kaznilnice. Zaradi uničenega vodovoda ni bilo vode. V mediteranski vročini, ko je suh veter nosil droben puščavski pesek in jemal dih, so bili dnevi neznosni. Neprespanost zavrlo bombnih napadov, vedno slabša hrana in povsem pretrgani stiki z domačimi, vse to je načelo zdravje jetnic. Po enodnevni gladovni stavki so si jetnice priborile vsaj užitetnejšo mineštro in tedenski nakup sadja, za vsako kozarec vina in kozarec kozjega mleka na dan. Morala Jugoslovanek je ostala na višini, medtem ko so drugi zgubljali glavo.

V Trani so 14. septembra vdrli Nemci, zažgali nekaj poslopij in Ipostrelili pet domačinov, vdrli pa so tudi v kaznilnico. Trani so zavezniki zasedli že ob koncu septembra, toda za jetnice se niso zmenili. Poskusi Jugoslovank, apeli upravi, skrivna obvestila italijanskim antifašistom in odvrženi listki s pozivi angleškimi vojakom - [vse to ni zaleгло. Ko so zavezniki le ugotovili, da so v kaznilnici tudi politične kaznjenke, so osvobodili le Grkinje. To je bilo za upravo [kaznilnice znamenje, da »rdečim« nekaj trdote le ne more škodovati. Šele 40 dni po kapitulaciji Italije, 16. oktobra 1943. leta so na intervencijo vojne misije NOV in POJ v Bariju odvedli Jugoslovanke v zbirno taborišče Carbonaro pri Bariju. Tam so pomagale pri organizaciji prvih prekomorskih brigad. Med našimi borci so bile znane kot »Vidin kolektiv«.

Cita Bole

RIMSKI ZAPOR REGINA COELI

Iz tržaških in goriških zaporov so pošiljali Slovenke in Slovence v Rim pred posebno sodišče. To so bili predvsem Slovenci iz Primorske, kije pred vojno pripadala Italiji. V Regina Coeli - tako se je imenoval zapor v Rimu - so bile Slovenke in Slovenci iz Tržaškega, Goriškega, Tolminskega, Brkinov in Slovenske Istre. Vsi ti so bili obsojeni zaradi sodelovanja s partizani, v začetku pa zaradi politično-organizacijskega dela za NOB na tem področju.

Ob kapitulaciji Italije jih je nekaj zbežalo iz zaporov, kolikor je uspelo odpreti celice napredno mislečim ljudem v Rimu, vsem pa ta sreča ni bila naklonjena. Mnoge so po kapitulaciji Italije poslali v druge italijanske kaznilnice. Tako je prišla tudi skupina Slovenk iz Regina Coeli v žensko kaznilnico Fossombrone, kjer je bila strogo ločena od političnih kaznjenk iz ljubljanske pokrajine oz. bivše Jugoslavije.

Milan Filipčič

KAZNILNICA V PARMİ

Ta zapis je namenjen predvsem spominom na naše skupno življenje in borbo v parmski kaznilnici, v eni izmed številnih italijanskih ječ, kjer so med drugo svetovno vojno preživljali dolge mesece in leta številni jugoslovanski antifašisti in borci NOB.

Glede na ravnanje s kaznjenci in na druge okoliščine, v parmski kaznilnici ni vladal najostrejši režim, hujše so bile npr. Portolongone na otoku Elbi, Volterra, Ancona, Civitavecchia, Alessandria, Firezne, Benetke, ali pa Castelfranco, kjer so bili zaprti tudi tovariši Miha Marinko, Oskar Kovačič in Albin Dujc.

Zapori v Parmi so lahko sprejeli do 1500 jetnikov. Političnih obsojencev, Jugoslovancev in Grkov, je bilo ob kapitulaciji Italije, ko je bilo število najvišje, približno 700. Med njimi je bilo največ Hrvatov in Srbov iz Hrvaške, nato Slovencev, manj je bilo Črnogorcev, Grkov pa le kakih 40. Drugi jetniki so bili italijanski kriminalci, zaprti v ločenih kaznilniških traktih.

Ob prihodu je vsak jetnik dobil svojo številko in črko, ki mu je odslej nadomeščala ime. Slovenci smo imeli črko L (Ljubljana), Hrvati iz Hrvaškega Primorja S (Sušak), tisti iz Dalmacije črko D, nekateri pa CR (Dubrovnik in okolica), Črnogorci C in Grki G. Po celicah smo bili razmeščeni ne glede na višino kazni in narodnost. Kaznilniške stavbe se je držala stavba sodnih zaporov, v katerih je bilo zaprtih tudi nekaj Jugoslovancev, predvsem Slovencev, s katerimi pa sprva nismo mogli navezati tesnejših stikov. Z njimi smo se povezali šele po padcu Mussolinija.

Vsako jutro smo se lahko za eno uro sprehodili po dvorišču, obdanem z visokim zidom, na katerem so bili stražni stolpi, sicer pa smo ves dan preždeli v celicah. Hrano smo dobivali enkrat na dan, in sicer 450 g kruha in skledo redke in skoraj nezabeljene juhe. Ob nedeljah so nas silili k maši, kar pa so pozneje opustili zavrlo našega odpora. Enkrat na teden je poslovala tudi knjižnica, ki jo je upravljal kaznilniški kaplan, toda imela je samo italijanske knjige.

Do spomladi 1943. leta je bil kaznilniški režim zelo oster. Prepovedano je bilo branje časopisov, denar, ki so nam ga pošiljali svojci, je uprava zadržala, tako da nismo mogli nakupovati tistih nekaj reči, ki jih je uprava prodajala enkrat na teden. Svojcem smo lahko pisali le v italijanščini, pisma pa so romala v domovino prek cenzure v Rimu. Ob prevzemu paketov je uprava izločala iz njih predvsem cigarete in knjige. Hrano so nam kradli vsi od direktorja do zadnjega kriminalca, ki jo je kuhal ali raznašal.

Eden najtežjih problemov je bil odhajanje na delo v kaznilniške delavnice, kamor so nas pošiljali v vedno večjem številu. Kaznilnici so bile namreč priključene delavnica koles in poljedelskih strojev, pohištveno mizarstvo in izdelovalnica žičnih mrež. Kdor se je delu

upiral, je moral v samico, kjer je preživel ob kruhu in vodi 14 dni in več. Mnogi so šli na delo, brž ko so bili pozvani, nekateri pa so se uprli in odsedeli kazen. Prva naša organizacija še ni bila tako močna, da bi lahko računali na organiziran in uspešen odpor. Agitacija je bila predvsem omejena na pojasnjevanje, da jetniki z delom posredno, pa tudi neposredno pomagajo sovražniku pri njegovih vojaških naporih, mimo tega pa se še fizično izčrpavajo. Tiste, ki so prostovoljno odšli na delo, smo izključili iz kolektiva, v težjih primerih pa jih tudi povsem bojkotirali. Delo za okupatorja smo namreč v italijanskih zaporih ocenjevali drugače, kot so ga ocenjevali jetniki v nemških koncentracijskih taboriščih. Dejstvo je namreč, da v italijanskih ječah nikomur ni grozila smrt, če seje uprl in ni hotel delati.

Organizacijsko-politično delo je vodil kaznilniški partijski komite, v katerem so bili Slovenca Ljuban Jaške in Lojze Ocepek, Hrvati Mirko Franelič, Mario Katunarič in Vinko Bučević ter Črnogorec Marko Vujačić. Težišče delaje bilo sprva na ustanavljanju in utrjevanju sobnih kolektivov, pri čemer smo poudarjali nujnost kolektivnega življenja in zavračali šovinistične in egoistične težnje posameznikov, tako da seje v prvi polovici leta 1943 izoblikoval trden in vsestransko enoten kolektiv.

Ne vem, kdaj je nastala partijska organizacija in kako seje konstituiral komite. Menim, daje pobuda prišla iz kolektiva. Imeli smo pismeno zvezo z domovino in svojci. Po njej smo poročali o našem življenju in delu. V pismih smo seveda uporabljali »ezopski« jeziki, v paketih pa smo prejeli skrito pošto iz domovine. Iz nje smo izvedeli marsikaj, med drugim tudi to, kako ocenjujejo v domovini naša stališča. Najboljšo zvezo smo imeli s Slovenci z Ljubljano, saj so pošne zveze v to smer še najbolj delovale in ker je Osvobodilna fronta v Ljubljani imela stik z nami. Komiteje redno izdajal na roko pisan kaznilniški vestnik, občasno pa je izšla tudi humoristična publikacija z imenom »Kibla«.

Sobni kolektiv je tako postal podlaga političnega dela. Ker smo dobili tudi vsebino paketov in denar, ki smo ga imeli, je kolektiv pomenil tudi pogoj za ohranitev najpotrebnejše telesne kondicije.

V partijo smo se povezali na podlagi osebnega znanstva. Partijski komite je užival veliko avtoriteto, njegove napotke je hitro in učinkovito uresničevala partijska organizacija, kije štela, ko nas je bilo največ, približno 70 članov. Posamezne naloge, informacije in podobno so opravljali tudi tako imenovani sobni starešine, ki so predstavljali sobni kolektiv na skupnih sestankih. Sobni starešine so bili sprva določeni na skupnem sestanku sobnega kolektiva, pozneje pa smo jih volili na tajnih volitvah.

Med pomembnejšimi dogodki, ki označujejo politično razpoloženje v kolektivu in delo komiteja, je bila nedvomno prva gladovna stavka, ki smo jo organizirali 6. junija 1943. leta.

Neposreden povod za to stavko, ki jo je organiziral in vodil komite, je bil, da je uprava hotela prisiliti k delu 15 mladincev, ki pa so se temu uprli in so jih zato poslali v samice. Ker so bile razmere v kaznilnici že tako izredno slabe, organizacija pa je bila v tem trenutku že zelo močna, je ta ukrep kaznilniške uprave dal spodbudo za gladovno stavko. Dogovorjeno je bilo, da bomo odklanjali hrano toliko časa, dokler uprava ne bo ugodila naslednjim našim zahtevam: takojšen izpust mladincev iz samic, konec prisiljevanja k delu, sprostitev denarja, izročitev iz paketov izločenih stvari, dovoljenje za nakup časopisov, sodelovanje naših zdravnikov oziroma medicincev v kaznilniški ambulanti ter podaljšanje časa za sprehod. Gladovni stavki so se pridružili vsi člani kolektiva, pa tudi nekaj tistih, ki so dotlej stali ob strani. Uprava je poskušala zatreti stavko najprej z nasiljem. Iz vsake celice je vzela po enega ali več tovarišev, ki jih je imela za voditelje, med njimi tudi ves stavkovni odbor, ter jih poslala v samice. Vendar uprava ni mogla zlomiti stavke in tovariši v skupnih celicah so še naprej odklanjali hrano. Tako je uprava izpustila vse tovariše iz samic. Prepričani, daje stavka v celoti uspela, so v posameznih celicah začeli sprejemati hrano, vendar je večina vztrajala, tako daje stavkovni odbor prekinil stavko šele naslednji dan, ko so bile sprejete vse naše zahteve.

Že med gladovno stavko smo dobivali novice, da se fašistični režim v Italiji močno maje. Ob koncu julija 1943. leta, takoj po padcu Mussolinija, je začel komite ustanavljati vojaško organizacijo, ki naj bi bila pripravljena, če bi bili osvobojeni. Odločitev o ustanovitvi vojaške organizacije so sprejeli na širšem posvetovanju, ki so se ga udeležili poleg članov komiteja vsi sekretarji partijskih celic. Komiteje pred posvetovanjem izdelal načrt, obenem s predlogi, kateri tovariši naj bi prevzeli vodstvo vojaške organizacije. Tako je v kratkem času nastala vojaška enota, ki smo jo imenovali bataljon. Razdeljen je bil v čete, vode in desetine, za komandanta bataljona pa je bil imenovan član komiteja Mario Katunarič iz Splita. V tej organizaciji smo razvijali predvsem vojaško pa tudi politično vzgojo članov. Sestajali smo se po desetinah in vodih predvsem ob sprehodih na dvorišču, včasih pa tudi v celicah.

Za kapitulacijo Italije smo zvedeli še isti dan, ko je italijanska vojska položila orožje. Kakšne so bile razmere v mestu in okolici, nismo vedeli, vendar smo prvi trenutek mislili, da je napočil čas naše osvoboditve. Kriminalci, ki so vedeli, kakšna je naša moč, so poslali svoje odposlance in nam predlagali, da si skupaj izborimo izhod iz kaznilnice. Komite je predlog zavrnil, saj nismo poznali razmer v mestu. V se, kar smo vedeli, je bilo, da so Nemci takoj po padcu Mussolinija zbrali v srednji Italiji močne sile, daje v mestu tudi močna italijanska garnizija in da je Parma pomembno prometno križišče med severno in srednjo Italijo, vključeno v obrambni sistem na Padu. Zato smo lahko predvideli, da bodo Nemci poskušali

parmo čimprej zasesti. Mimo tega pa smo morali računati na možnost, da se bo naš izpad končal že pri kaznilniški straži, ki jo je uprava okrepila na dan kapitulacije.

Že v noči so se uresničila naša predvidevanja, saj so Nemci obkolili mesto in po nekajurnem streljanju razorožili italijansko garnizijo in zasedli mesto.

Nemci se po zasedbi Parme vse do druge stavke v sredini oktobra niso menili za nas. Komite pa je vendarle sklenil preiti h konspirativnejšim oblikam delovanja. Ukinjal je sestajanje po vojaških enotah, medtem ko se je partijska organizacija sestajala še naprej, vendar mnogo bolj previdno. Dotok novih tovarišev je s prihodom Nemcev popolnoma prenehal, razen večjega transporta Slovencev, ki jih je kapitulacija Italije zatekla na poti iz Ljubljane v Parmo.

Po prihodu Nemcev je kaznilniška uprava spet začela omejevali pravice, ki smo sijih priborili v prvi stavki. Predvsem se je poslabšala hrana, kar je ob skoraj popolnem zastoju paketov poslabšalo naš položaj. Zato je komite začel razmišljati o novi gladovni stavki. Razpoloženje zanj je bilo pri večini Jugoslovanov dobro. Po političnih pripravih je bil na sestanku »plenuma«, to je komiteja in sekretarjev celic, določen 18. oktober kot dan začetka gladovne stavke. Pri organizaciji stavke smo se ravnali po izkušnjah prve, upoštevali pa smo tudi navzočnost Nemcev, čeprav nismo mogli predvidevati vseh možnih reakcij kaznilniške uprave.

Uprava je tokrat ubrala drugačno taktiko. Prvi dan stavke ni niti z grožnjami niti kako drugače poskušala zlomiti stavke, pač pa je ponoči, ko smo že spali, na poziv uprave obkolila kaznilnico enota nemške vojske, nemški vojaki pa so zastražili tudi notranji del stavbe. Direktor kaznilnice je namreč sporočil nemški komandi, da je v kaznilnici izbruhnil upor. Nemci so v skupinah hodili od sobe do sobe in z naperjenim orožjem grozili in zmerjali. Tovariši, ki so znali nemško, so začeli Nemcem razlagati, da ne gre za upor ali celo za poskus nasilnega izpada iz kaznilnice, kot jim je sporočila uprava, temveč da stavkamo zaradi neznosnih razmer. Na razpoloženje nemškega oficirja, ki je skupaj z direktorjem kaznilnice hodil po sobah, je najbolj učinkovala naša izjava, češ da so po trditvah kaznilniške uprave krive za slabo prehrano razmere v mestu po nemški zasedbi. S tem smo ost obrnili proti kaznilniški upravi, ki je na zahtevo nemškega oficirja ugodila vsem naših zahtevam. Predvsem smo zahtevali, naj bi prevzemali hrano od dobaviteljev ob navzočnosti naših predstavnikov, kuhanje in razdeljevanje prevzeli v svojo organizacijo, celice naj bi bile odprte ves dan, dva naših tovarišev naj bi sodelovala v kaznilniški ambulanti, jetnike pa naj bi samostojno razporejali po celicah. Po tej stavki smo dotedanje sobne kolektive združili v enoten kaznilniški kolektiv, ki gaje vodil poseben odbor.

Nekako v sredini novembra 1943. leta so začeli nekateri tovariši na intervencijo Rdečega križa iz Slovenije in Hrvaške, odhajati do-

mov. V tem času so tudi delegati RK obiskovali posamezne kaznilnice in se seznanjali z razmerami v njih.

Na pobudo kaznilniške uprave, kije Nemce opozarjala na naše delovne sposobnosti in kvalifikacije, so se začeli zanimati za nas novi okupatorji. Najprej nas je obiskal oficir SS, ki se je pri posameznikih zanimal, v kakšnih razmerah živimo in kakšne so naše kvalifikacije in delovne sposobnosti. Kmalu po njegovem prihodu je uprava pričela novačiti prostovoljce za delo v Nemčiji. Komite pa je sprejel odklonilno stališče do prostovoljnega odhoda na delo. Rezultat akcije je bil zaradi naše uspešne agitacije porazen; od skupnega števila 700 jetnikov se je prostovoljno javilo le nekaj več kot 20 jetnikov, od članov kolektiva pa nobeden.

Nekako v sredini decembra 1943. leta pa je prišla v zapore posebna nemška komisija, da bi pregledala vse jetnike in izbrala tiste, ki so bili fizično sposobni za delo. Dogovorili smo se, da se bomo delu v Nemčiji poskušali odtegniti tako, da bomo dajali lažne izjave in podatke o našem zdravstvenem stanju in o kvalifikacijah. Za delo pa je bilo kljub temu potrjenih nekaj več kot 400 tovarišev, ki so jih 23. decembra 1943. leta odpeljali v Nemčijo. Kmalu nato so Nemci hoteli odpeljati v Nemčijo še preostale, vendar pa do tega ni prišlo, ker je medtem nemška komanda na posredovanje hrvaškega RK privolila, da se vrnemo v domovino. Transport je odpotoval iz Parme 14. januarja 1944. leta. S tem dnem pa se začelja novo poglavje našega boja.

Rihard. Knez

ZAPOR V AICHACHU

Na pomlad leta 1944 smo se znašla v Begunjah. Bilo nas je 146 Slovenk od vsepovsod, največ pa z Gorenjske. Nekatere so bile tu prvič, mnoge smo bile povratnice. Vedele smo, da naša pot ne bo več peljala domov. Obetale smo si lahko le najhujše. Tako smo živele pod vtisom vsakodnevne grožnje in temne slutnje, da smo zaznamovane za transport v koncentracijsko taborišče.

Takrat je gestapo spremenil taktiko. Pripravil je sojenje, ki nas je živčno ubijalo. Omizje je zasedlo celovško vojaško sodišče v črnih obrednih oblačilih, ki so skrivala gestapovske uniforme. Sledila je obrazložitev in sodba po vojnem zakonu: za partizansko sodelovanje od enega do dvajset let. Teh obsodb je bilo največ, sledila je do smrtna ječa in obsodba na smrt. Komaj sem dojela besede: »Slavka Dolgan zum Tode«. Grozljivo tihoto je prekinil padec. Slavki seje stemnilo pred očmi. Doma sta jo čakala mladoletna otroka.

Potem so nas ločili. Nekatere so poslali nazaj na »belegšaft«, na mučno čakanje dodokončnega razpleta. Na smrt obsojene so odvedli v bunkerje, jim še poslabšali hrano, poostрили stražo in jih neprestano opazovali. Že v Begunjah smo spoznale, da so Nemci hoteli predvsem duševno streti človeka.

Že zarana 15. avgusta 1944. leta so zarožljali ključi v vratih. V hipu smo morale pobrati vso svojo revščino, strpali so nas v posebno sobo, kjer smo čakale, da so prišli kamioni. Ugibale smo, kam nas bodo odpeljali. S kamioni so vozili tudi talce. Naša vožnja seje končala na železniški postaji Lesce. Tu so že čakali živinski vagoni, ki jih je stražilo vojaštvo. Povelja so bila surova, ostra. Tlačili so nas v vagona tako dolgo, dokler ni bilo več mogoče sesti. Nekatere so bile celo uklenjene. Se kratek poduk gestapa: »Zapomnite si, da ste bile v Begunjah v letovišču!«

Vlak je potegnil. Zapele smo v zadnji pozdrav. Gorenjska je vedela za transport. V se do Podrožce so nas ljudje pozdravljali z belimi robci in rdečimi rutami.

Naslednji transport nam je sledil v podobnih okoliščinah 29. septembra. Dva dneva so nas vozili do Ausburga, tu pa so naše vagona priklopili tovornemu vlaku, kije peljal v Aichach. V Aichach smo prispele v jutranjih urah. Pričakale so nas paznice v temno modrih uniformah s srebrnimi našitki. Skozi mesto smo šle peš, izmučene od dolge poti, z zateklimi nogami in neprespane.

Nad vhodnimi vrati smo prebrale Strafanstalt Aichach. Vrata so se zaprla za nami, postavili so nas ob zid. »Postrelili nas bodo«, je zašepetala Bergantova. »Ne nori, za to nas ne bi vozili tako daleč«, seje razlegla pomirjajoča ugotovitev. Pobrali so nam prtljago, zlatnino. Dobile smo grobe črne obleke z rumenim pasom na rokavu. Oropali so nas imen in priimkov, postale smo številke.

Strpali so nas v celice - samice, po štiri v celico z eno posteljo, mizo in stolom. Tudi kibla je bila samo ena. Tako so nas začeli poniževati že kar pri osebni higieni.

Za začetek smo v celicah šivale nogavice za vojsko, paznice pa so nadzorovale sleherni kotiček skozi rezo na vratih. Pozneje so nas ločili. Tiste, ki so bile obsojene na nižje kazni, so poslali na polja in v tovarne. Kakih 80 so odpeljali v Burghaim, kjer je bilo manjše vojno podjetje, druge pa so šle na sever do Lübecka. Tudi te so delale v vojni industriji.

Tiste, ki smo ostale v Aichachu, so nas namestili v prostoru, kjer smo delale, jedle in spale. Postelje so bile v nadstropja. Dobile smo šila in lesen pribor ter šivale golenice za vojsko. Bile smo slabe vajenke. Mara nam je rekla naj sabotiramo in res smo se mnoge držale tega. Paznica nas je zmerjala: »Die stinkte Faul, verfluchte Weiberrin.«

Hrana je bila vedno slabša. Prekuhana voda s tremi krompirčki Paketov nismo smele dobivati. Domov smo lahko pisale le na vsake štiri mesece. Z nekaj injekcijami in z dodajanjem posebnih snovi v hrano so nam zaustavili nekatere funkcije telesa. Izbruhnile so bolezni. Srbečica je grizla v meso in kri. Živci so popuščali. Spominjam se, daje bila v delavnici včasih grobna tišina, ki jo je paznica Schubertova prekinjala z močnimi udarci kladiva po mizi in 40 silhuet je ob udarcu poskočilo in pozabilo na rane, ki jih je povzročila srbečica in grobo perilo. Mnogim je kri curljala po nogah. Spominjam se Korakove, od pasu do vratu - en sam kos krvavečega mesa. Včasih je dobila papir, da seje vsag malo povila. K zdravniku pa nismo hotele. Veselile pa smo se sobotne prhe, čeprav jo je ujela samo tista, ki je bila dovolj spretna in hitra, da je se izmotala in spotoma ujela vsaj nekaj curkov vroče vode, kije vsaj za hip potešila neznosno srbenje.

Zavezniki so za nas vse prepočasi napredovali, dobro znamenje pa je bilo, da so se naša dekleta začela vračati v zapor. V decembru 1944. leta so Nemci uredili delavnico kar na prostem, tako da nas je poleg gladu in bolezni mučil še mraz. Načrtno so nas izčrpavali. Pa nas vseeno niso zlomili; mislim, da smo bile Slovenke še posebej močne. Spremljala nas je pesem, bodrila misel na dom.

Besede sreča, veselje, sproščenost - so tu imele drugačen prizvok.

Srečne smo bile, ko so zatulile sirene in so zavezniški bombniki grmeli nad našimi glavami. Sledile smo odlaganju smrtonosnega tovara nekje v daljavi; da bi to bilo lahko usodno tudi za nas, skorajda nismo pomislile. Sproščeno smo sledile dirki paznic, ki so nas nervozno zaklepale v celice, same pa hitele v zaklonišča, ne meneč se za našo usodo.

Veselile smo se teh trenutkov, ko nas ni nihče nadzoroval in postajali so vse bolj pogostejši, zlasti na pomlad 1945. leta.

Da se Nemci umikajo, smo sodile tudi po tem, da so zapor napolnili tudi z moškimi. Bilo nas je več tisoč, kdo bi vedel koliko!

Politično smo bile dokaj dobro organizirane in morala ni nikoli padla.

Nekega večera smo slišale radijska poročila iz sobe paznice. Mara je prisluhnila: oddaja v angleščini. Tako smo bile nekaj tednov na tekočem, saj je Mara prestregla vse novice. Vzdušje je bilo nepopisno. Še danes sem prepričana, daje paznica namenoma postavila radijski sprejemnik blizu line.

Novice smo si izmenjavale tudi na kratkih krožnih sprehodih po dvorišču. Spiralno stopnišče, po katerem smo hodile, je imelo mrtev kot, ki ga oko paznice ni moglo nadzorovati. Tu so si posamezne tovarišice, ki so znale več jezikov, izmenjavale novice. Poleg Slovenk so mnogo vedele Grkinje in Italijanke, manj Francozinje, Poljakinje, Avstrijke, Čehinje in Nemke.

Vedno bolj smo čutile, da se bliža konec vojne. Slednjič se je zajelo obstreljevanje mesta. Potem pa je z zvonika zaplapolala zavezniška zastava. Toda ironija nemških paznic je bila popolna. Vrata so se sunkovito odprla in paznica, ki smo jo šteje med najbolj surove, nam je zaklicala: »Ne bojte se, mi smo z vami!«

Čeprav osvobodjene, smo še dva dneva za zapahi čakale na hrano. Nekaterim je namreč uspelo priti na hodnik, odvzele so paznikom ključke, vdrle v skladišča prepolna hrane in se do onemoglosti najedle, to je bilo za mnoge usodno.

Še v zaporu je bil sestanek predstavnic vseh narodnosti. Potem ko je Mara Beštejjeva predstavila našo domovino, boj in trpljenje naših ljudi, je tovarišica iz Avstrije pripomnila: »Narod s takšno mladino, je moral uspeti.«

Pot v svobodo v prečudovitem sončnem dnevu, v najlepši pomladi, kar sem jih doživela v svojem življenju, je bila nepopisna. Toda že se je prikradla črna misel, kaj bomo našle doma. Tudi pot nas še ni peljala domov, temveč naprej v Burgau, v nekdanje barake. Naša po partizansko organizirana brigada, ki smo jo na hitro sestavili, je bila vsak dan močnejša. Prirejali smo mitinge, predavanja, politične ure, imeli smo svoj pevski zbor, svoj časopis. Dan za dnem smo hodnili prek polja k cesti in opazovali neskončno vrvenje vozil in ljudi. Tako smo čakale na odhod v domovino vse do julija 1945. leta.

Po tridesetih letih smo obiskale Aichach. Obisk nam je omogočil nemški konzul v Zagrebu. Bile smo prva inozemska skupina, ki je po vojni obiskala zapor Aichach, kjer je zdaj prevzgojni zavod.

Marica Brejc

PRESELITVENA TABORIŠČA ZA SLOVENSKE IZGNANCE NA SLOVENSKEM

Temeljni namen nemškega okupatorja, ki je v aprilu 1941. leta zasedel severni del Slovenije, je bil, da zasedene predele čimprej priključi nemškemu rajhu, jih čimbolj vključi v fašistični družbeni red ter čimbolj izrabi njihove človeške in gnotne zmogljivosti za potrebe nemškega rsga. Da bi jih čimbolj in za vedno vključil v svoj fašistični družbeni red, je nemški okupator nameraval uničiti slovenski narod kot etnično enoto. To je skušal uresničiti s tremi najpomembnejšimi ukrepi: 1. z množičnim izganjanjem narodno zavednih in protifašistično usmerjenih ljudi ter drugih ljudi, katerih imetje je potreboval za nemško kolonizacijo in za utrjevanje nemštva nasploh, 2. z množičnim naseljevanjem Nemcev na sloven-

skem ozemlju, 3. s hitrim in popolnim ponemčanjem tistih ljudi, ki naj bi vsaj še nekaj časa ostali na Slovenskem.

O velikopoteznosti nacistov pri uresničevanju njihovih genocidnih načrtov priča podatek, da so nameravali v zelo kratkem času, to je od maja do oktobra 1941. leta, izgnati v Srbijo od 220.000 do 260.000 Slovencev. To pomeni, da so nameravali Nemci izgnati na tuje vsakega tretjega človeka, ki je takrat živel pod nemško okupacijo. Tako velikega dela naroda nemški okupator ni nameraval izgnati v vojnem času iz nobene druge zasedene države. Poleg tega je v Sloveniji začel z množičnim izganjanjem ljudi, ko je v drugih zasedenih deželah, denimo na Poljskem, v Alzaciji, Lotaringiji itd., zavoljo vojnogospodarskih in transportnih vzrokov že odložil na čas po vojni množično izganjanje zavoljo narodnopolitičnih razlogov.

Množično izganjanje prebivalstva zasedenih slovenskih pokrajin naj bi po Himmlerjevih »smernicah za izselitev tujerodnih elementov« iz aprila 1941. leta zajelo predvsem štiri vrste ljudi. V tako imenovanem prvem valu naj bi zajeli predvsem izobraženstvo in druge narodno zavedne ter protifašistično (okupator je rekel: protinemško) usmerjene ljudi. V drugem valu naj bi izganjanje zajelo tako imenovane priseljence po letu 1914, predvsem tiste s Primorskega (okupator jim je rekel: Čiči); ta skupina bi bila še večja od prve. V tretjem valu je predvideval izgon vsega nenemškega prebivalstva iz kakih 20 km širokega pasu ob novi državni meji z Italijo in Neodvisno državo Hrvaško - in sicer od Žirov na Gorenjskem, do Bregane in Podčetrтка, poleg tega pa še iz pasu ob štajersko-kranjski deželni meji; ta skupina bi zajela največ ljudi, celò večino vseh za izgon predvidenih Slovencev. V četrtem valu naj bi izgnali vse tiste, ki se ne bi pridružili v raznarodovalni organizaciji Štajerska domovinska zveza (Steierischer Heimatbund) in Koroški ljudski zvezi (Kärntner Volksbund) ali ki jih zavoljo resnih ali političnih razlogov ne bi sprejeli v ti organizaciji. Nacisti so namreč skoraj vse Slovence na Spodnjem Štajerskem (v njej je bil tudi severni del Dolenjske) in na Gorenjskem (v njej je bila tudi Mežiška dolina) temeljito pretresli tako z rasnega kot političnega stališča, od te ocene je bilo odvisno, kam bodo izgnali za izgon predvidene ljudi, ali bodo tiste, ki naj bi začasno še ostali doma, sprejeli v omenjeni organizaciji ali ne. Po načelu, daje rasa dedna in nespremenljiva, politično prepričanje pa spremenljivo, so nacisti rasno dobro ocenjene ljudi nameravali izgnati v Nemčijo, da rasno ne bi »bogatili« tujega naroda.

Nacisti niso mogli v celoti uresničiti svojih načrtov za množično izganjanje ljudi. Že na začetku so naleteli na različne ovire (transportiranje, nastanitev, prehrana itd.) in pomisleke vojnogospodarske narave (odtegnitev delovne sile za vojno pomembno industrijo), slednjič pa je tudi narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov dokončno prisilil nacistične raznarodovalce k temu, da so izganja-

nje zavoljo narodnopolitičnih razlogov odložili za čas po vojni. Najprej so to storili na Gorenjskem, in to že avgusta 1941. leta, leto pozneje pa še na Spodnjem Štajerskem. Omenjeni razlogi so vplivali tudi na to, da so morali nacisti spremeniti tudi predele, kamor so nameravali izgnati Slovence. V Srbijo, kamor so sprva nameravali poslati največ, celò veliko večino slovenskih izgnancev, so jih poslali najmanj (okrog 7500). V tako imenovano NDH jih sprva niti niso nameravali poslati, vendar so jih nato poslali več kot v Srbijo (blizu 10.000), vendar manj, kot so predvidevali. V Nemčijo so sprva nameravali poslati najmanj izgnancev, samo tako imenovane za pomembnejše sposobne ljudi, vendar so jih nato poslali največ (blizu 45.000). Ne ravno majhnemu delu prebivalstva (17.000 ljudi) pa seje nacističnemu izganjanju posrečilo izogniti z begom v druge jugoslovanske pokrajine, največ v Ljubljansko pokrajino, ki je bila pod italijansko okupacijo.

Skrb za množično izganjanje Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske je Heinrich Himmler kot šef nemške policije in kot državni komisar za utrjevanje nemštva zaupal preselitvenima štaboma v Mariboru in na Bledu, ki sta jih ustanovila in vodila tamkajšnja komandanta varnostne policije in varnostne službe Otto Lurker in Fritz Volkenborn. Oba štaba sta imela referate za popis in rasni pregled ljudi, predvidenih za izgon, ter za tehnično izvedbo izгона. Njun osebje je bilo predvsem iz vrst tajne državne policije (Gestapo), kriminalne policije in varnostne službe, deloma pa tudi iz esesovcev iz glavnega rasnega in kolonizacijskega urada SS. Pri aretacijah, transportih, straži itd. sta preselitvena štaba uporabljala policiste iz zaščitne policije, orožnike in sprva tudi moštvo SA iz Avstrije. Na terenu pa so jima bili za narodnostno in politično preverjanje ljudi na voljo Nemci - domačini, predvsem funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), ki se je že v stari Jugoslaviji ukvarjala z izdajalsko, petkolaško dejavnostjo.

Prve dni okupacije je nemški okupator zapiral ljudi v ječe po mestih in trgih, ki pa so bile kmalu prenapolnjene. Zato je kmalu začel pošiljati tiste, ki jih je predvidel za izgon, v tako imenovana preselitvena taborišča, ki sta jih ustanovila preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu. Imenovali so jih zbirna (Auffangslager) ali preselitvena taborišča (Umsiedlungslager). V vsaki pokrajini je bilo po eno večje taborišče, na Štajerskem pa tudi več manjših. Taborišča so vodili tako imenovani taboriščni komandanti (Lagerkommandant), to je esesovski častniki in podčastniki iz vrst varnostne policije in varnostne službe. Taborišča na Štajerskem pa so imela še posebnega inšpektorja, esesovskega majorja Kasparja Schwarzhuberja, ki je bil nekoč komandant taborišča v Poznanju in pred prihodom v Maribor inšpektor preseljevalnih taborišč v Poznanju in v okolici (Povartju). Taborišča so po navadi stražili policisti iz zaščitne policije.

V prvih mesecih nemške okupacije je bilo največje preselitveno taborišče na Štajerskem meljska vojašnica v Mariboru, in to od druge polovice aprila (vejetno že od 16. aprila) do konca julija 1941. leta. Uredili so ga v južni stavbi vojašnice, saj so severni del uporabljali kot taborišče za ujetnike nekdanje jugoslovanske vojske. Preselitveno taborišče v Mariboru so najprej imenovali »Auffangslager Landwehrkaserne Marburg« in nato kar »Umsiedlungslager Marburg«. Njegov komandant je bil najprej tridesetletni esesovski podporočnik Rudolf Meyer, doma iz Gradca, ki so ga v prvi polovici aprila 1941. leta poslali iz Gradca. V mesecu maju gaje nasledil štiridesetletni esesovski major Harald Löblius, doma iz Gornje Šlezije, ki so ga poslali iz Moravske Ostrave in se v Mariboru bojda ni obnesel. Tretji in zadnji komandant je bil esesovski poročnik Max Koller. Taboriščni zdravnik je bil dr. Georg Lipitt. Vodja straž v tem taborišču je bil esesovski podporočnik dr. Alitsch, stražarji pa člani oddelkov SA, SS in SSKK iz Gornje Štajerske, pozneje pa policisti iz rezervne policijske čete »Wien«.

V taborišče v meljski vojašnici v Mariboru so pripeljali veliko večino tistih ljudi, ki so jih izgnali v Srbijo, in večino tistih, ki so jih izgnali v Hrvaško in Bosno. Že 8. maja 1941. leta je bilo v njem 952 oseb, in to 895 moških in 57 žensk; največ je bilo uradnikov in uradnic (214), rokodelcev (154), obrtnikov in industrialcev (114), duhovnikov (88) itd. To so bili le družinski poglavarji in samostojne ženske, ki so jih aretirali kot narodno zelo zavedne in vplivne Slovence ter protifašiste. Njihove družinske člane so namreč pripeljali v taborišče nekaj dni predtem, ko so izgnance odpeljali v Srbijo (duhovnike na Hrvaško).

Potem ko so se nacisti 4. junija 1941. leta v Zagrebu sporazumeli z ustaši za vzajemno izganjanje Slovencev in Srbov, so 7. junija s 16 tovornimi avtomobili odpeljali prvi transport izgnancev na železniško postajo v Slovenski Bistrici in od tam z vlakom prek Zagreba, Bosanskega Broda, Sarajeva in Višegrada v Srbijo, južno od reke Save. Zatem je z mariborske železniške postaje odpeljalo v Srbijo še 10 transportov; skupaj so Nemci do 4. julija 1941. leta odpeljali iz mariborskega taborišča v Srbijo enajst transportov z blizu 4500 izgnanci. Nato je preselitveni štab v Mariboru od 9. julija do 26. julija dal pripeljati v to taborišče nekaj tisoč tako imenovanih priseljencev na Štajersko po letu 1914. Od 11. do 26. julija 1941. leta jih je blizu 6250 poslal v 14 železniških transportih v ustaško sprejemno taborišče Slavenska Požega, od tod pa so jih ustaši večino poslali v Bosno. Ob koncu julija 1941. leta je moral preselitveni štab izročiti prostore taborišč nemški vojski. Tisti del štaba, ki je bil v tem taborišču (predvsem III. referat za tehnična vprašanja izganjanja), seje prve dni v avgustu preselil na grad Rajhenburg in tam ostal nekaj mesecev.

Preselitveno taborišče na gradu Rajhenburg pri Brestanici je preselitveni štab iz Maribora začel urejati v prvi polovici meseca

inaja 1941. leta, in to najprej kot eno od treh preselitvenih taborišč v Spodnjem Posavju. Vendar predvidenih taborišč v gradovih Brežice in Mokrice Nemci niso uredili, saj jih zaradi spremenjenih preselitvenih načrtov niti ne bi potrebovali, tako je bilo taborišče na gradu Rajhenburg edino preselitveno taborišče v tem predelu. Do tega časa je bil na gradu trapistovski samostan z vzornim kmetijskim posestvom in s tovarno likeijev, čokolade in sira. Po prvih pogovorih o ureditvi taborišča, ki so bili 13. maja, je naslednjega dne prispel na grad Rajhenburg prvi komandant, šestdesetletni esesovski podporočnik dr. Franz Straub, doma iz Bukovine, ki so ga poslali iz Celovca in se ga izgnanci spominjajo kot zelo ošabnega človeka. Pod njegovim vodstvom so prvi jetniki, ki so jih 25. maja pripeljali iz Celja, začeli preurejati prostore, napeljevati vodovod, popravljati ceste itd. Nekaj časa so jetniki v taborišču, ki so ga tedaj še imenovali taborišče za pregled ali »Durchschleusungslager«, prebivali v grajskih prostorih, kmalu pa so jih premestili v izpraznjene grajske hleve in na svisli.

Preselitveni štab v Mariboru je sicer že na začetku sodil, da bo v taborišču Rajhenburg prostora za blizu dvatisoč do tritisoč jetnikov, kijih bodo izgnali v Srbijo in v NDH, ni pa tedaj še mogel vedeti, da bo to taborišče postalo največje preselitveno taborišče ne le na Slovenskem, ampak tudi v Evropi, vsaj po številu ljudi, ki so šli skozenj na trnovo pot izgnanstva. V mesecih maj - julij 1941. leta jetnikov ni bilo mnogo in Rajhenburg so uporabljali bolj kot pomožno taborišče za glavno taborišče v Mariboru. Iz Rajhenburga je odpeljal v Srbijo en sam transport z blizu 240 izgnanci; z istim transportom pa so Nemci izgnali v Zagreb 217 duhovnikov. Večje bilo v njem tistih jetnikov (okrog 3700), ki so jih po ukinitvi preselitvenega taborišča v Mariboru v avgustu in septembru 1941. leta v 7 transportih poslali v NDH (v Petrinjo in Slavonsko Požego). Takrat je Rajhenburg že bil glavno in tudi edino preselitveno taborišče na Štajerskem. Njegov komandant je bil že omenjeni Koller, esesovec pa so si iz objestnosti izmislili še položaj grajskega glavarja ali »Burghauptmanna« (glavni narednik Fritz Baltrusch).

Če bi moral preselitveni štab prebivalce iz Posavja in Obsotlja v tako imenovanem tretjem valu izganjati v Srbijo, bi bilo preselitveno taborišče Rajhenburg le eno izmed omenjenih treh taborišč v Spodnjem Posavju. Ko pa je bil v Zagrebu 4. junija 1941. leta sklenjen dogovor, da bodo te ljudi izgnali na Hrvaško, so Nemci predvidevali, da jih bodo večinoma pognali čez mejo in le del transportirali prek taborišča Rajhenburg. Zaradi razmer v Srbiji in v NDH, ki jih je povzročila vstaja pod vodstvom KPJ, pa so morali nacisti spremeniti tudi ta načrt in prebivalce Posavja in Obsotelja izganiti v Nemčijo. Tako je taborišče Rajhenburg postalo edino taborišče za izgon teh ljudi. Vendar Himmler te naloge ni zaupal več dotedanjemu preselitvenemu štabu v Mariboru, ampak je to nalogo zaupal

svojemu štabnemu uradu za utrjevanje nemštva v Berlinu in še posebej esesovskemu brigadnemu generalu Kurtu Hintzeju, ki se je v drugi polovici oktobra nastanil na gradu. Zmogljivost taborišča Rajhenburg so Nemci povečali tako, da so zgradili nekaj barak, nekaj barak pa so postavili tudi blizu železniške postaje v tako imenovanem spodnjem taborišču, ki pa so ga uporabljali spomladi in poleti 1942. leta. Izgon ljudi v Nemčijo so zlovešče naznanili plakati z oznanilom šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in od 24. oktobra 1941 do 30. julija 1942. leta je novi preselitveni štab poslal v različne nemške pokrajine, največ v Šlezijo in Saško, kar 62 transportov z blizu 37.000 izgnanci. Trnova pot izgnanstva je naše ljudi vodila skozi več ko tristo nemških preselitvenih taborišč - V olksdeutsche Mittelstelle. Vmes so marca 1942. leta poslali iz taborišča Rajhenburg v Nemčijo tudi transport sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev iz Gorenjske in Štajerske. Taborišče so ukinili spomladi 1942; poslej so bile na gradu nekatere okupatorjeve ustanove.

Skozi preselitveno taborišče Rajhenburg je v enem letu šlo v izgnanstvo več kot 40.000 Slovencev. Zato je sedaj tam upravičeno Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici, kot se sedaj imenuje krsgr prežalostnega spomina in opomina. Tu je bilo po vojni nekaj množičnih zborovanj slovenskih izgnancev in leta 1971 so tu sprejeli tudi listino o razglasitvi 7. junija - za dan slovenskih izgnancev.

Na Štajerskem je bilo spomladi 1941. leta več manjših zbirnih preselitvenih taborišč, ki naj bi razbremenilo - omenjeni večji taborišči. Tako taborišče je bilo v sodnih zaporih »Stari pisker« v Celju. Prve jetnike so vanj pripeljali iz Celja takoj po okupaciji in sijih je 19. aprila 1941. leta ogledal tudi Himmler; 22. aprila pa so pripeljali v »Stari pisker« tudi jetnike iz Savinjske doline. Aretirane osebe, predvidene za izgon v tako imenovanem prvem valu, so imeli nekaj časa zaprte tudi v prostorih kapucinskega samostana in v vojašnici v Celju, vendar so jih nato premestili v »Stari pisker«. V maju 1941. leta je bilo v »Starem piskru« že blizu 700 Slovencev, ki pa so jih pred izgonom odpeljali v Maribor ali Rajhenburg.

Drugo sprejemno preselitveno taborišče je bilo v župnišču v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu. Tam je nemška policija že 16. aprila začela z aretacijami Slovencev in jih je najprej zapirala v čakalnici železniške postaje v Slovenj Gradcu, potem ko jim je policija zbrala iz Mislinjske in Šaleške doline že nekaj desetih, jih je 21. aprila prepeljala v omenjeno župnišče in tam uredila taborišče, katerega komandant je bil esesovski stotnik Sepp Strohmeier. Ob koncu aprila je bilo v župnišču že blizu sto jetnikov, med njimi tudi poznejši partizanski pesnik Karel Destovnik-Kajuh. Tudi te jetnike so odpeljali v taborišči Maribor in Rajhenburg, 26. junija 1941. leta pa so taborišče ukinili.

Tretje sprejemno preselitveno taborišče je bilo na gradu Bori pri Ptuj, ki so ga nacisti ustanovili 29. aprila 1941. leta in vanj pri-

peljali predvsem jetnike iz ptujskih zaporov. Taborišče so imenovali prehodno taborišče ali »Anhaltelager Ankenstein« pa tudi severno taborišče - »Lager Nord«. V začetku gaje vodil esesovski poročnik dr. Hermann Görger, za njim pa že omenjeni Meyer, ki je prišel iz Maribora. Prva skupina jetnikov je prebivala v gradu, druga pa na bližnji grajski pristavi. V drugi polovici meseca maja 1941. leta so jetnike prepeljali v Rajhenburg in Maribor, na gradu Bori pa uredili policijske zapore za politične jetnike.

Posledica tega, daje italijanska vojska v aprilu 1941. leta zasedla tudi del Gorenjske, je bila, da se je preselitveni štab za Gorenjsko nastanil na Bledu šele od konca aprila ali v začetku maja 1941. leta in je šele 1. maja začel urejati svoje preselitveno taborišče. Zanj je izbral grad Katzenstein v Begunjah, kjer je bila že od leta 1875 ženska kaznilnica. V njej je pustil manjše število kaznenk, obdržal kaznilniškega zdravnika in nekaj časa tudi redovnice, ki pa jih je nato izgnal. Vodstvo preselitvenega taborišča je prevzel esesovski glavni narednik (SS-Hauptscharführer) Werner Kliigel.

Prve zapornike, predvsem iz vrst znanih predstavnikov slovenskih političnih strank in organizacij, učiteljev, duhovnikov in drugih izobražencev vseh poklicev je nemški okupator pripeljal v taborišče v začetku maja 1941. leta. Do sredine majaja bilo v njem že nekaj sto oseb, predvidenih za izgon z Gorenjskega. Vendar zaporniki niso ostali v Begunjah niti tri tedne, ker je nemški okupator medtem že sklenil, preselitveno taborišče urediti na ustreznem kraju, poslopje begunjskega gradu pa uporabiti za osrednje policijske zapore za politične jetnike iz vse Gorenjske in iz Mežiške doline. Tako so Nemci 20. maja za izgon predvidene ljudi z avtomobili odpeljali v novo preselitveno taborišče Šentvid nad Ljubljano.

Preselitveno taborišče Šentvid nad Ljubljano je preselitveni štab na Bledu uredil v drugi polovici maja 1941 v dotedanji gimnaziji v Šentvidu nad Ljubljano (Škofovi zavodi »Sv. Stanislava«), Za to poslopje se je odločil verjetno zato, ker je bilo prazno, dostopnejše za Gorenjsko in tudi Mežiško dolino kot pa Begunje in ob prometni poti. Ne smemo namreč pozabiti, da je takrat nemški okupator še predvideval, da bo z Gorenjskega in iz Mežiške doline izgnal v Srbijo več kot sto tisoč ljudi. Ko so 28. aprila Nemci prišli v Šentvid, so še istega dne izgnali iz gimnazijskega poslopja vse, ki so prebivali v njem, razen nemških dijakov s Kočevskega, ki so jih zaposlili kot prevajalce in za opravljanje gospodarskih poslov. Severno stran poslopja so ogradili z žično oviro (drugje je bil visok zid), do glavnih vhodnih vrat pa so položili železniško progo z železniške postaje Vižmajje.

V taborišče, ki se je imenovalo »Umsiedlungslager St. Veit ober Laibach« in katerega komandant je bil že omenjeni Kliigel, so prve jetnike pripeljali 20. maja iz Begunj. Do 20. junija jih je bilo v njem že okoli osemsto, in to večinoma moških družinskih poglavarjev in

samostojnih žensk, predvidenih za izgnanstvo v Srbijo v prvem valu. Kot vemo, drugih skupin, denimo priseljencev po letu 1914, takrat niso zapirali. Na Bledu, v Celovcu in tudi v Berlinu so se potegovali za to, da bi jih iz vojnogospodarskih in tudi rasnih razlogov pustili doma, kar se je tudi zgodilo. Tik pred odhodom transportov izgnancev v Srbijo so v začetku julija pripeljali v taborišče tudi svoje jetnikov. Od 6. do 10. julija 1941. leta so iz taborišča odpeljali v Srbijo pet transportov z 2387 izgnanci. Transporti so peljali skozi Ljubljano in prvi so se ustavili na glavni železniški postaji, kjer je Rdeči križ izročal izgnancem pakete. Osvobodilna fronta je ob tem organizirala množične demonstracije proti fašističnemu nasilju. Zato so italijanske oblasti prepovedale ustavljanje transportov na tej postaji, slednjič pa tudi prevoz transportov skozi Ljubljano.

Čeprav je Himmler že 25. avgusta 1941. leta ukazal odložiti množično izganjanje Slovencev z Gorenjskega zavoljo narodnopolitičnih razlogov do konca vojne, nacisti niso ukinili preselitvenega taborišča Šentvid. Obdržali so ga še leto dni, gestapo pa je v njem zbiral tiste, kijih je iz maščevalnih nagibov izgnal na tuje. Tako je v septembru 1941. leta zbral prebivalce požgane Rašice in jih nato zadnje dni v septembru prek taborišča Rajhenburg odpeljal v Slavonsko Požego. V taborišče Šentvid so v januarju 1942. leta zaprli tudi 86 prebivalcev požganih Dražgoš in nato nekatere prek taborišča Rajhenburg v mesecu marcu tega leta poslali v Nemčijo.

Izgon prebivalcev teh dveh požganih vasi je bil le uvod v izganjanje velike skupine sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev s Štajerskega in z Gorenjske v Nemčijo. Neki vir navaja, daje to ukazal Himmler že 24. januarja 1942. leta, zagotovo pa vemo, daje to ponovno ukazal v svojih navodilih za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah, ki jih je izdal 25. junija 1942. leta. Spomladi in poleti 1942. leta je gestapo zbral v taborišču Šentvid nekaj sto ljudi, med katerimi so bili tudi tisti iz 11 požganih in z zemljo zravnanih vasi na Gorenjskem, v katerih so vse moške prebivalce nad 15 let postrelili in njihova trupla zmetali v ogenj. Iz taborišča so od aprila do avgusta 1942. leta poslali v Nemčijo najmanj sedem transportov ljudi. Ker se je nacistom zelo mudilo, da bi v gimnaziji v Šentvidu uredili tako imenovano nacionalnopolitično vzgojno ustanovo, to je šolo za mlade nacistično-nacionalistične aktiviste, so v avgustu 1942. leta preselitveno taborišče ukinili oziroma preselili.

Novo preselitveno taborišče za sorodnike partizanov in ustreljenih talcev je gestapo uredil v nekdanjem škofijskem dvorcu Goričane pri Medvodah. Od tam so od avgusta 1942 do avgusta 1944. leta poslali v nemška taborišča Volksdeutsche Mittelstelle blizu 7000 ljudi. Zanimivo je, da pri njihovem izganjanju niso ločili otrok od staršev, kot so to delali na Štajerskem.

Na Štajerskem je namreč gestapo veliko bolj skrbno pripravljaval izgon sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev po omenjenih Himmlejevih navodilih, pri čemer se je opiral tudi na delovanje vodstev Štajerske domovinske zveze. Pobuda za ta zločin je namreč prišla od celjskega okrožnega vodje Antona Dorfmeistra. Posebno preselitveno taborišče za to vrsto izgnancev je gestapo uredil v prostorih okoliške osnovne šole v Celju spomladi 1942. leta in ga imenoval »Auffangslager Cilli«. Že sredi maja so okrog šole potegnili žično oviro in postavili stražni stolp, čeprav so predvidevali, da bo tam samo začasno taborišče. Gestapo je namreč predvideval, da bo trajnejše taborišče uredil v nekdanjem vojaškem skladišču ob sedanjí Ljubljanski cesti, vendar mu ga vojska ni odstopila.

Aretirane družine sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev s Štajerskega so začeli zbirati v taborišču 3. avgusta 1942. leta in so jih v nekaj dneh zbrali 1262, med njimi celo 526 otrok in mladine do 18. leta starosti. Drugi val aretacij je bil 15. avgusta, ko so pripeljali kakih 220 oseb. Odrasle moške in ženske so odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz na Poljskem, kjer so jih večino v nekaj tednih umorili s plinom, otroke pa so prek taborišča Frohnleiten pri Gradcu odpeljali v nemška taborišča, zlasti tista na Bavarskem, kjer jih je nekaj sto prevzela organizacija »Lebensborn«, da bi jih ponudila v posvojitev nemškim ljudem. V naslednjih štirih akcijah od oktobra 1942 do junija 1943. leta so odpeljali v nemška taborišča Volksdeutsche Mittelstelle blizu tisoč oseb, vendar niso več ločili otrok od odraslih.

Preselitvena taborišča na Gorenjskem in Štajerskem so bila zastražena in nekatera (meljska vojašnica, grad Rajhenburg, gimnazija Šentvid nad Ljubljano) celo obdana z bodečo žico. Po prihodu v taborišče so aretiranim pobrali vse, celo žepne nožičke, ključke, vžigalice itd., posebno skrbno pa so iskali zlatnino in srebrnino, nakit, pobrali so jim celo poročne prstane, medaljončke, žepne ure in seveda tudi denar, vrednostne papirje in hranilne knjižice. Polastili so se tudi perila, oblek, posteljnine, jestvin, mila itd. Za izgon predvidene osebe so lahko ob aretaciji, ki je bila po navadi ponoči ali v zgodnjih jutranjih urah, vzele s seboj le najnujnejše, kolikor je šlo v kovček, vse drugo pa so morale pustiti v stanovanju, ki so ga policisti takoj zaklenili in na vrata prilepili letak, kije oznanjal, daje stanovanje zaplenjeno v korist državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Ob prihodu v taborišče pa so ljudje izgubili še tisto, s čimer bi si potem v izgnanstvu lahko pomagali v najhujši stiski.

Režim v preselitvenih taboriščih je bil še najbolj podoben režimu v koncentracijskih taboriščih prve, to je lažje stopnje. V njih sicer ni bilo plinskih celic in krematorijev, vendar nič manj poniževanja, sramotenje in duševnih muk. Aretirane so nacisti v taboriščih zasmehovali in sramotili zato, ker so bili Slovenci, zlasti še, če so bili izobraženci. Mladi nemški policisti so počenjali z njimi vse,

kar so si mogli izmisliti. Poseben užitek jim je bila telovadba, predvsem počepi in plazenje po umazanih tleh. Vpregli so jih, zlasti izobražence, v vozove in kot živina so morali po mariborskih ulicah prevažati hrano in drugo. Duhovnikom so ukazovali, naj z golimi rokami ali z majhnimi posodicami praznijo greznice, gonili so jih rušit mariborsko pravoslavno cerkev itd. Posameznike so za najmanjšo kršitev dnevnega reda zapirali v bunkerje, to je v kleti v podzemlju, kjer so jih tolkli z revolverji, jim izbijali zobe, lomili rebra, nečloveško pretepali, potem pa jih imeli nekaj dni zaprte na kamnitih ali betoniranih tleh, da so jim otekline in podplutbe nekoliko upadle. V Šmartnem pri Slovenjem Gradcu so jetnike zapirali v dimnik, kjer so lahko stali le sključeni. V vseh taboriščih so strašili jetnike z orožjem. Takšno ravnanje nacistov s slovenskimi jetniki je nekatere zapornike pahnilo v samomor. Tako sije v aprilu 1941. leta neki mariborski trgovec, nekdnaji borec za severno mejo, vzel življenje tako, da je skočil skozi okno v prvem nadstropju. V Rajhenburgu si je neka jetnica prerezala žile v zapestju, vendar so jo pravočasno rešili itd. Za veliko večino jetnikov, poznejših izgnancev velja, da so se do nemškega okupatorja vedli dostojanstveno, kar je razkačilo samega Himmlerja in druge nacistične veljake.

dr. Tone Ferenc

SKLEPNA BESEDA

Pričujoči vodnik po koncentracijskih taboriščih in zaporih je kajpada le delen prikaz krajev, Iger so fašistični okupatorji skušali z nasiljem zlomiti uporni duh našega človeka, njega samega pa uničiti.

Takšnih krajev in mest je bilo namreč mnogo in preveč. Tako so nacistična osrednja taborišča imela na stotine zunanjih podružnic - komand. Po naših mestih so to bili številni okupatorjevi policijski uradi nameščeni po posameznih hišah. Dravograd, na primer, ni imel zaporov, toda še dandanes je ohranjena mučilnica; tako je bilo tudi marsikje drugod. Naši ljudje so okušali zverstva taborišč beograjske Baryice in Sajmištva. Naši ljudje so bili tudi žrtve morišč v Kraljevu in Kragujevcu, ki sta po množičnosti daleč presegli v krvi pobrateni francoski Oradour in češke Lidice. Sto talcem obešenim v Stranicah pri Frankolovem se pridružujejo številni drugi na manjših moriščih kot na primer v Gramozni jami pri Ljubljani, v Dragi pri Begunjah, na strelišču na Opčinah pri Trstu, pri Ribičevem mlinu v Cezanjevcih pri Ljutomeru in v Razvanju pri Mariboru ter na Turjaku na Dolenjskem - že na samem pragu svobode. Koroške Slovence so obglavili na Dunaju, Tržaške Slovence so obesili v tržaški

ulici Ghega . . . Okupator se je domislil zločinske kraje otrok slovenskih upornikov, ki si jih je prisvojil, da bi jih rasno izkoristil... območje okrog Brežic in Krškega je očistil slovenskih družin in jih pregnal v Šlezijo ... Takšnih krajev in mest je bilo resnično preveč, da bi jih lahko s še tako skromnimi besedami opisali. Ta naloga čaka zgodovinarje in raziskovalce.

Posebej velja omeniti, daje v Vodniku večji poudarek na ženskih zaporih v Italiji, čeprav je bilo moških zaporov več in je v njih prav tako vodila zapornike partijska organizacija, organizirala politično delo in življenje v kolektivu.

Naj tudi omenimo, da razvrstitev gradiva in vrstni red sestavkov predstavljata izključno tehnično opredelitev.

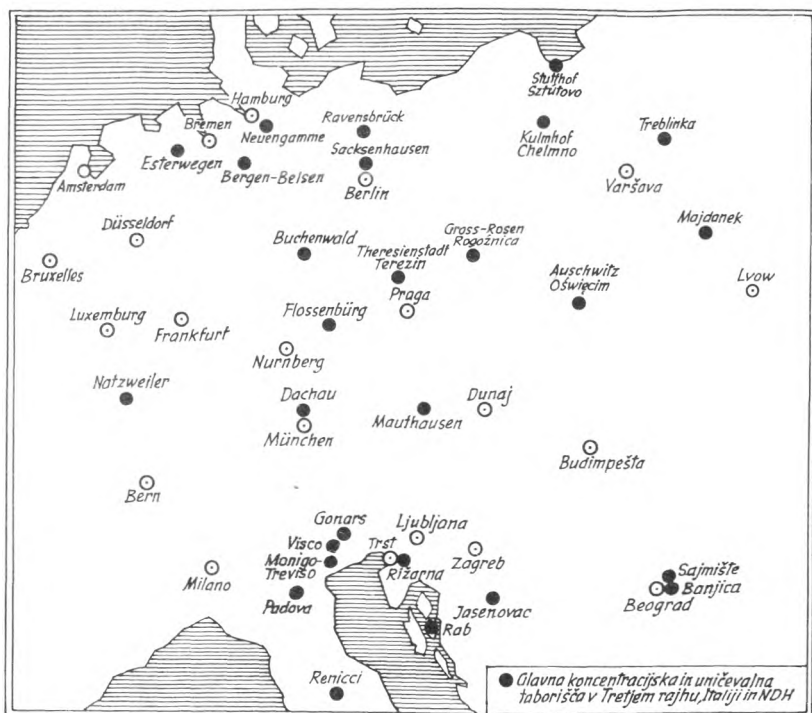
Uredniški odbor je skušal uresničiti, po svojih močeh in v razmeroma kratkem času, nalogo, ki mu jo je zaupala komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije. Vodnik naj bi z uvodom in s kratkimi sestavki seznanil bralca z okupatorjevimi nameni, kako s terorjem zatreti narodnoosvobodilno hotenje ljudstva in s kraji, ki so bili prizorišča okupatorjevih zločinov. Po tolikih letih in spričo generacij, ki so zrasle po vojni v miru, se bo zdelo prikazovanje grozot morebiti preveč poudarjeno. Alije res tako? Po skrbnem premisleku smo dolžni bralcu povedati, daje bila resnica o vedenju okupatorjev in njegovih hlapcev še neprimerno hujša, kot jo zmore posredovati pisana beseda.

Naj bo to povedano v spoštljiv spomin tisočim žrtvam in v obsojdo zločinskemu fašizmu.

Ob sklepu našega dela smo dolžni zahvaliti se vsem, ki so sodelovali s prispevki in ne nazadnje vsem, ki so omogočili izid našega Vodnika, ki naj bi našel pot do naših šol, do potovalnih uradov, do organizacij ZZB NOV, delovnih organizacij in do posameznikov.

Uredniški odbor

Okupatorjevo nasilje na Slovenskem	5
Koncentracijsko taborišče Gonars.....	17
Koncentracijsko taborišče Monigo - Treviso	20
Koncentracijsko taborišče Padova.....	22
Koncentracijsko taborišče Rab.....	26
Koncentracijsko taborišče Renicci	34
Koncentracijsko taborišče Visco	39
Koncentracijsko taborišče Auschwitz (Oswienzin)	41
Koncentracijsko taborišče Buchenwald.....	51
Koncentracijsko taborišče Dachau	60
Koncentracijsko taborišče Dora.....	71
Koncentracijsko taborišče Flossenbug	76
Koncentracijsko taborišče Mauthausen	78
Koncentracijsko taborišče Natzweiler - Struthof.....	82
Koncentracijsko taborišče Neuengamme	86
Koncentracijsko taborišče Ravensbrück	89
Koncentracijsko taborišče Sachsenhausen	94
Zapis o nemških koncentracijskih taboriščih.....	89
Koncentracijsko taborišče Rižarna	102
Koncentracijsko taborišče Šarvar	106
Koncentracijsko taborišče Jasenovac	108
Koncentracijsko taborišče Stara Gradiška.....	111
Koncentracijsko taborišče Ljubelj	112
Zapori v Begunjah	116
Grad Bori - prehodni zapori v letih 1941-1943	118
Celjski Stari Pisker.....	120
Koprski zapori.....	123
Ljubljanski zapori 1941-1945	126
Sodni zapori v Mariboru.....	129
Novomeški zapori.....	132
Urh	137
Jugoslovanke v ječah fašistične Italije	139
Ženska kaznilnica Benetke	142
Sodni zapori Firenze	146
Ženska kaznilnica Fossombrone	148
Ženska kaznilnica Perugia.....	150
Ženska kaznilnica v Trani	153
Rimski zapor Regina Coeli	155
Kaznilnica v Parmi	156
Zapor v Aichachu.....	160
Preselitvena taborišča za slovenske izgnance na Slovenskem	163
Sklepna beseda	172

Izdala Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB
NOV Slovenije
Založila SOZD Alpetour, Škofja Loka
Tiskala tiskarna, Tone Tomšič, Ljubljana
Ljubljana 1980